

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
2

Godina
2024.

Godište
LXV

Sarajevo, maj – august 2024.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović

prof. dr. Jasmin Ahić

prof. dr. Izet Bajramović

prof. dr. Merima Čaušević

prof. dr. Elvir Čizmić

prof. dr. Amela Dautbegović

prof. dr. Amir Duranović

prof. dr. Salih Fočo

prof. dr. Zinka Grbo

prof. dr. Senadin Lavić

prof. dr. Amer Osmić

prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)

prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet Boğaziçi (Turska)

prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)

prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)

prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)

prof. dr. Vesna Požgaj-Hadži, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)

prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)

prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
2

Year
2024

Volume
LXV

Sarajevo, May – August 2024

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Rifat Škrijelj, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydin Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

Prof. dr. Mustafa Sefo, mr. sc. Melika Hakanović: Medijski tretman identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini / Media Treatment of the Bosniaks' Identity in the Media in Bosnia and Herzegovina	1
Alena Kahrimanović, MA: Čovjek-android ili onaj koji gleda prema dolje / The Man-android or the One Looking Down	19
Dr. sc. Mensur Šipkar, dr. sc. Izet Mahir: Krimska oblast kao uzrok nestabilnosti i sukoba između Ukrajine i Rusije/ Crimean Region as a Cause of Instability and Conflict between Ukraine and Russia	35
Doc. dr. Adnan Fočo: Ponešto o nacionalizmu i ekstremizmu/ Something about Nationalism and Extremism	53
Assist. Prof. Dr. Davor Trlin, assist. Prof. Dr. Adem Olovčić: The Relationship between Central and Local Authorities in Spain / Odnos između centralnih i lokalnih vlasti u Španiji	73

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Rusmir Mahmutćehajić: Kob monaha Save: I dio / The Fate of the Monk Sava: Part I	97
---	----

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Akademik Esad Duraković: Svjedočenje o humanosti u kriznome dobu / Testimony of Humanity in the Age of Crisis	129
Akademik Šefket Krčić: Vrijedan interdisciplinarni doprinos razvoju društvene teorije / A Valuable Interdisciplinary Contribution to the Social Theories' Development	133
Marjana Postružin Kožar, oec., mr. sc. Jadranka Dorešić, dipl. oec., Aleksandra Hohnjec, mag. oec.: Inovativnost bez granica u Republici Hrvatskoj / Innovation without Borders in Republic of Croatia	141
Upute za autore / Guidelines for Authors	147 / 151

Članci / Articles

Prof. dr. Mustafa Sefo

Mr. sc. Melika Hakanović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

melikahakanovic@gmail.com

UDK 316.774:323.1(497.6=163.43*)

Izvorni naučni rad

MEDIJSKI TRETMAN IDENTITETA BOŠNJAKA U MEDIJIMA U BOSNI I HERCEGOVINI¹

MEDIA TREATMENT OF THE BOSNIAKS' IDENTITY IN THE MEDIA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA²

Sažetak

Identitet Bošnjaka je česta meta diskriminatornog odnosa medija u Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim zemljama. Posebno zabrinjava činjenica da su Bošnjaci često diskriminirani putem javnih medija, odnosno onih medija čiji su vlasnici državne i entitetske strukture. S obzirom da je primjetno prisustvo neprofesionalnog, nepravednog i diskriminatornog odnosa medija prema identitetu Bošnjaka, utvrđena je potreba za istraživanjem čiji je cilj bio da ispita medijski tretman identiteta Bošnjaka u medijima Bosni i Hercegovini. Za potrebe ovog rada, izvršeno je istraživanje na uzorku od 241 ispitanika, na području Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno Zeničko-dobojskog i Sarajevskog kantona. Istraživanje je izvršeno pomoću ankete. Nakon anketiranja urađena je kvantitativna statistička analiza rezultata. Rezultati istraživanja govore u prilog postojanja neadekvatnog i nedovoljnog medijskog tretmana identiteta Bošnjaka.

Ključne riječi: Bošnjaci, mediji, medijski tretman, identitet, Bosna i Hercegovina

Summary

The identity of Bosniaks is a frequent target of discriminatory treatment by the media in Bosnia and Herzegovina and its neighboring countries. Of particular concern is the fact that Bosniaks are often discriminated against through public media, that is,

¹ Tekst uključuje dijelove magistarskog rada ***Medijski tretman identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini***, kandidatkinje Melike Hakanović, odbranjene na Fakultetu političkih nauka, Odsjek komunikologija 2023. godine.

² The text includes parts of the MA thesis by Melika Hakanović; ***Media Treatment of Bosniak Identity in the Media within Bosnia and Herzegovina***, defended at the Faculty of Political Sciences, Department of Communications in 2023.

the media owned by the state and entity structures. Considering that there is a noticeable presence of unprofessional, unfair, and discriminatory attitude of the media in Bosnia and Herzegovina toward Bosniak identity, research was carried out with the aim of examining the media treatment of the Bosniak identity in such media. For the purposes of this work, the research was conducted on a sample of 241 respondents in the territory of the Federation of Bosnia and Herzegovina, that is, Zenica-Doboj and Sarajevo cantons. The research was carried out using a survey. After the survey, a quantitative statistical analysis of the results was done.

Keywords: *Bosniaks, media, media treatment, identity, Bosnia and Herzegovina*

Uvod

Identitet Bošnjaka je česta meta diskriminatornog odnosa medija u Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim zemljama. Svjedoci smo čestog negiranja identiteta Bošnjaka i svega što je bošnjačko uključujući i historijsku faktografiju. Posebno zabrinjava činjenica da su Bošnjaci često diskriminirani putem javnih medija, odnosno onih medija čiji su vlasnici državne i entitetske strukture. Potreba da se nečiji identitet negira, s psihološkog aspekta, je očit pokazatelj nesigurnosti u samoidentifikaciji. Multifaktorijalna osnova negiranja identiteta Bošnjaka je stara koliko i bošnjačka etnonacionalna grupa. Historija svjedoči da je identitet Bošnjaka bio metom različitih ideologija, krenuvši od srednjovjekovne Bosne i intencije velikih sila da se dobri Bošnjani prisilno deidentificiraju. Intencije za deidentifikacijom Bošnjaka se nisu smirile ni u savremenom diskursu različitih skupina i ideologija, koji negiranjem identiteta Bošnjaka, žele da prisvoje bošnjačku historiju, pisce, umjetnike, naučnike, i u konačnici cijelu etnonacionalnu skupinu.

Dugogodišnji profesor sociologije u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, Mustafa Spahić, opisujući Bošnjake navodi da se nad njima vodi politika nepolitičkog naroda.³ Upravo negiranje identiteta Bošnjaka u konačnici ima za cilj da većinski narod u Bosni i Hercegovini i Sandžaku, gubitkom svoga identiteta, izgubi političku moć, naciju, te da se u očima drugih naroda predstave kao narod bez političkog subjektiviteta. Znajući da su mediji najjače sredstvo uticaja na široke mase⁴, sistemski i sistematično se pristupa odnosu prema identitetu Bošnjaka. Javni servisi, koji bi u pravilu trebali da služe javnosti i narodu, kao posljedica političkog uticaja, i gotovo potpunog

³ Spahić, M., 2004. *Strukturalne slabosti i greške u svijesti Bošnjaka*. Znakovi vremena - Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, 13 (22): 232 – 244.

⁴ Sefo, M., 2017. *Odgovornost medija i poštivanje slobode govora u medijima kroz primjenu novinarskog ethosa*. Medijski dijalozi, 26: 7-17.

odsustva profesionalnosti u novinarstvu, dopustili su da se na javnom servisu manjeg bosanskohercegovačkog entiteta pošalju razne neistine, manipulativne i propagandne poruke na štetu Bošnjaka. Odašiljanje ovakvih poruka kroz javni mediji treba da bude alarm svakoj osobi koja se identifikuje kao Bošnjak ili Bošnjakinja, a da odgovor na ovakav alarm bude u duhu osvještavanja potrebe da se u svakom trenutku poznaju činjenice, koje su zasigurno oponente intencijama da se bošnjački identitet tretira kao meta nedobronamjernih narativa u medijima. Kako bi se razumio kontekst ovog istraživanja, potrebno je znati nekoliko pojmova: mediji, identitet i Bošnjak kao etnonacionalna kategorija.

Različiti pristupi medijima i njihovim funkcijama

Pitanje masovnih medija i njihove funkcije je u središtu zanimljive i žestoke debate između nekoliko istraživačkih tradicija i pravaca. Sigurno je da su mediji danas stekli stvarnu moć uticaja na javno mnijenje. Oni sada zauzimaju važno mjesto u aktuelnoj društvenoj debati. Dva funkcionalistička pristupa bavila su se funkcijama medija i njihovim složenim efektima.

U Sjedinjenim Državama, empirijski model američkog sociologa Harolda Lasswella (1948) favorizira radikalniju viziju direktnih efekata medija. Zaslužen je za poznatu "5W paradigmu" ili "paradigmu efekata" (ko, šta, kojim kanalom, kome sa kojim efektima kaže). Ova funkcionalistička struja ima važnu reprezentaciju medija koji se smatraju informacionim i komunikacionim sistemima koji djeluju na društveni sistem pojedinca. Potonji se nalazi hipnotiziran indirektnim i ograničenim djelovanjem medija koji djeluju po modelu "hipodermične igle". S druge strane, u Evropi predstavnici Frankfurtske škole (Benjamin, Horkheimer, Marcuse, Adorno, 1960.) medije smatraju ideološkim aparatima odgovornim za pojavu „masovne kulture“ u modernim društvima. Drugim riječima, oni potvrđuju da mediji imaju subverzivnu, zavodljivu i direktnu moć: usmjeravaju obrasce potrošnje, kontroliraju vrijeme, uvjeravaju i indoktriniraju pojedince (Adorno, 1990.). Ova kritička struja kritikuje se zbog činjenice da ne vodi računa o okruženju korisnika (uključujući metode njegovog prijema ili prisvajanja), niti o specifičnostima svake vrste medija.

Tako su istraživači (Berelson, Wright i Blumer) doveli u pitanje moć medija nad javnim mnijenjem i odlučili da se fokusiraju na uslove medijske recepcije. Možemo navesti teoriju prisvajanja (Chambat, Proulx, 1993.) i teoriju socio-politike upotrebe (Vitalis, Vedel, 1994.). Predstavljena od strane Elihua Katza (1990.), ova struja „upotrebe i zadovoljstva“ nastoji da zna šta ljudi rade sa medijima, a ne šta mediji rade sa ljudima.

Druga kritička struja vezana za Birmingemsku školu pod nazivom “kulturološke studije” insistira na društvenom kontekstu u kojem se odvija recepcija. Pojavivši se u Engleskoj 1960-tih, ova struja istraživanja zanima se za doprinose medija u smislu kulture. Pored svog osnivača Richarda Hoggarta (1957.), ova struja se uglavnom povezuje sa imenima Stuarta Halla (1994.), Davida Morleya, Raymonda Willamsa (1958.), Jean-Claudea Passerona. Tek 1980-ih došlo je do pomjeranja interesa prema recepciji medija od strane različite publike i izgradnji individualnog identiteta prekomponovanog iz višestrukih pripadnosti (rasa, spol, nacija, klasa...). Istraživači kulturoloških studija polaze od ideje da efekti medija zavise od društvenog konteksta primaoca, kao i od nekoliko političkih, ekonomskih, religijskih i kulturnih parametara.

Zahvaljujući tehnikama etnografskog istraživanja, istraživanje recepcije omogućava sagledavanje reakcija korisnika, mjesta, uslova i vremena recepcije, međuljudskih diskusija, ponašanja i slično. Ovi istraživači se slažu oko činjenice da se primalac, kroz svoje medijske prakse ukorijenjene u svakodnevni život, poziva na svoje iskustvo, svoje raspoloženje, kako bi dešifrirao primljene poruke. Ovakav pristup „medijskim praksama“ stoga omogućava razumijevanje i tumačenje ponašanja korisnika prema njegovom društvenom položaju, njegovim kulturnim vještinama i načinu života.

Marshall McLuhan razvija još jedan tehnički pristup medijima. Insistira na napretku koji svaka tehnika unosi u živote pojedinaca, na njihovoj sposobnosti da generišu novu kreativnost ili nove vrste društvenosti. On uspostavlja tipologiju medija ne prema medijskom sadržaju, već u odnosu na fizičke karakteristike medija. Zapravo razlikuje vruće medije od hladnih. Iako ova tehnička vizija ima ograničenja, pridružujemo se McLuhanu koji ima zaslugu da naglasi da „ista poruka emitovana na televiziji i/ili u štampi ne podrazumijeva iste percepcije na strani prijema, niti istu vrstu konstrukcije na emitiranju” (McLuhan, 1977.). Smatramo da je potrebno fokusirati se koliko na sadržaje medija, tako i na njihov tehnički aspekt. Ovo dvostruko tehničko i društveno posredovanje igra značajnu ulogu u životnom stilu, kulturi i identitetu korisnika.

Razgovor o efektima medija bez bavljenja pitanjem njihovog udjela u izgradnji identiteta predstavljat će granicu za naše promišljanje. Zbog toga se čini važnim i zainteresovati se za proces formiranja identiteta korisnika u odnosu na korištene medije. Pitanje izgradnje identiteta u multikulturalnim demokratskim društvima je prilično složeno pitanje. Svaki pojedinac stvara kulturni, etnički, vjerski ili lingvistički identitet koji se odražava u referentnim grupama.

Mediji i identitet

U komunikacijskim naukama, medij je tehničko ili fizičko sredstvo za pretvaranje poruke koja se može poslati putem kanala.⁵ Jurčić zaključuje „mediji su posebno složen pojam koji, ukratko, označava sistem javnog informisanja koji služe za širenje vijesti u svrhu informisanja, obrazovanja i zabave najširih slojeva društva“. Takođe navodi da su mediji ustvari svojevrsni komunikacijski alati koji prenose određenu poruku. Profesor sa Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Mustafa Sefo za medije navodi da „... predstavljaju kanal kojim se ideja, misao, ili poruka šalje od pošiljaoca do primaoca.“⁶ Ako medije posmatramo na nivou posrednika poruke, onda se uočava njihova tehnička struktura, prisustvo određenih vrsta, pojava i karakteristike novih vrsta i promjene postojećih vrsta i način na koji se prilagođavaju.⁷ Danas se na pojedinca najlakše djeluje putem masovnih medija koji širokom distribucijom nastoje doći do velike publike i uticati na nju.

Autor Rade Veljanovski u svojoj knjizi „Javni RTV servis u službi građana“ navodi sljedeće: Šest karakteristika radiodifuznih organizacija prema teoretičaru Eriku Barentu: 1. Opšta geografska dostupnost, 2. Briga za nacionalni identitet i kulturu, 3. Nezavisnost u odnosu na državu i na komercijalne interese, 4. Nepristrasnost programa, 5. Širina i raznovrsnost programa, 6. Značajan udio u finansiranju sredstava dobijenih naplatom od korisnika.⁸ Iz navedenog možemo zaključiti da su obaveze javnog servisa prema građanima i javnosti ne samo informisanje, obrazovanje i zabava, nego u jednakoj mjeri briga za nacionalni identitet i kulturu.

Identitet se može definisati kao individualna osobina ili karakteristika po kojoj je predmet ili osoba prepoznatljiv ili poznat.⁹ Sopstvo se smatra ekvivalentom subjektivnog identiteta. Na sopstvo se gleda kao na praktično i interaktivno, a samosvjesna subjektivnost se pojavljuje na kraju procesa interakcije, jer osoba gradi tkivo vlastitog identiteta kroz niz sinteza i može propasti.¹⁰

⁵ Jurčić, D., 2017. *Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj*. Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti, 21 (1): 127 – 136.

⁶ Sefo, M., 2022. Uvod u komunikologiju. Sarajevo: Perfecta.

⁷ Sefo, M., 2021. *Javno mnijenje i medijsko oblikovanje javnog mnijenja*. *Pregled: časopis Za društvena Pitanja / Periodical for Social Issues*, 62 (1): 175–184.

⁸ Veljanovski, R., 2005. Javni RTV servis u službi građana. Beograd: Clio, 26.

⁹ Bauman, Z., 2009. Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem. Zadar: Pelago.

¹⁰ Čaldarović, O., 2003. G.H. Mead: Um, osoba i društvo - sociologijsko utemeljenje jedne značajne teorije. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Kada je u pitanju etnonacionalni identitet Bošnjaka, on ima svoj dugogodišnji kontinuitet. Ebu Ishak el – Istahri je prvi je islamski historičar koji je 854. godine Bošnjake nazvao nazivom “Bašnijak”. Historičar i istraživač El Kadi el Bolgari navodi da su Bošnjaci bili fizički jaki i izdržljivi, te da su dobro podnosili zimske uslove u kojima su živjeli. Sveukupnost historijskih dešavanja u Bosni i Hercegovini stvorila je identitet Bošnjaka. Bosna i Hercegovina je država koja je kroz historiju uvijek bila cilj osvajanja od strane velikih naroda i sila poput Avara, Tatara, Vizantije, Rimskog Carstva, Mletačke Republike, Austro-Ugarske i Osmanskog Carstva. Historijska faktografija svjedoči da je na prostorima današnje Bosne i Hercegovine živio čovjek od kamenog doba. Čak šta više, radi se o čovjeku koji je poznao metale, kao i oruđe i oružje kojim osiguravao svoju egzistenciju na ovom prostoru. Basler Đuro 1984. godine u svom djelu “Kulturna istorija Bosne i Hercegovine” opisujući Bosnu i Hercegovinu navodi mnogobrojna prethistorijska arheološka nalazišta, potvrđujući njen kulturni i kulturološki identitet¹¹. Također, poznata historičarka, univerzitetska profesorica na Sveučilištu u Zagrebu, prof. dr. Nada Klaić, u svojoj knjizi “Srednjovjekovna Bosna”, navodi da je Bosna jedan od najstarijih geografskih i državnih pojmova u Evropi.¹²

Kada se koristi termin "Bošnjak" kao identitetska odrednica¹³, prva asocijacija je obično povezana s pripadnicima islamske vjeroispovijesti. Međutim, s obzirom na mnogobrojne aspekte raznolikosti Bosne i Hercegovine, karakteristike Bošnjaka su znatno kompleksnije od samog vjerskog aspekta. Bošnjaci predstavljaju etničku grupu koja čini najveći dio stanovništva Bosne i Hercegovine, no njihov identitet obuhvaća šire aspekte od religijskog opredjeljenja. “Smatramo da je centralno mjesto u islamskom mišljenju bosanskih muslimana krajem 19. i tokom 20. stoljeća pitanje prilagođavanja Evropi i evropskim civilizacijskim obrascima. Stoga se s pravom može reći da je islamsko mišljenje bosanskih muslimana podložno mnogim procesima adaptacije. Islamski i muslimanski mislilac prilagođava i sebe i svoju vjeru, odnosno njeno tumačenje, novom vremenu.”¹⁴

¹¹ Basler, Đ., 1984, „Paleolitsko doba” u Popadić M. (ured.), Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Veselin Masleša, Sarajevo.

¹² Klaić, N., 1989. Srednjovjekovna Bosna. Zagreb: Fortuna.

¹³ Smailagić, V., 2022. Identitet Bošnjaka Bosanaca kao interseksijske socijalne grupe. *PREGLED-časopis za društvena pitanja*, 63(1), 133-153.

¹⁴ Karić, E., 2004. Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: El-Kalem.

Prije i tokom velikosrpske i velikohrvatske agresije na Bosnu i Hercegovinu, devedesetih godina, opravdanja za brutalno uništavanje simbola islama, rušenje džamija (sakralocid i urbicid) i genocid nad Bošnjacima opravdavana su „uništenjem islamskog fundamentalizma” kao prijetnje nemuslimanskom svijetu, a posebno Evropi.¹⁵ Za neadekvatnost medijskog tretmana se često pronađe razlog, kao što to i slučaj sa takozvanim „islamskim fundamentalizmom”. Konačni cilj je da se pošalje poruka kroz vrijeme i prostor da je Bošnjak kao etnonacionalna individua i Bošnjaci kao društvena, politička, kulturološka, etnonacionalna kategorija opasnost. Upravo u ovakvom pristupu nazire se makijavelistička intencija, a nerijetko i novinarski neprofesionalizam, ili u najblažoj formi neznanje.

Pažnja ovog rada najviše je posvećena medijskom tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini. U osnovi cilj da se ispita javno mnijenje i stavovi javnosti o medijskom tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini, jer mišljenje javnosti je najprecizniji pokazatelj stvarnog stanja.

Glavna pitanja

Shodno prethodno navedenom, glavno pitanje glasi: “Da li je većina stanovnika zadovoljna medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka od strane medija u Bosni i Hercegovini?”, dok je predmet istraživanja bio medijski tretman identiteta Bošnjaka od strane medija u Bosni i Hercegovini.

Upotreba termina „Bošnjak” često implicira vjersku pripadnost. Štaviše postoji tendencija da se „Bošnjak” kao nacionalna, etnička i kulturološka kategorija spominje i mijenja za naziv „musliman”. Sličnim situacijama se svakodnevno svjedoči. Hastings Adrijan u svome djelu “Građenje nacionaliteta” navodi da je srpski nacionalitet stavljen pod znak jednakosti sa pravoslavljem, a hrvatski sa katoličanstvom.¹⁶ Konsekventno tome, vezanje termina “Bošnjak” za islamsku vjeru predstavlja matricu koja se odnosi na susjedne narode. Pojam “Bošnjak”, ali i identifikacija koja je vezana za ovaj pojam su stariji od dolaska islama kao religijskog pravca. Stoga eksplicitno vezivanje i predstavljanje pojma „Bošnjak” vjerskom kategorijom nema svoje naučno ni etičko utemeljenje. S druge strane, često se pojam „musliman”

¹⁵ Karić, H. Strah od islama: Negiranjem Bošnjaka Dodik muslimanima plaši liberalnu Evropu [online] Dostupno na: <<https://istraga.ba/strah-od-islama-negiranjem-bosnjaka-dodik-muslimanima-plasi-liberalnu-evropu/>> [12.02. 2023.].

¹⁶ Ibrahimagić, O., 2012. Bosanski identitet i suverenitet. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

mijenja sa etničkom, nacionalnom i kulturološkom odrednicom Bošnjaka. Ne ulazeći u etimologiju pogrešnog imenovanja Bošnjaka kao naroda, često se uočava da se ovakve greške javljaju i u medijima koji se čitaju i gledaju na području Bosne i Hercegovine. Upravo postojanje ovakvih grešaka daje poseban značaj predmetu ovog istraživanja.

Prevashodno, cilj je bio da se ispita zadovoljstvo javnosti kada je u pitanju medijski tretman identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini. Pored prethodno definisanog glavnog cilja, definišu se i dodatni ciljevi istraživanja:

- 1) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu ispitanika tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine u odnosu na spolne kategorije.
- 2) Ispitati da li postoji statistički značajna korelacija između zadovoljstva ispitanika i nacionalne pripadnosti ispitanika.
- 3) Ispitati da li postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu ispitanika tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine u odnosu na dobne kategorije.

Opšta hipoteza istraživanja glasi: "Većina ispitanika nije zadovoljna medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine".

Pored opšte hipoteze, definišu se i posebne hipoteze:

- 1) Ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu ispitanika tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine u odnosu na spolne kategorije.
- 2) Postoji statistički značajna korelacija između zadovoljstva ispitanika i nacionalne pripadnosti ispitanika.
- 3) Ne postoji statistički značajna razlika u zadovoljstvu ispitanika tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine u odnosu na dobne kategorije.

Uzorak istraživanja čine ispitanici, odabrani randomiziranim pristupom, sa područja Zeničko-dobojskog i Kantona Sarajevo. Ukupan broj ispitanika iznosi 241. Uključivanje u istraživanje nije uslovljeno spolnim, dobним, etnonacionalnim karakteristikama ispitanika.

Instrument istraživanja čini upitnik koji se sastoji od dva dijela. Prvi dio upitnika ima za cilj da prikupi sociodemografske podatke, pri čemu se ispituju različite varijable sociodemografskih karakteristika: spol, dob, nacionalna pripadnost, i stepen obrazovanja. Drugi dio upitnika čine tvrdnje koje se procjenjivane od strane ispitanika. Tvrdnje su ispitivane pomoću Likertove skale u rasponu od 1 do 5, pri čemu broj 1 označava da se ispitanik uopšte ne slaže sa ponuđenom tvrdnjom, dok će broj 5 označavati da se u potpunosti

slaže sa navedenom tvrdnjom. Drugi dio upitnika koji ima za cilj da ispita stavove učesnika u istraživanju se sastoji od 12 čestica. Za potrebe istraživanja izvršena je procjena pouzdanosti upitnika, pri čemu je određen Cronbach Alpha koeficijent koji iznosi 0,89 što govori u prilog pouzdanosti samog instrumenta za sprovođenje istraživanja.

Istraživanje je presječnog, retrospektivnog i empirijskog karaktera. Pri istraživanju korištena je kvantitativna analitička metoda, kao i metode deskripcije, komparacije, indukcije i dedukcije. Kvantitativna analitička metoda, u ovom istraživanju, predstavlja osnovu, kojom se, statističkom obradom podataka, dolazi do rezultata istraživanja. Metoda deskripcije dolazi do izražaja u teorijskom dijelu rada pri opisivanju i operalizaciji termina koji su usko vezani za problem istraživanja. Metoda komparacije je izražena u diskusiji, pri čemu je vršena komparacija dosadašnjih naučnih i stručnih podataka iz oblasti istraživanja sa rezultatima do kojih se došlo anketiranjem ispitanika. Induktivnom i deduktivnom metodom se dolazi do definisanja zaključaka istraživanja. Anketni upitnik je distribuiran online platformom za anketiranje koja se zove Google Forms. Google Forms je nekomercijalna platforma koja pruža mogućnost anketiranja velikog broja ispitanika, pri čemu se podaci izuzimaju u excel tabeli. Anketa je bila viralna za popunjavanje od 15. do 28. februara 2023. godine. Za navedeni period anketu je ispunilo 241 ispitanika.

Statistička analiza koja će podrazumijevat procjenu frekventnosti odgovora na Likertovoj skali, te utvrđivanje postojanja statistički značajnih razlika analizom varijanse (ANOVA test). Prije obrade podataka iz ankete, rezultati ankete su unešeni u Excel tabelu (Microsoft Excel, 2016), s ciljem pravljenja baze podataka. Nakon toga, statistički obrada podataka je sprovedena u programu SPSS 26.0. (eng. *Statistical Package for the Social Sciences*). Pored navedenog testa, bit će korištena deskriptivna statistika koja ima za cilj da detaljno analizira odgovore brojčanog karaktera (npr. broj godina ispitanika). Nivo statističke značajnosti je podešen na $<0,05$.

Rezultati istraživanja

Ukupan broj ispitanika iznosi 241, od čega je 150 (62,2%) ženskog spola, te 91 (37,8%) muškog spola. Procentualno najzastupljeniji ispitanici su dobnoj skupini od 51 do 60 godina života sa 31,5%, a potom u dobnoj kategoriji od 31 do 40 godina, sa procentualnom zastupljenošću od 18,7%. Podaci su vidljivi u tabeli 1, te grafikonu 1 i 2.

Tabela 1. Sociodemografske karakteristike ispitanika

Varijabla		N	%
Spol	Muški	91	37.8
	Ženski	150	62.2
Dob	18-30	11	4.6
	31-40	45	18.7
	41-50	41	17.0
	51-60	76	31.5
	61-70	38	15.8
	71 i više	30	12.4
Ukupno		241	100.0

Kada je u pitanju nacionalna zastupljenost ispitanika, najveći broj ispitanika su se izjasnili kao Bošnjaci naroda (47,3%), dok su u manjoj procentualnoj zastupljenosti bili ispitanici koji se izjašnjavaju kao Srbi (18,7%), Hrvati (15,4%), te i ostali (18,7%) (tabela 2). Pod kategorijom ostalih podrazumijevaju se osobe koje se izjašnjavaju kao pripadnici drugih skupina, uključujući i Bosance, Bosance i Hercegovce i slično. Kategorizacija je napravljena na osnovu nacionalnih kategorija predviđenih Dejtonskim mirovnim sporazumom.

Tabela 2. Nacionalna pripadnost ispitanika

Varijabla		Frekventnost (N)	Procenat (%)
Nacionalna pripadnost	Bošnjaci	114	47.3
	Srbi	45	18.7
	Hrvati	37	15.4
	Ostali	45	18.7
	Ukupno	241	100.0

Najveći procenat ispitanika (59,3%) ima završeno srednje školsko obrazovanje, a poslije ove skupine, najviše su zastupljeni ispitanici sa završenim fakultetom, odnosno prvim ciklusom studija (23,2%). U manjem procentu su osobe koje su završile osnovnu školu (9,1%), te master (4,1%) i doktorske studije (4,1%). Podaci su vidljivi u narednoj tabeli i grafikonu.

Tabela 3. Stepen obrazovanja ispitanika

Varijabla		Frekventnost (N)	Procenat (%)
Stepen obrazovanja	Osnovna škola	22	9.1
	Srednja škola	143	59.3
	Fakultet (I ciklus studija)	56	23.2
	Poslijediplomski studij (II ciklus studija, master, magistarski studij)	10	4.1
	Doktorat (III ciklus studija)	10	4.1
	Total	241	100.0

U narednoj tabeli prikazani su rezultati percepcije i stavova ispitanika koji su ispitivani upitnikom o medijskom tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima. Većina ispitanika (67,2%) nije zadovoljna medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima, dok s druge strane mali procenat se slaže sa prvom tvrdnjom (tj. da je medijski tretman identiteta Bošnjaka zadovoljavajući). Sa navedenom tvrdnjom se u potpunosti slaže 7,1% ispitanika, a odgovor “slažem se” na Likertovoj skali odabralo je 5,8% ispitanika.

Kada je u pitanju istovjetnost u tretmanu svih etničkih kategorija, uključujući i Bošnjake, najviši procenat (44,4%) se izjasnio da tretman nije identičan prema različitim etnonacionalnim kategorijama u medijima u Bosni i Hercegovini. Uvidom u tabelu također, vidljivo je da se visok procenat ispitanika ne slaže da je identitet Bošnjaka pravedno tretiran u svim dijelovima Bosne i Hercegovine (19,9%). Kada je u pitanju ova tvrdnja, dosta ispitanika je zauzelo neutralan stav (24,9%), dok se najviše ispitanika slaže sa navedenom tvrdnjom (30,7%).

Manje od trećine ispitanika navodi da je promocija identiteta Bošnjaka dostatno prisutna u svim oblicima medija (31,3%), dok se 25,7% ne slaže sa navedenom tvrdnjom, a 7,5% navodi da se uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom. Također, primjetan je i visok procenat zauzimanja neutralnog stava po ovom pitanju (23,2%).

Gotovo trećina ispitanika navodi da je prisutna diskriminacija kada je u pitanju medijski tretman identiteta Bošnjaka u Bosni i Hercegovini (31,5%). Po pitanju nacionalne pripadnosti kao eventualne barijere za ispravan tretman identiteta Bošnjaka ispitanici su se poprilično heterogeno izjasnili. Uvidom u narednu tabelu, također uočljivo je da su ispitanici gotovo u istom procentu procijenili tvrdnju o pojavi zamjene termina “Bošnjak” i “musliman”.

Većina ispitanika smatra da javni servisi ne ispunjavaju sve etičke norme kada je u pitanju tretman identiteta Bošnjaka, dok oko 40% ispitanika zauzima neutralan stav kada je u pitanju tvrdnja o poštovanju svih zakonskih i podzakonskih normativa od strane medija po pitanju tretmana identiteta Bošnjaka u medijima.

Tabela 4. Stavovi ispitanika o tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini

Tvrdnja	Uopšte se ne slažem		Ne slažem se		Niti se slažem, niti se ne		Slažem se		U potpunosti se slažem	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Zadovoljan/a sam medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine	36	14.9	162	67.2	12	5.0	14	5.8	17	7.1
Medijski tretman je identičan prema različitim etno-nacionalnim skupinama u Bosni i Hercegovini	32	13.3	107	44.4	60	24.9	42	17.4	0	0.0
Medijski tretman identiteta Bošnjaka je pravedan u svim dijelovima Bosne i Hercegovine	20	8.3	48	19.9	58	24.1	74	30.7	41	17.0
Promocija identiteta Bošnjaka je dostatno prisutan u svim oblicima medija (tv, radio, društvene mreže itd.)	18	7.5	62	25.7	56	23.2	75	31.1	30	12.4
Ne osjećam postojanje diskriminacije kada je u pitanju tretman identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini	20	8.3	76	31.5	76	31.5	76	31.5	17	7.1
Etnonacionalni identitet Bošnjaka se često zamijeni sa vjerskom kategorijom "musliman" u medijima	0	0.0	55	22.8	66	27.4	55	22.8	42	17.4

Nacionalna pripadnost ne predstavlja barijeru ispravnom tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini	11	4.6	38	15.8	55	22.8	78	32.4	59	24.5
Javni medijski servisi ne ispunjavaju sve etičke norme kada je u pitanju tretman Bošnjaka u Bosni i Hercegovini	12	5.0	49	20.3	49	20.3	91	37.8	40	16.6
Poštovanje identiteta Bošnjaka je evidentno kada su u pitanju mediji u Bosni i Hercegovini	9	3.7	55	22.8	78	32.4	59	24.5	40	16.6
Mediji se pridržavaju zakonskih i podzakonskih normi kada je u pitanju tretman etno-nacionalnih kategorija u Bosni i Hercegovini	13	5.4	62	25.7	95	39.4	52	21.6	19	7.9
Tretman identiteta Bošnjaka je stvar uredničke politike u medijskom prostoru	12	5.0	44	18.3	57	23.7	95	39.4	33	13.7
Smatram da se tretman identiteta Bošnjaka u posljednjih 10 godina poboljšao	19	7.9	55	22.8	64	26.6	47	19.5	56	23.2

Kako bi se ispitalo da li postoje statistički značajne razlike u odgovorima i stavovima ispitanika u različitim spolnim kategorijama, izvršena je analiza varijanse (ANOVA test). Rezultati su prikazani u tabeli 5, a uvidom u navedenu tabelu uočava se da ne postoje statistički značajne razlike u stavovima ispitanika kada su u pitanju različite spolne kategorije (muškarci i žene), jer je p vrijednost veća od 0,05 ($p = 0,817$).

Tabela 5. Analiza varijanse (ANOVA test) za ispitivanje postojanja statistički značajnih razlika u tretmanu identiteta Bošnjaka u odnosu na spolne kategorije

ANOVA test	Zbir kvadrata	df	Srednja vrijednost kvadrata	F	p
Između grupa	.055	2	.055	.054	.817
Unutar grupa	244.393	239	1.023		
Ukupno	244.448	241			

Kao i u prethodnom slučaju, izvršena je ANOVA analiza kako bi se utvrdilo da li postoje statistički značajne razlike u odgovorima, a samim time i stavovima ispitanika kada je u pitanju nacionalna pripadnost, odnosno da li osobe postoji razlika u odgovorima i stavovima o tretmanu identiteta Bošnjaka u medijima u odnosu na tri nacionalne grupe i ostale koju su predviđeni Dejtonskim mirovnim sporazumom. Uvidom u tabelu 6, može se zaključiti da je p vrijednost manja od 0,05 a samim time i da postoje statistički značajne razlike u odnosu na različite nacionalne kategorije ispitanika.

Tabela 6. Ispitivanje postojanja statistički značajnih razlika u odgovorima i stavovima ispitanika u odnosu na nacionalnu pripadnost

ANOVA test	Zbir kvadrata	df	Srednja vrijednost kvadrata	F	p
Između grupa	10.288	4	3.429	3.471	.017
Unutar grupa	234.160	237	.988		
Ukupno	244.448	241			

Testom korelacije, utvrđeno je da postoji statistički značajna korelacija u zadovoljstvu ispitanika i nacionalne pripadnosti ($p = 0,004$).

Tabela 7. Korelacija između zadovoljstva ispitanika i nacionalne pripadnosti

Varijable		Nacionalna pripadnost	Zadovoljstvo medijskim tretmanom
Nacionalna pripadnost	Pearson Correlation	1	.183**
	p		.004
	N	241	241
Zadovoljstvo medijskim tretmanom	Pearson Correlation	.183**	1
	p	.004	
	N	241	241

Za utvrđivanje postojanja statistički značajnih razlika u odgovoru ispitanika, u odnosu na različite dobne kategorije, korišten je ANOVA test. Rezultati su prikazani u tabeli 7, a govore u prilog nepostojanja statistički značajnih razlika u odnosu na dobne kategorije, kada su u pitanju odgovori o medijskom tretmanu identiteta Bošnjaka ($p = 0,685$).

Tabela 8. Utvrđivanje postojanja statistički značajnih razlika u odnosu na dobne kategorije

ANOVA test	Zbir kvadrata	df	Srednja vrijednost kvadrata	F	p
Između grupa	3.181	5	.636	.620	.685
Unutar grupa	241.268	235	1.027		
Ukupno	244.448	240			

Zaključak

U ovom radu na temu tretmana identiteta Bošnjaka u medijima u Bosni i Hercegovini, detaljno su pojašnjeni i operalizovani termini i pojmovi medija i identiteta. Bitno je istaći da identitet kao etnonacionalna samoidentifikacija je stvar samopercepcije pojedinca, iako na tu samoidentifikaciju djeluju mnogobrojni faktori poput historijskih, geografskih, kulturoloških, političkih, komunikacijskih i drugih faktora. Uvidom u dosadašnju historijsku faktografiju dolazi se do zaključka da Bošnjaci imaju svoj kulturni, politički i nacionalni kontinuitet. Identitet Bošnjaka je često meta različitih medijskih kuća koje djeluju na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta, što je predstavljalo izazov i motivaciju u istraživačkom kontekstu.

Historija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini i Sandžaku svjedoči čestim napadima, kako fizičkim tako i svim drugim oblicima. Kulminacija jeste genocid koji je počinjen nad Bošnjacima tokom velikosrpske i velikohrvatske agresije na Bosnu i Hercegovinu. Iako se ubijanje, u fizičkom smislu zaustavilo, na snazi je specijalizovani oblik rata, a po nekim autorima i posljednja faza genocida. Negacijom bošnjačkog identiteta, koja izvire iz negatora zbog krize samoidentifikacije, želi se uništiti domicilni narod, drevne zemlje Bosne, zajedno sa njihovom historijom, kulturom, vjerom i tradicijom. U specijalizovanom ratu i završnoj fazi genocida nad Bošnjacima ne koristi se oružje nego razne vrste medija. Neprijatelji identiteta Bošnjaka su svjesni činjenice da su mediji današnje najjače oružje, kojim se veoma lahko može targetirati pojedinac, grupa ljudi, pa čak i cijeli jedan narod.

Za potrebe ovog rada, izvršeno je istraživanje na uzorku od 241 ispitanika, na području Federacije Bosne i Hercegovine, odnosno Zeničko-dobojskog i Sarajevskog kantona. Istraživanje je izvršeno pomoću ankete. Istraživanjem

se došlo do zaključka da većina ispitanika nije zadovoljna medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka u medijima koji djeluju na području Bosne i Hercegovine. Također, utvrđena je razlika u stavovima ispitanika o medijskom tretmanu identiteta Bošnjaka kada je u pitanju nacionalna pripadnost, kao i korelacija između nacionalne pripadnosti i zadovoljstva medijskim tretmanom identiteta Bošnjaka.

Rezultati istraživanja govore u prilog neadekvatnog i nedovoljnog tretmana identiteta Bošnjaka. Ovakve aktivnosti, nažalost, rijetko dobiju adekvatnu reakciju, izuzevši mali broj intelektualaca koji svakodnevno kroz svoj naučni i stručni rad napominju svoj narod ističući vrijednost identiteta. Stoga, neka ovo istraživanje bude pokazatelj aktivne i osviještene javnosti koja slobodno iskazuje svoja mnijenja i stavove, i time nastoji da svojim znanjem naučno i stručno odgovori na izazove i iskušenja na koja nailaze Bošnjaci.

Literatura

1. Basler, Đ., 1984. Paleolitsko doba. U: Popadić, M. ur. Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 13-28.
2. Bauman, Z., 2009. Identitet: Razgovori s Benedettom Vecchijem. Zadar: Pelago.
3. Čaldarović, O., 2003. G.H. Mead: Um, osoba i društvo - sociologijsko utemeljenje jedne značajne teorije. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
4. Ibrahimagić, O., 2012. Bosanski identitet i suverenitet. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
5. Jurčić, D., 2017. *Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj*. Mostariensia : časopis za društvene i humanističke znanosti, 21 (1): 127 – 136.
6. Karić, E., 2004. Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: El-Kalem.
7. Karić, H. Strah od islama: Negiranjem Bošnjaka Dodik muslimanima plaši liberalnu Evropu [online] Dostupno na: <<https://istraga.ba/strah-od-islama-negiranjem-bosnjaka-dodik-muslimanima-plasi-liberalnu-evropu/>> [12.02. 2023.].
8. Klaić, N., 1989. Srednjovjekovna Bosna. Zagreb: Fortuna.
9. Sefo, M., 2017. *Odgovornost medija i poštivanje slobode govora u medijima kroz primjenu novinarskog ethosa*. Medijski dijalozi, 26: 7-17.
10. Sefo, M., 2021. *Javno mnijenje i medijsko oblikovanje javnog mnijenja*. *Pregled: časopis za društvena pitanja / Periodical for Social Issues*, 62 (1): 175–184.

11. Sefo, M., 2022. Uvod u komunikologiju. Sarajevo: Perfecta.
12. Spahić, M., 2004. *Strukturalne slabosti i greške u svijesti Bošnjaka*. Znakovi vremena - Časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu, 13 (22): 232 – 244.
13. Veljanovski, R., 2005. Javni RTV servis u službi građana. Beograd: Clio, 26.

Alena Kahrmanović, MA, doktorant / PhD Candidate

Menadžer za komunikacije i korporativnu odgovornost u

ArcelorMittal Zenica / Communications and Corporate Responsibility

Manager with ArcelorMittal Zenica

V. asist. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici,

Kulturalni studij / University of Zenica, Faculty of Philosophy, Culture Studies Senior Asst.

alena.kahrmanovic@hotmail.com

UDK 316.422

Pregledni naučni rad

ČOVJEK-ANDROID ILI ONAJ KOJI GLEDA PREMA DOLJE¹

THE MAN-ANDROID OR THE ONE LOOKING DOWN²

Sažetak

U tekstu se problematizira utjecaj savremene tehnologije na transformaciju ljudskog iskustva i percepcije, oslanjajući se uglavnom na teorijske okvire G. Deborda i M. McLuhana. Debordova teorija spektakla služi kao polazna tačka za razumijevanje savremenog društva, gdje je stvarnost zamijenjena prikazima i iluzijama. U ovom kontekstu, čovjek-android predstavlja pojedinca koji je konstantno povezan na digitalne uređaje, gledajući prema dolje u svoje pametne telefone, čime postaje dio društva spektakla i gubi konekcije sa realnošću. McLuhanova ideja o tehnološkim proizvođačima ističe kako mediji i tehnologija proširuju ljudska čula i percepciju, ali i kako utječu na svijest i ponašanje. Tehnološka simulacija svijesti, prema McLuhanu, znači da tehnologija ne samo da proširuje ljudske mogućnosti već i simulira i oblikuje način na koji mislimo i osjećamo. Čovjek-android je primjer kako digitalni uređaji postaju produžetak ljudskog tijela i uma, redefinišući način na koji ljudi komuniciraju i doživljavaju svijet. Koncept masovnog čovjeka, koji je definiran kao potrošač i trkač za novcem, spomenut je kao još jedan od specifikuma čovjeka-androida. U savremenom društvu, društvu spektakla, čovjek postaje masovni potrošač, stalno bombardovan informacijama i reklamama koje oblikuju njegove želje i potrebe. Ovaj

¹ *Čovjek-android ili onaj koji gleda prema dolje* je izvod iz radne verzije doktorske disertacije *Individua i medijski spektakl u savremenom društvu*, kandidatkinje Alene Kahrmanović, pod mentorstvom prof. dr. Fahire Fejzić-Čengić (Doktorski studij, Odsjek za komunikologiju, Fakulteta političkih nauka u Sarajevu).

² *The Man-android or the one who looks down* is an excerpt from the doctoral dissertation *Individual and Media Spectacle in Contemporary Society's draft* by a PhD candidate Alena Kahrmanović, under the mentorship of Prof. Dr. Fahira Fejzić-Čengić (Faculty of Political Sciences in Sarajevo, Doctoral studies, Department of Communication).

fenomen dovodi do otuđenja, gdje stvarna komunikacija i duboki međuljudski odnosi ustupaju mjesto površnim interakcijama putem ekrana. Odnosi između pojedinaca su slučajni i slabi, takvi pojedinci čine mase koje su politički apatične i spremne za manipulaciju, a cjelokupni sadržaj kulture, tj. sama kultura - filozofija, umjetnost, znanost, književnost - postaje masovna kultura, svedena je na mizernu razinu ukusa, na najniže polje zadovoljavanja primitivnih strasti.

Ključne riječi: *savremeno društvo, tehnologija, medijski spektakl, čovjek.*

Summary

The text treats the impact of modern technologies on the transformation of human experience and perception, relying mainly on the theoretical frameworks of G. Debord and M. McLuhan. Debord's theory of the spectacle serves as a starting point for understanding how society is affected by media spectacles, where reality is replaced by representations and illusions. In this context, the human-android represents an individual who is constantly connected to digital devices, looking down at their smartphones, thereby becoming part of a society of spectacles and losing connections with reality. McLuhan's ideas about technological extensions emphasize how media and technology expand human senses and perception, but also how they influence consciousness and behavior. Technological simulation of consciousness, according to McLuhan, means that technology not only expands human capabilities but also simulates and shapes the way we think and feel. The android man is an example of how digital devices are becoming an extension of the human body and mind, redefining how people interact and experience the world. The concept of the mass man, which is defined as a consumer and a runner after money, was mentioned as another of the specifics of the man-android. In modern society, a society of spectacles, man becomes a mass consumer, constantly bombarded with information and advertisements that shape his desires and needs. This phenomenon leads to alienation, where real communication and deep interpersonal relationships give way to superficial screen interactions. Relationships between individuals are accidental and weak, such individuals form masses that are politically apathetic and ready for manipulation, and the entire content of culture, i.e. culture itself - philosophy, art, science, literature - becomes mass culture, it is reduced to a miserable level of taste, to the lowest field of satisfying primitive passions.

Keywords: *modern society, technology, media spectacle, human.*

„Nužno je shvatiti moć i pritisak tehnologija da izoluju čula i tako hipnotišu društvo. Formula hipnoze je »u svakom trenutku samo jedno čulo«. A nova tehnologija posjeduje moć hipnotisanja, jer izoluje čula“³, kazao je Marshall McLuhan.

³ McLuhan, Marshall: *Gutenbergova galaksija: Nastanak tipografskog čovjeka*, Neolit, Beograd, 1973., str. 297

Medijski spektakl i tehnološka simulacija svijesti

Kako je savremeno doba donijelo posrednost, medijsku umreženost, teško da čovjek danas može zamisliti funkcioniranje i djelovanje u društvu bez korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija i prisutnosti medija u svakodnevnom životu. U knjizi *Globalno selo - Sociologija informacijskog društva i cyber kulture*, Anđelko Milardović, profesor političkih znanosti u Zagrebu, pojašnjava fenomenologiju globalnog sela, ukazujući na činjenicu da onog trenutka kada je na svjetlost dana iznesena metafora *globalno selo*⁴, svijet je već bio u tranziciji iz industrijskog u informacijsko društvo. Ta je tranzicija bila moguća tek pojavom novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. One su omogućile uspon globalnog informacijskog društva. U svim prethodnim povijesnim formama društava tehnologije su odigrale relevantnu transformacijsku ulogu različitih društvenih arena. Potenciranje uloge tehnologije relevantno je u slučaju uspona i razvoja informacijskog društva. (Milardović, 2010: 14) Važna je i napomena autora da rasprava o globalnom selu ne bi smjela ići u pogrešnom pravcu. Kako pojašnjava Milardović, taj bi pogrešan pravac nastao kada bi nas metafora zavela u pravcu isključivog fokusiranja na medije. Ona se često dovodi u vezu s teorijom medija, mediologijom. No, prava je istina da se treba fokusirati na tehnologiju i njezin utjecaj na društvo. Medijska tehnologija revolucionira odnose u medijima ostavljajući nove tragove na kulturi društva, generirajući nešto takvo kao što je *cyberkultura*⁵. Koliko god je globalno selo komunikološki, toliko je nadasve tehnološki koncept. Koncept se dovodi u vezu s informacijsko-komunikacijskom dimenzijom globalizacije.

Ovo su neke od temeljnih promjena koje su odredile savremeno društvo i život savremenog čovjeka kao što su, *mekluanski* kazano, tehnološki napredak čovječanstva kroz promjenu koju medij uzrokuje slanjem poruke; razvoj novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija; globalne društvene promjene

⁴ Globalno selo (engl. Global Village) je termin koji je prvi upotrijebio Marshall McLuhan 1960. u spisu *Izveštaj o projektu i razumijevanju medija*, a koji se provlačila i kroz cijelu njegovu knjigu *Gutenbergova galaksija* iz 1962. (eng. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*) i još ju je detaljnije opisao u svojoj zadnjoj knjizi *The Global Village*. Ovaj izraz se odnosi na moderni svijet, koji je kroz računalne mreže tako dobro povezan da je u stvari postao „selo“. Danas se ovaj pojam koristi kao metafora za Internet i World Wide Web. Bez da se promijeni mjesto boravka, moguće je uz pomoć interneta stupiti u kontakt s ljudima iz cijelog svijeta.

⁵ Cyberkultura podrazumijeva proučavanje različitih društvenih fenomena povezanih sa internetom i drugim oblicima mrežnih komunikacija. Ono što spada u cyberkulturu jesu online zajednice, online multiplayer igrice, pitanje online identiteta (...) Cyberkultura fokusirana je na sve što se tiče društvenosti i umrežavanja, dok su novi mediji usmjereni na kulturološke i računarske komponente. (Manovich, 2003: 16)

koje su svakako utjecale na transformaciju ljudskog ponašanja; *umreženo društvo* tj. kako Castells kaže, najvažnija strukturna posljedica utjecaja nove informacijske tehnologije na gospodarstvo, ali i na sva ostala područja koja se razvijaju u ovisnosti o protoku informacija, od urbanog planiranja do medija. To je *mreža*, odnosno *umreženo društvo*. Osim toga, karakteristika savremelog društva je i *spektakulizirana stvarnost*, koju definira Debord u svom *Društvu spektakla*. Ovdje valja podsjetiti da se pojam *spektakla*⁶ vezuje se za društva u kojima preovlađuju moderni uslovi proizvodnje. Pod medijskim utjecajem neposredni doživljaj sve više se udaljavao ka predstavi. Takve okolnosti su u 20. vijeku mijenjale odnos prema realnom, pa je simulacija zauzimala mjesto realnosti, a mimetički referentni oslonci su sve više uzimali. Upravo ti prizori, koji sve više uzurpiraju našu realnost, nisu samo nabačene mogućnosti masovnih medija, već postaju modeli po kojima se percipiraju odnosi, normiranje i zakoni unutar *spektakularizirane stvarnosti*. Na taj način se pogled na svijet materijalizirao. Podsjetimo na Debordovu konstataciju da „spektakl ni je samo skup slika; to je društveni odnos među ljudima posredovan slikama.“ (Debord, 2004: 8) Debord je uistinu opisao život savremenog čovjeka kazavši da je „ova nestvarnost našeg društva postala vremenom utjecajnija od same stvarnosti, gradeći jednu novu stvarnost, sa spektakularnim prefiksom koji je određuje. (...) Tako spektakl postaje vladajući oblik života u svim svojim aspektima. (Debord, 2004: 11)

McLuhan zorno prikazuje tehnološki napredak čovječanstva kroz promjenu koju medij uzrokuje slanjem poruke. Navođenjem električne svjetlosti kao komunikacijskog sredstva možemo povući paralelu između McLuhanove i Debrayeve teoretizacije mediologije kao sredstva u funkciji medija. McLuhan navodi: „Električna svjetlost je čista informacija. Ona je medij bez poruke, takoreći, osim ako se ne rabi za ispisivanje nekog oglasa ili imena. Ta činjenica, svojstvena svim medijima, znači da je "sadržaj" svakog medija uvijek neki drugi medij. Sadržaj pisma jest govor, baš kao što je pisana riječ sadržaj tiska, a tisak sadržaj telegrafa. (McLuhan, 2008: 13) Debray u svom tekstu iz 1999. *Šta je mediologija?*⁷ njezinu teoretizaciju u funkciji medija izlaže na sljedeći način: „Proučavanje ideje nacije postaje „mediološko“ tek kada je pronađena veza nacije i njezinih mreža – drumova, željeznica, poštanskih puteva, telegrafskih linija, elektriciteta.“ Iz obje argumentacije iščitava se kako mediji ne mogu stajati sami za sebe već su ovisni o društvu i društvenim promjenama koje ih oblikuju. Društvo upotrebljava medije za

⁶ Spektakl (lat. *Spectaculum*, *prizor*, *pogled*) je nesvakidašnji rijedak, događaj koji svojim iznimnom zanimljivošću plijeni pažnju publike. Takve događaje mediji prenose na način da informacije i poruke o spektakularnim zbivanjima, ostvaruju svoju rekreativno-zabavnu, informativnu i edukativnu funkciju. (Tucaković, Šemso, *Leksikon mas-medija*, str. 310)

⁷ Debray, Régis: *Šta je mediologija?*, Le Monde Diplomatique, Pariz, 1999.

širenje informacija te međusobnu komunikaciju. Pod utjecajem novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, globalne društvene promjene utjecale su na transformaciju ljudskog ponašanja. Nove medijske discipline, kako obrazlaže Debray, treba proučavati u novim okvirima uzimajući u obzir već naučeno o medijima, a potreba za rušenjem granica kako je tehnologija antikultura, a kultura antitehnologija treba postati imperativ pri promišljanju tih dvaju disciplina jednu s drugom. McLuhan u *Razumijevanju medija* navodi kako je razvoj čovječanstva došao do završne faze – faze razvoja čovjekovih produžetaka, odnosno *tehnološke simulacije svijesti*. „Čin tipkanja postaje produžetak prstiju, odnosno svi čovjekovi fizički dijelovi postepeno će biti u funkciji informacijskih sustava koji je uvučen u sastavni dio života današnjice.“⁸ McLuhan je najavio da će u odnosu na njegovo doba života, 60-te i 70- godine 20. stoljeća - simulirati svijest, što je za ono vrijeme bila toliko revolucionarna i istovremeno bizarna misao da je nisu uzimali za ozbiljno, čak ni sami zaljubljenici u McLuhanovo djelo. U tekstu *Čovjek i društvene mreže ili čovjek uhvaćen u klopku*, u djelu *Kao ribe u vodi*, profesorica Fejzić-Čengić pojašnjava da je to značilo i onda i sad, a danas se već realno potvrđuje da tehnologija, a još će više u budućnosti, stvara i da će još u većoj mjeri stvarati vještačku svijest. To je ovaj autor i mislilac kanadskog porijekla nazvao čuvenim izrazom IMPLOZIJA. Suština implozije je (prema McLuhanu) specifično pospoljašnjenje ljudskog nervnog sistema, odnosno, pospoljašnjenje živaca i psihološkog dijela čovjeka⁹.

„Svojevrsno vađenje ljudskog uma, duha, provodnika emocija, osjećanja i suptilnosti napolje, izvan nutrine čovjeka. Onako kako je čovjek stvoren od Stvoritelja jest i dat je. A to u suštini znači da je čovjek najprije napravio mašinu, a onda konsekvantno tome mašina pravi njega, (to jest) čovjeka. Jer, ima nešto začudno, istovremeno i logično u činjenici da prvo nešto osmislimo i napravimo, a onda nas to osmišljeno i napravljeno u praksi suoblikuje, preoblikuje ili nadoblikuje.“ (Fejzić-Čengić, 2018: 53)

Teatar apsurda

Kod filozofa medija, Seada Alića, u djelu *Mediji, od zavođenja do manipuliranja*, nalazimo komentar na McLuhanove proročke konstatacije o medijima kao čovjekovim osobnim produžecima, gdje autor konstatuje da McLuhanova poznata ideja o utjecaju tehnoloških produžetaka na doživljaj, općenito recepciju svijeta ali i oblikovanje i mijenjanje samog čovjeka ima

⁸ McLuhan, Marshall: *Razumijevanje medija*, Mediji kao pretvarači, 2008., str. 55-56

⁹ Pogledati šire u: Sead Alić: *McLuhan najava filozofije medija*, CFM, Zagreb, 2010., str. 26-30. Citirano kod: Fejzić-Čengić, 2018: 53

upravo u Mrinettiju krunski dokaz. Alić podsjeća da je upravo Marinetti¹⁰ kao čelnik futurističkog oduševljenja novim tehnologijama, razvio i novu filozofiju umjetnosti kojom je želio potpuno raskinuti s prošlošću. Ako se želi ići dalje od nabiranja slika poput one o prženju jaja na ulju automobila ili evidentiranja Marinetijeve zaljubljenosti u novu tehnologiju (ponajprije automobila i aviona) postavlja se doista pitanje o razlozima ovako snažnog utjecaja, te njegovu trajanju na ovog autora ali i druge autore njegova vremena. Interesantno je da Marinetti novo vrijeme *mehaničkog čovjeka* (novih tehnologija) suprotstavlja vremenima životinja, smrti i logike. „Povjerenje u nove tehnologije uzdiže se do razine opsjednutosti. Istovremeno McLuhan bi njegove reakcije smjestio u reakcije opsjednutoga električkom tehnologijom. Onaj koji je zagovarao mehaničku eru, rekao bi McLuhan nije shvaćao da je ta era na izmaku i da novi impulsi hipnoze (zaokupljenost načinom nove tehnologije) dolaze od električnog prijenosa informacija, pojave električne rasvjete.

Prigodom puštanja u komercijalno iskorištavanje električne energije, Edison je bio ponesen sličnim optimizmom izjavljujući kako će ponuditi tako jeftino električno svjetlo da će jedino bogati imati dovoljno novca za paljenje svijeća. McLuhan je u elektricitetu vidio začetak tehnološkog produžetka ljudske svijesti (za razliku od ranijih ekstenzija noge, ruke, oka i sl.). Bila je to najava preuzimanja procesa saznanja od korporativno i elektronički umreženog cijelog društva.“ (Alić, 2009: 84) Kako Alić pojašnjava, u onome što je Marinetti vidio tek mehaničko (a bila je riječ o hipnotičkom utjecaju elektroničke tehnologije) - McLuhan je vidio i najavio mrežu koja će kasnije biti (uspostavljena) i nazvana *internetom*. McLuhanova je dakle teza bila da je zapadni svijet implodirao. Promatrajući čovjeka u njegovim tehnologijama (produžecima vlastitih organa pomoću kojih brže i snažnije ovladava svijetom) on je došao do trenutka kada se *za razliku od tehnologija koje su mehanički ubrzavale i mehanički približivale, pojavila tehnologija koja stvari čini trenutačnima i to na velike daljine i na veliki broj ljudi istovremeno*.¹¹ Živimo, smatra McLuhan na načine mitski i integralno, u globalnom selu, uz trenutačne informacije, a mislimo na načine koji su nastali u vremena starih

¹⁰ Filippo Tommaso Marinetti, (Aleksandrija, 22. prosinca 1876. – Bellagio, 2. prosinca 1944.), talijanski književnik. Pjesnik, romanopisac i dramaturg, Marinetti se proslavio kao začetnik futurizma, prve među avangardama 20. stoljeća. U 11 tačaka svojeg *Manifesta futurizma*, objavljenog u francuskim novinama Le Figaro 1909., on ustanovljuje novu etiku i estetiku, najavljuje poetiku koja će opjevati brzinu, stroj, opasnost, agresiju, odvažnost, te objavljuje rat prošlosti i tradiciji ("mi želimo uništiti muzeje, knjižnice, akademije svake vrste"). Uslijedili su i drugi manifesti od kojih je posljednji, *Manifest futurističke fotografije*, izašao 1930. godine. https://hr.wikipedia.org/wiki/Filippo_Tommaso_Marinetti, 10.2.2024.

¹¹ Alić, Sead: *Mediji, od zavođenja do manipuliranja*, AGM, Zagreb, 2009., str. 85

mehaničkih tehnologija (u kategorijama prostora i vremena). Zbunjeni smo i ne znamo interpretirati stvari. Teško prepoznavamo sredinu u kojoj mislimo. Pojašnjavajući ovaj šok uslijed nove tehnologije i novih uvjeta koje postavljaju nove tehnologije, McLuhan upućuje na *teatar apsurd* gdje se, smatra McLuhan, likovi ponašaju kao ljudi od akcije koji ostaju izvan akcije. To više, smatra McLuhan: nije moguće. Pismeni čovjek se mogao skrivati iza mogućnosti da odašalje pismenu poruku pa čeka. Alić s pravom zaključuje da je danas je reakcija trenutačna, te impresivno povezuje tekstove Becketa i konstatuje da postajemo na neki način svjesni ovog do kraja ogoljelog problema. „Razvijajući ovu tezu moglo bi se razmišljati o Beckettovskim likovima kao prvoj najavi potpuno pasivnih elektroničkih gledatelja koji čekajući svoju omiljenu televizijsku emisiju (o Godotu) reaguju trenutačno ali na razini vlastite živčane uživanja u program emitiranja slike i tona na ekranu. Ako na trenutak prizovemo k svijesti rudnik umjetničkih pravaca, artefakata, orijentacija i istraživanja u umjetnosti avangarde polako nam se otvara mogućnost gledanja na taj fenomen u jednom pomalo drukčijem svjetlu. Za razliku od uzdizanja umjetničkih avangardi na razinu pojma, čini nam se također interesantnim propitati koliko upravo ova avangardna umjetnička praksa pokazuje/dokazuje/rasvjetljava lomove tehnologija kojima smo se koristili. Time se nikako ne želi promišljanje ove umjetničke prakse svesti na novi i jedini nazivnik, niti omalovažiti poetiku osporavanja o kojoj je posebno Aleksandar Flaker tako lucidno pisao. Estetički kriteriji i tumačenje avangarde u tom horizontu nezaobilazni su dio pristupa ovom specifičnom obliku umjetničke prakse.“ (Alić, 2009: 86) U nakani avangardista, nastavlja on, estetičko je naravno bilo ispred moralnog i društvenog konteksta, a linija koju Alić propituje (mediološka), nešto je što će tek kasnije isplivati iz vode. Alić ukazuje na to da postoji još jedna dimenzija usporedbe, koja bi mogla biti rodnim mjestom savremenih medioloških istraživanja i po tome avangarda može zadobiti još jednu dimenziju značenja i vlastite vrijednosti.

U ravni istraživanja osporavanja kao zajedničkog nazivnika kojim se ostaje u području poetičkog/teorijsko književnog/estetičkog - mogu se propitivati dimenzije kao što su „suprotstavljanje tradiciji, okrenutost prema nefunkcionalnosti nelijepog u umjetnosti, začudnost, šok i težnja prema odbojnosti, upitnost svih definicija umjetnosti i svih praksi koje etabliraju postojeće stanje. Može se također govoriti o svojevrsnom demistificiranju pa i odbacivanju pojma umjetnosti i slutnji potrebe estetiziranja samog Života. Ali ne može se zaobići niti činjenica određenog napredovanja svijesti o materijalu u kojem se radi umjetničko djelo, svijesti o društvenom kontekstu koji zna umjetnost iskoristiti za svoje ciljeve, te o nizu suprotstavljanja novih umjetničkih avangardnih praksi onim praksama koje više nisu trajale

desetljećima nego možda tek godinu dvije, par mjeseci ili manje.“ (Alić, 2009: 87) S pravom se ovaj filozof medija pita „ali što je u korijenu svega?“ Konstatuje da analizom neke futurističke pjesme, nadrealističkog happeninga, ekspresionističkog stiha ili slike i sl. nećemo se približiti horizontu odgovora. Na onaj način na koji su umjetnici jurili u nepoznato i istraživali nesvjesni razloga a puni slutnji tako niti misao koja analizira njihovo djelo ne može otići dalje od razine estetičke analize. Ukoliko se želi ići dalje mora se posegnuti za traženjem bitnih promjena tog vremena, odnosno teorijskog koncepta koji iz jednog drugog područja može sagledati cjelinu. Takvo što nudi McLuhan.¹²

Čovjek se, smatra McLuhan uvijek koristio tehnologijama da bi nadgradio svoje ograničeno smrtno biće. U početku su to bili kost ili kamen, koplje, luk i strijela zid, čamac, koliba, etc da bismo danas dospjeli do elektroničkih pomagala. McLuhan sugerira da su nas tehnologije određivale u svim vremenima i da je naš način poimanja/recepcije svijeta ovisio o tim tehnologijama. McLuhan dakle istražuje naš ljudski dio u tim tehnologijama, t.j. naše biće produženo/prošireno u njima. Posebno su interesantni dijelovi u kojima se objašnjavaju konsekvence uporabe knjige kao sredstva/produžetka/medija/tehnologije. Avangardni pjesnici stavljaju u pitanje tradicionalno shvaćanje umjetnosti, ulogu umjetnika, čak umjetnost samu, smisao riječi i pojma, interpunkciju, logiku, moralnost i filozofičnost rečenice koja se služi tradicionalnim oblicima. Sve je dakle u pitanju. Ide se prema eksperimentu s tipografskim plakatima pjesama, zaumnim izvikivanjem glasova, slaganjem pjesme slučajnim odabirom riječi, paralelnim deklamiranjem više pjesma (simultana poema), korištenjem starih književnih tekstova kao materijala za rad, uvođenjem montaže kao principa, oslobađanje emocija i slučaja, maske i plesa... Umjetnici postaju svjesni propagandne dimenzije i proizvode svojevrsne PR konferencije i igrane happeninge¹³.

Čovjek koji gleda prema dolje

Jasno je da savremeno doba značajno određuje nezamisliva brzina tehnološkog napretka, što je rezultiralo fundamentalnim promjenama u načinu na koji ljudi komuniciraju, interaguju i percipiraju svijet oko sebe. Fenomeni poput tehnokulture i umreženog društva, koje su istraživali komunikolozi i medijskih filozofi, postaju sve očigledniji kako se tehnologija sve više infiltrira u svakodnevni život. Posljedice ovih promjena su duboke i kompleksne. Smanjenje neposredne komunikacije i sve veća dominacija

¹² Isto, str. 87

¹³ Isto, str. 87

komunikacije putem masovnih medija¹⁴ i društvenih mreža dovodi do promjena u načinu na koji ljudi grade međuljudske odnose, percipiraju sami sebe i svijet oko sebe. Ova nova realnost nije bez posljedica. Često se javlja osećaj izolacije, usamljenosti, površnosti u odnosima i gubitka dubokih emocionalnih veza. U tom kontekstu, *cyber prostor* postaje ključni faktor koji oblikuje identitet i iskustvo savremenog čovjeka. Kroz virtuelni svijet, pojedinac može izgraditi, transformisati i prezentovati svoj identitet na načine koji nisu bili mogući u fizičkom svijetu. Međutim, istovremeno, cyber prostor može postati i izvor otuđenosti, gdje se ljudi gube u beskrajnom moru informacija i virtualnih interakcija, gubeći dodir sa stvarnošću i autentičnim životom. Kada piše o društvenim mrežama, Fejzić-Čengić kaže: "One nam kao i sve ostalo u životu i praksi nešto nude poklanjaju a sa druge strane nešto pak drugo uzimaju i oduzimaju. Daju nam tastaturu, touch, dodir na mehanički silikonski ekran, a istovremeno amputiraju naš neposredni dodir s realnošću. I s konkretnim bliskim ili udaljenijim ljudima s kojima komuniciramo. Novi mediji su vrsta pokolja nevine dječice, kako ih nominira Wyndham Lewis u istoimenom tekstu koji ga je proslavio. Naime, nekada je u antičkom mitu Narcis dugo, jako dugo, buljio u vodu, u ogledalo, ogledao se, divio se, gledao se, čudio se sam sebi.

Danas svi, većina ili značajan broj živih ljudi na Planeti Zemlji bulji u selfie, u svoj Instagram, u svoj Facebook profil. Naime, opčinjeni su svi, ili opčinjeni smo svi tehnologijom koja je u službi nas samih, naših lica, faca, naših pogleda, očiju." (Fejzić-Čengić, 2018: 54) Nekada je veliki francuski vojskovođa Napoleon govorio da su mu opasnije tri novine od hiljadu bajoneta, no ni danas nisu stvari bitno drukčije pomjerimo li prema vremenu medijsku i vojnu komponentu jednu prema drugoj, podsjeća autorica knjige *Kao ribe u vodi*, i dodaje da je danas slično. Šest milijardi očiju s mobilnih telefona opasniji su od atomske bombe. Još snažnija od ove konstatacije je ona koja tvrdi da su znanja psihologa i liječnika o ulogama moždanih hemisfera u

¹⁴ Kod Lavića nalazimo sljedeću definiciju *masovnih medija*: (engl. mass media) U savremenom društvu jasno je da su *masovni mediji podskup masovnih komunikacija* (R. Lorimer). Njihove strukture sažimaju u sebi glavne odrednice modernosti, a to su najprije tehničko-tehnološke inovacije i sadržaji međuljudskih odnosa koji se grade na njima, počev od najelementarnijih do najglobalnijih kao općenitih. Samo područje medija je tek posljednjih decenija ušlo u masovnu svijest građana, makar da je politička moć evidentno nastajala i nastaje i u medijima. Mada su u bitnome određeni tehnikama, mediji nisu samo ta tehnika. Za pravilno razumijevanje medija, posebice mas-medija potrebno je ukupno razumijevanje svijeta oko sebe i svijeta samog čovjeka. Otuda je svako bavljenje medijima masovne komunikacije istovremeno i bavljenje najozbiljnijim i najbitnijim društvenim problemima i društvenim pitanjima. Posredstvom medija se ostvaruje naj snažniji proces u modernosti - proces masovne komunikacije, ili proces masovnoga komuniciranja. (Lavić, 2014: 444)

ljudskom funkcionalnom mozgu proučene i da se već oblikuju (nas) prema tehnologijama koje koristimo. Uloga lijeve i desne hemisfere mozga su različite po osnovnim funkcijama, i to je ono što nove tehnologije odlično znaju i upotrebljavaju. Još je tako mlad i perspektivan McLuhan kazao kako će nas razvoj masmedija odvesti u zatvore bez zidova, i mi to danas živimo, ali ova je njegova proročka rečenica jako malo citirana i korištena...¹⁵

Zanimljivo za primijetiti je da riječ *antropologija*¹⁶, nastala od grčke riječi *antropos* (*anthropos*), znači čovjek ili *onaj koji gleda prema gore*. Pojam je uveo Magnus Hundt (1501.), O. Casman prvi je govorio o psihološkoj antropologiji (*anthropologia psychologica*, 1594.), a J. Sperling o prirodoznanstvenoj antropologiji (*anthropologia physica*, 1656.). U filozofiji, antropologija je nauka koja se bavi proučavanjem biti čovjeka, njegove uloge i položaja u svijetu i smisla njegova postojanja, što smo mogli zaključiti problematizirajući poimanja individue kod antičkih filozofa. Ukratko, predmet antropologije svodi se na jedno pitanje: šta znači biti čovjek¹⁷? „Među bićima svijeta nalazi se i sam čovjek. On je sam sebi najbliži, pa je prirodno da se među prvim pitanjima, što ih čovjek nastoji i želi riješiti, nalaze pitanja koja se odnose na samog čovjeka. Čovjekovo spoznanje samog sebe osnovni je temelj spoznaje drugih stvari i istina. Islamska poslovice kaže: *Ko spozna*

¹⁵ Fejzić-Čengić, Fahira: *Kao ribe u vodi, ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2018., str. 55

¹⁶ Antropologija je disciplina koja proučava ljudski život i kulturu, te sličnosti i razlike među ljudima: kako ljudi žive, šta rade, šta misle i kako se odnose prema okolini. Osim toga, antropologija proučava kako se razvijala ljudska rasa, te kako su nastajala i nestajala ljudska društva, ali je okrenuta i sadašnjosti i budućnosti ljudskog roda. Ukratko, predmet antropologije svodi se na jedno pitanje: šta znači biti čovjek? Riječ antropologija nastala je od grčke riječi *antropos* (*anthropos*), što u prijevodu znači čovjek ili onaj koji gleda prema gore. U filozofiji, antropologija je nauka koja se bavi proučavanjem biti čovjeka, njegove uloge i položaja u svijetu i smisla njegova postojanja. (Klaić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1990, str. 82., citirano kod: Halilović, 2012: 17) Ovakva definicija antropologije navodi se u brojnim izvorima, vidjeti npr.

<https://www.enciklopedija.hr/clanak/antropologija>, 30.1.2024.

¹⁷ U Kur'anu se koriste i drugi nazivi za čovjeka, poput: *bešer*, *el-ins* i *en-niis*. Međutim, ti nazivi se koriste za čovjeka kao vrstu, tako npr. naziv *el-ins* uvijek dolazi u poređenju sa pojmom *el-džinn* (džini) da bi se ukazalo na to da su ljudi vrsta koja je različita od džina. Pojam *el-ins* upotrijebljen je 18 puta u tekstu Kur'ana. *Bešer* se također spominje u značenju vrste, odnosno bića ili stvorenja kojima je zajedničko to da jedu, piju, spavaju, hodaju itd. Pojam *bešer* spominje se u Kur'anu časnom 35 puta, od toga je na 25 mjesta korišten da bi se ukazalo na *bešerijjet* Allahovih poslanika, tj. da su oni ljudska bića koja jedu, piju, spavaju i da njima nije imanentno ništa od Božijih svojstava. Pojam *en-niis* je množina i znači ljudi, a u Kur'anu se spominje oko 240 puta. Njime se također označava ljudska vrsta u najširem smislu. Ostaje, dakle, daje *insan* temeljni naziv za čovjeka u Kur'anu časnom. U vezi s ovom tematikom vidjeti: Aiša Abdurrahman Bintu-Šafi, *El-Kur'an ve kadijii el-insan*, Daru-1-me'arif, Kairo, 1999, str. 15-21. (Halilović, 2012: 17-18)

sebe, taj će spoznati i svoga Tvorca i Gospodara. Hazreti Alija veli: 'Tvoj je lijek (čovječe) u tebi, ali ga ne prepoznaješ; tvoj je otrov od tebe, ali ga ne vidiš. Ti si ona objavljena knjiga sa čijim se slovima pokazuje ono što je sakriveno. Ti misliš da si maleno, neznatno biće, a u tebi je sažet cio vasioni svijet. Ti nisi potreban ničemu svana (da uzmogneš spoznati sebe). U tebi je tvoja misao i ono o čemu misliš. Čitaš knjige da se iz njih okoristiš, a pisac te obavješćuje o samom tebi.' ¹⁸

U tom kontekstu, uvodimo koncept *čovjek-android*¹⁹ a kojeg ćemo definirati kao *čovjek koji gleda prema dolje* (suprotno od grč. *anthropos*, *čovjek* ili *čovjek koji gleda prema gore*). Savremeni čovjek, koji sve više koristi pametne telefone²⁰ i aktivno učestvuje na društvenim mrežama²¹, postaje nosilac ovog

¹⁸ Čokić, Abdurahman Adil: *O čovjeku, o saznanju, o svemiru, o svevišnjem Bogu i njegovim savršenstvima*, Znakovi vremena br. 91, Sarajevo, 2022., str. 30

¹⁹ Android je robot napravljen tako da izgleda kao čovjek, kako po izgledu tako i u ponašanju, za razliku od ginoida koji je napravljen da izgleda kao žena. Riječ je izvedena iz grč. *andr-* (u prijevodu »čovjek«, »muškarac, »muž«) i nastavka *-eides* [u prijevodu »iz vrste«, »sličan« (od *eidos* – »vrsta«). Riječ *droid* – za robota iz *Zvezdanih ratova* – izvedena je iz tog značenja. Zasad androidi ostaju u domeni znanstvene fantastike te su česti u filmovima i na televiziji. Osim toga, Android je također naziv za otvoreni operacijski sustav za mobilne uređaje, kao što su pametni telefoni i tablet računala, američke tvrtke Google Inc. temeljen na jezgri Linux i drugom softveru otvorenog kôda. Nadalje, Google je razvio i Android TV za pametne televizore, Android Auto za automobile i Wear OS za pametne satove. Android je isprva razvijala tvrtka Android Inc. koju je Google kupio 2005. Android je prvi puta predstavljen javnosti 2007., a prvi uređaji temeljeni na Androidu pojavili su se u septembru 2008. Temeljni softverski kôd Androida poznat je kao Android Open Source Project (AOSP) i dostupan je pod licencom Apache. Android je najprodavaniji mobilni operacijski sustav za pametne telefone od 2011. i za tablete od 2013. godine. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Android_\(operacijski_sustav\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Android_(operacijski_sustav)), 11.2.2024.

²⁰ Pametni telefon ili anglicizam *smartphone* je mobilni telefon s većim mogućnostima za pohranu podataka i povezanosti od običnog mobilnog telefona. Izraz "pametni" se odnosi na mogućnost uporabe kao džepno računalo. Tipični pametni telefon ima zaslon na dodir visoke razlučivosti. Gotovo svi pametni telefoni korisnicima pružaju mogućnost instaliranja dodatnih aplikacija. Između ostalog zajedničke značajke su: višezadačne (multitasking) funkcije, pristup internetu preko WiFi ili 3G mreže, multimedijske funkcije (kamera i izvođač (player) videozapisa ili MP3-pjesama), kalendar, upravljanje kontaktima, GPS navigacija i mogućnost čitanja poslovnih dokumenata u različitim formatima kao što su PDF ili Microsoft Office. Tokom 2000-ih ovi uređaji dolaze u široku uporabu popularizacijom iPhone uređaja, kao i onih koji podržavaju Android operativni sustav. Prvi smartphone uređaj pušten je na tržište 29. lipnja 2007. godine, odnosno prvi smartphone uređaj koji je pušten na tržište je iPhone. https://hr.wikipedia.org/wiki/Pametni_telefon, 11.2.2024.

²¹ Iako su se društvene mreže pojavile još krajem devedesetih, tek u prvoj deceniji 21. stoljeća počinje njihov značajniji proboj na mainstream tržište. U tom razdoblju, kada su se pojavljivali prvi servisi ovog tipa komunikacija je najžešća bila na dating siteovima, gdje su korisnici bili u potrazi za partnerom. I još uvijek je tako, no taj društveni element je postao jedno od glavnih obilježja weba 2.0. Prvo su se istaknuli blogovi kod kojih je razgovor osnovi dio-blogger napiše post, nakon kojeg slijedi konverzacija o temi, a koja se samim tim,

novog identiteta. Ove tehnološke alatke postale su produžetak njegovog tijela, umjesto samo alatka za komunikaciju. Stalna dostupnost informacija i neprekidan protok sadržaja putem društvenih mreža stvorili su novu dinamiku interakcije, gdje se neposredna komunikacija sve više zamjenjuje virtualnom. Vrlo često ćemo i čuti potvrde o negativnom iskustvu ili osjećaju prouzrokovanom pod dejstvom aktivnosti na društvenim mrežama, no savremeni čovjek ne odustaje niti se kloni. On (čovjek) je ovisnik o mreži, te je zbog toga zastrašujući broj korisnika 24/7 online, na užetu. Pišući o mas medijima, Fejzić-Čengiđ, jedna od rijetkih autora iz oblasti komunikologije koja u svoje tekstove i djela redovito utka dio svoje bogate duhovne dimenzije i promišljanja o duhovnom u čovjeku, primjećuje:

“U civilnoj ili svakodnevnoj upotrebi mi ih nastojimo što više pacifizirati i primiriti, očistiti od tih njihovih kontrolnih funkcija i mogućih uloga, odnosno, svi skupa ih pokušavamo učiniti moralnijima no što oni ustvari jesu. Dok to sve ne shvatimo, proći će mnogo vremena, možda će nas pohoditi kojekakve pošasti i kataklizme, ali je ovo iz današnje perspektive nemoguće povjerovati, prihvatiti i djelati u skladu s tim. Stoga je tek napomena. Duh našeg vremena je duh medijskog sistema, medijskog društva i digitalnih mitova. I što je veći njihov broj, to je manja vjerovatnoća da ćete široke ljudske mase uvjeriti u tako nešto. Stoga smo, u manjoj ili većoj mjeri, s jednakom pobožnošću ili strašću svoje emocije, osjećanja, svoja čula, svoj nervni sistem predali u ruke korporacija koje su privatno vlasništvo i koje za nas donose sve novije i novije i sve zavodljivije neodoljive igračke koje nas otuđuju, otupljuju i zavode. Naime, svi smo manje više redom, iznajmili svoje oči, ruke, uši ili živce u komercijalne svrhe.” (Fejzić-Čengiđ, 2018: 55) Do koje je mjere ova

i dalje razrađuje. Osim kroz komentare, ‘razgovara’ se i trackbackom-kada se jedan korisnik osvrne na pisanje drugog. Nakon blogova, tu je i sila 2.0 servisa kojima je komunikacija duboko usađena u temelje. Prvom društvenom mrežom smatra se classmates.com koji je počeo s radom 1995. godine, a na kojem ste mogli saznati što radi i gdje je kolega iz školske klupe. Sama komunikacija ne odvija se nužno između mlađe populacije, a najbolji dokaz tome je LinkedIn, na kojem se nalazi publika između 25 i 65 godina starosne dobi, pri čemu je ova društvena mreža fokusirana na posao. Ipak, mlađa publika je temelj danas najpopularnijih društvenih mreža Instagram i Facebooka. Oba su među prvih deset najpopularnijih web destinacija. Naravno, postoji i tamna strana ovih mreža, pa i samom logikom velikih brojeva. Unutar samih društvenih mreža komunikacija može biti slojevita, a vjerovatno najbolja jest mogućnost udruživanja. Iako je većina servisa ovog tipa otvorena za široke narodne mase, neke ne dopuštaju ulaz svima. S obzirom da društvene mreže nisu klasični sajtovi sa klasičnim urednicima i klasičnim načinom konzumacije sadržaja, nego praktički mjesta sastajanja i druženja, možemo ih usporediti sa nekom vrstom okupljališta na kojima se ljudi upoznaju, druže razmjenjuju iskustva, mišljenja. Puno se različitih skupina tu okuplja na puno virtualnih trgova, klubova. ulica, cafe barova, ureda. Društvene mreže su, dakle, mjesta gdje ljudi provode mnogo vremena i na kojima se spajaju slični profili i interesi. (Lavić, 2014: 477)

konstatacija tačna, potvrđuje jednostavno, ali intrigantno stajalište Tonyja Schwarca u knjizi *The Second God* u kojoj kaže da nas Bog nikad ne ostavlja samima, ali da novi drugi bog, masmediji također nas nikad ne ostavljaju samima. Stalno su s nama, ili smo mi stalno s njima.²²

Bosanskohercegovački medijski prostor

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, za potrebe pregleda stanja u oblasti istraživanja u kojem se tema istražuje, navest ćemo nekoliko podataka o stanju na medijskom prostoru. Znajući kako se cyber-prostorom društvenih mreža²³ može manipulirati, zabrinjavajuće je istraživanje koje pokazuje procent ljudi koji ih koriste kao glavni izvor informiranja. Prema istraživanju koje su provele Medijske inicijative na 1.024 mladih ljudi (u dobi od 16 do 27 godina), 37% mladih u BiH pristupa informacijama uglavnom putem društvenih mreža. Slične podatke prikupio je i Centar za građansku saradnju; njihovo istraživanje na uzorku od 560 građana BiH pokazalo je da se 37,3 % građana informira uglavnom putem društvenih mreža. Takvo informacijsko okruženje ostavlja novinarima težak zadatak da se, s jedne strane, moraju boriti s lavinom dezinformacija, izbjegavajući viralnost koja šteti kvaliteti i tačnosti, a s druge opirući se govoru mržnje.²⁴ Osim izrazite popularnosti društvenih mreža, lider u informisanju u Bosni i Hercegovini su različiti web portali za čije formiranje i produciranje nije potrebna nikakva dozvola ni upis u bilo kakav registar. Stoga je u državi i nepoznanica koliko uopće postoji web medija. IMEP²⁵ je inicirao istraživanje kako bi se ustanovilo koji je broj web medija, odakle su, koji je intenzitet produkcije, imaju li impresum, kakve domene nose. Prema podacima iz 2021. godine, u Bosni i Hercegovini je registrirano ukupno 615 web portala. Mapiranje web portala u BiH pokazalo je odnos profesionalnih

²² Pogledati u knjizi Andrew Keena *Internet nije odgovor*, str. 19., citirano kod: Fejzić-Čengić, 2018: 55

²³ Navest ćemo još jednu definiciju društvenih mreža - Online društvene mreže Boyd i Ellison definiraju kao „uslugu temeljenu na webu koja omogućuje pojedincima da izgrade javni ili polujavni profil unutar omeđenog sustava, artikuliraju listu drugih korisnika s kojima dijele vezu i gledaju i koriste vlastiti popis veza i popise veza drugih unutar sustava.“ (Boyd i Ellison, 2008: 211, citirano kod Kušić, 2010: 104). Pojavile su se na prijelazu s 20. na 21. stoljeće i vrlo brzo postale jedno od glavnih sredstava komunikacije među svim generacijama ljudi na svijetu. Među najpoznatijima su, svakako, Instagram, Facebook i Twitter, a koriste ih i za neformalnu, ali i formalnu komunikaciju te promociju u poslovnom i političkom svijetu. Popularne su u nevladinom sektoru, ali i kao jedan od izvora informacija suvremenih novinara.

²⁴ https://www.vzs.ba/images/2021/drustvene_mreze_i_novinarstvo_u_BiH.pdf, 23.05.2023.

²⁵ Program osnaživanja nezavisnih medija (IMEP) je USAID-ov petogodišnji program koji implementira Centar za promociju civilnog društva (CPCD).

informativnih portala sa potpunim impresumom i medija čiji su osnivači i/ili odgovorna lica nepoznati. Očekivano, najveći broj portala nema impresum - njih 270 ili 44 %. 29 % ili 178 portala ima djelimični impresum (samo pojedine podatke iz impresuma) dok potpuni impresum ima 27 %, odnosno 167 portala. Zabrinjavajući je podatak da je najveći broj portala bez impresuma, da korisnici nemaju nikakvu informaciju ko vlasnički i/ili urednički stoji iza portala. To negativno utječe na vjerodostojnost medija. Takvi portali često nemaju ni mogućnost kontakta, ili samo email adresu marketinga. Takvim portalima gotovo je nemoguće uputiti demanti ili zahtjev za ispravkom krivog navoda.²⁶ Dakle, mi smo konzumenti uglavnom slučajnih autora i neprovjerljivih izvora i informacija. Kako Ginter navodi u *Svet kao fantom i matrica*, masovna potrošnja danas se obavlja solistički; svaki potrošač je neplaćeni radnik koji kod kuće proizvodi masovnog čovjeka. (Ginter, 1996: 21) U *Leksikonu socioloških pojmova* profesora Senadina Lavića, nalazimo pojam *masovnog društva*²⁷, koji opisuje i *masovnog čovjeka* - Pojam se odnosi na savremeno društvo u kojem je većina članova društva međusobno slična, jednaka i bez većih razlika. Pojedinci međusobno ne pokazuju individualnost, niti insistiraju na osobenostima po kojima bi se mogli diferencirati. Oni rade rutinski i otuđeno. Za njih religija ništa ne znači i ona je izgubila svaki uticaj na njihove živote. Žive bez moralnih normi koje bi im usmjeravale životne tokove, ali su spremni da se predaju ideološkom fanatizmu i da slijede neke opasne ideologije. Odnosi između pojedinaca su *slučajni* i *slabi*, a rodbinske veze su postale nevažne. Takvi pojedinci čine mase koje su politički apatične i spremne za manipulaciju. U ovakvom društvu cjelokupni sadržaj kulture, tj. sama kultura - filozofija, umjetnost, znanost, književnost - postala je masovna kultura, svedena je na mizernu razinu ukusa, na najniže polje zadovoljavanja primitivnih strasti. Zato se pojam masovno društvo upotrebljava u pejorativnom smislu. Za poimanje savremenog čovjeka, *čovjeka-androida*,

²⁶ https://civilnodrustvo.ba/wp-content/uploads/2021/06/Istrazivanje_Mapiranje-medijskih-web-portala-u-BiH-1_compressed.pdf, 23.05.2023.

²⁷ Poseban teorijski odnos prema masovnom društvu nastaje u dvadesetom stoljeću (1920-1960). U prvom smjeru engleski književni kritičari T. S. Eliot i F. R. Leavis ukazuju na nestajanje književne izvrsnosti u književnosti i općenito u kulturi. Uz to slijedi proces iščezavanja kultivirane publike. Pritom se radilo o konzervativnoj reakciji na narastajuće kapitalističko društvo. Tu ideju je preuzeo K. Mannheim. U drugom teorijskom otklonu spram kritike masovnog društva nalaze se pripadnici Frankfurtske škole. Njih više interesiraju politički nego kulturni aspekti masovnog društva. Oni su smatrali da je kapitalizam stvaranjem masovnog društva stvorio uslove za manipulaciju vladajućih elita nad masama. Radilo se, međutim, o socijalističkoj reakciji na društvene probleme između dva svjetska rata. U trećoj liniji interpretacije masovnog društva može se ukazati na ideje E. Shilsa koji sasvim drugačije gleda na masovno društvo i smatra da je uključivanje mase u političku participaciju otežalo položaj elite i njezine politike. Danas je pojam masovno društvo postao dio historije sociologije i nema veliki uticaj na teorijske elaboracije unutar socioloških znanstveno-istraživačkih tokova. (Lavić, 2014: 445)

otuđenog, usamljenog, nesretnog, mehaničkog, masovnog, hladnog, sebičnog, bezobzirnog, neodgovornog, raspamećenog, trkačem za novcem, razgolićenog, pohotnog, egocentričnog, narcisoidnog, često emotivno rasojenog, promiskuitetnog, iskompleksiranog, zavidnog, nezahvalnog, takmičarkog duha prema svim nametnutim životnim stilovima i trendovima modernog doba, prezentera lažnog života na virtuelnim profilima, duhovno siromašnog, bez kompasa... ili šopenhauerski kazano, bez imanentnog duhovnog identiteta – svakako je važno ispitati stanje i prisutnost simptoma modernih bolesti. Kako Fromm kaže, “činjenica da milioni ljudi imaju iste poroke, ne pretvara ove poroke u vrline, činjenica da su im mnoge greške zajedničke, ne čini greške istinitim i činjenica da milioni ljudi pate od istih oblika mentalne patologije ne čini ove ljude zdravim.”²⁸ Koju god da od navedenih osobina posjeduje pojedinac savremenog doba, izazovno je i opasno ponajviše za njega samog, iako može imati značajan utjecaj na život drugog, jer su ovo bolesti modernog doba za koje nemamo medicinski lijek, tableticu koja će nas izliječiti i trenutačno otkloniti smetnje. Kada problematiziramo pitanja koja se odnose na *čovjeka-androida*, savremenog nesretnika orijentiranog ka materijalom (općenito) i prikačenog na uže (*online*), važno je uzeti u obzir izuzetne psihološke analize mađarsko-kanadskog ljekara i autora Gabora Matéa, koje je predstavio u knjizi *Mit o normalnom: Depatologizacija Mentalne Patologije*²⁹, objavljene 2010., u kojoj kaže:

„Koliko god 'pobjeda' naša ličnost redala, koliko god prolaznih osjećaja sigurnosti naši razni identiteti uspjeli da steknu, koliko god svoju sliku u tuđim ili svojim očima kitili materijalnim ukrasima - sve su to nepostojane zamjene za nagrade (i izazove) koje nam naša istinska čovječnost pruža. Investitor koji je svakodnevno vrtio milione rekao je novinaru i dobitniku Pulicerove nagrade Čarlsu Duhigu: 'Osjećam da traćim život. Kada umrem, hoće li iko mariti što sam profit povećao za koji procenat? Imam utisak da je moj posao potpuno besmislen.' Taj gubitak smisla, kaže Duhig, pogađa čak i ugledne profesije kao što su medicina i pravo, u kojima ljudi obično gaje uzvišenu predstavu o sebi.

²⁸ Fromm, Erich: *Zdravo društvo*, prevod: Z. Golubović i A. Todorović, Zagreb, 1989., str. 20.

²⁹ Maté ispituje koncept normalnosti u kontekstu mentalnog zdravlja, ističući kako društvo često stigmatizuje i patologizuje određene oblike ponašanja i emocija koji se ne uklapaju u društvene norme. Knjiga takođe istražuje različite faktore, uključujući genetiku, okolinu i traume, koji utiču na mentalno zdravlje pojedinca. "Mit o Normalnom" postao je važan tekst u polju mentalnog zdravlja i doprinjeo je razumijevanju kompleksnosti ljudske psihologije i društvenih očekivanja. Doktor Mate napisao je nekoliko bestselera, uključujući i *Mit o Normalnom*, nagrađivanu knjigu *U svijetu gladnog duha: bliski susreti sa zavisnošću*, *Kada tijelo kaže ne: cijena skrivenog stresa* i *Rasuti umovi: porijeklo i liječenje poremećaja pažnje*, i bio je koautor knjige *Budite oslonac svojoj djeci: zašto roditelji moraju biti važniji od vršnjaka*. Njegova djela objavljena su na skoro trideset jezika. (Mate, 2010: 434)

Zašto je to tako?, zapitao se autor. Odgovor: *Zatrpanost obavezama, interne političke borbe, velika konkurencija zbog globalizacije, kultura 'neprestanog prisustva na mrežama' koju podstiče internet, ali i nešto što ljudi u ovim profesijama nikako ne mogu da dokuče - duboki osjećaj da njihov posao nije vrijedan tolikog truda.* Riječ je o prostoj ekonomiji: vještačka inflacija (materijalističkih ambicija, identiteta i slike koju ti ljudi gaje o sebi) neizbežno dovodi do gubitka vrijednosti, pa čak i do potpunog pada kada mehur konačno pukne.“ (Mate, 2010: 264) Nije nikakvo iznenađenje što razne ankete pokazuju porast usamljenosti, otuđenosti... Ali, zašto gledati prema dolje, umjesto prema gore, prema nebu, prema Kreatoru? Ostavili smo kompas, i umjesto toga, sami sebe čipovali.

Literatura

1. Alić, S., 2009. *Mediji, od zavođenja do manipuliranja*. Zagreb: AGM.
2. Čokić, A.A. 2022. O čovjeku, o saznanju, o svemiru, o svevišnjem Bogu i njegovim savršenstvima. *Znakovi vremena*, br. 91, Sarajevo, str. 30
3. Debord, G., 2004. *Društvo spektakla.*, Zagreb: Arkzin.
4. Debray, R., 1999. *Šta je mediologija?*. Pariz: Le Monde Diplomatique.
5. Fejzić-Čengić, F., 2018. *Kao ribe u vodi, ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima*, Sarajevo: Dobra knjiga.
6. Fromm, E., 1986. *Zdravo društvo*, Zagreb: Naprijed – Nolit.
7. Ginter, A. 1996. *Svet kao fantom i matrica*. Novi Sad: Matica Srpska.
8. Halilović, S., 2008. Osnovi Kur'anske antropologije. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, islamski pedagoški fakultet Zenica, str. 7 – 44
9. https://civilnodrustvo.ba/wp-content/uploads/2021/06/Istrazivanje_Mapiranje-medijskih-web-portala-u-BiH-1_compressed.pdf, 23.05.2023.
10. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Android_\(operacijski_sustav\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Android_(operacijski_sustav)), 11.2.2024.
11. https://hr.wikipedia.org/wiki/Filippo_Tommaso_Marinetti, 10.2.2024.
12. https://hr.wikipedia.org/wiki/Pametni_telefon, 11.2.2024.
13. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/antropologija>, 30.1.2024.
14. https://www.vzs.ba/images/2021/drustvene_mreze_i_novinarstvo_u_BiH.pdf, 23.05.2023.
15. Lavić, S. 2014. *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Dobra knjiga.
16. McLuhan, M., 1973. *Gutenbergova galaksija: Nastanak tipografskog čovjeka*. Beograd: Neolit.
17. McLuhan, M., 2008. *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
18. Milardović, A. 2004., *Populizam i globalizacija*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.

Dr. sc. Mensur Šipkar

Državna agencija za istrage i zaštitu /

State Agency for Investigation and Protection

mensur.sipkar@gmail.com

Dr. sc. Izet Mahir

izet.mahir@gmail.com

UDK 94(470:477)

Pregledni naučni rad

KRIMSKA OBLAST KAO UZROK NESTABILNOSTI I SUKOBA IZMEĐU UKRAJINE I RUSIJE

CRIMEAN REGION AS A CAUSE OF INSTABILITY AND CONFLICT BETWEEN UKRAINE AND RUSSIA

Sažetak

Raspad Sovjetskog Saveza (SSSR), koji je kulminirao 25. decembra 1991, imao je značajne posljedice za bivše sovjetske republike i globalni geopolitički pejzaž. Nakon raspada, složeni procesi sistemskog raspleta nastali su kao rezultat ovog prelomnog trenutka. Sukob između Ukrajine i Rusije, posebno aneksija Krima, izazvala je duboke promjene u ukrajinskoj ekonomiji. Gubitak kontrole nad Krimom doveo je do smanjenja resursa i potencijalnih prihoda koji su tradicionalno doprinosili ukrajinskoj privredi. Regija Krima, karakterizirana raznolikim etničkim i kulturnim identitetima, uključujući krimskotatarsku populaciju, postala je fokus pitanja o očuvanju raznolikosti i integraciji unutar granica Ukrajine. Unatoč temeljnim argumentima o značaju Krima za Rusiju i Ukrajinu, interpretacija i vrijednost ovog teritorija variraju ovisno o političkim, istorijskim i nacionalnim perspektivama. U posljednjim godinama, Krim je postao epicentar složenih geopolitičkih sukoba i rivalstava između Rusije i Ukrajine, dok teritorijalna pripadnost regije ostaje izvor kontroverzi.

Ključne riječi: Rusija, Ukrajina, istorija Krima, konflikt, aneksija Krima.

Summary

The dissolution of the Soviet Union (USSR), culminating on December 25, 1991, had significant consequences for the former Soviet republics and the global geopolitical landscape. Following the collapse, complex processes of systemic unraveling emerged as a result of this pivotal moment. Conflict between Ukraine and Russia, particularly the annexation of Crimea, triggered profound changes in the Ukrainian economy. The loss of control over Crimea led to a reduction in resources and potential revenues that traditionally contributed to the Ukrainian economy. The

region of Crimea, characterized by diverse ethnic and cultural identities, including the Crimean Tatar population, became a focal point in discussions about preserving diversity and integration within Ukraine's borders. Despite fundamental arguments regarding the significance of Crimea for both Russia and Ukraine, the interpretation and value of this territory vary depending on political, historical, and national perspectives. In recent years, Crimea has become the epicenter of complex geopolitical conflicts and rivalries between Russia and Ukraine, while the territorial belonging of the region remains a contentious issue.

Keywords: Russia, Ukraine, history of Crimea, Conflict, annexation of Crimea.

Uvod

Poluostrvo Krim ima bogatu istoriju, oblikovanu strateškom važnošću koja je kroz vijekove privlačila pažnju različitih imperija. Grčka kolonizacija, rimska i bizantijska kontrola, zatim uticaj Đenove i Tatarskog kanata tokom Srednjeg vijeka, sve do povezivanja s Osmanskim i Ruskim carstvom, čine dio raznovrsne prošlosti Krima. Raspad Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika stvorio je napetost između Rusije i Ukrajine, a Krim je postao ključna tačka spora.

Velike razlike duž etničkih linija u pogledu podrške separatizmu na Krimu postale su evidentne 1990-ih, jer je Krim bio jedini region Ukrajine sa većinskim ruskim stanovništvom. Proruske separatističke snage na Krimu su javno podržavale politiku približavanja Rusiji, što je djelimično uticalo, odnosno dovelo do masovnih protesta 2013. godine (Euromajdan¹), u kojima su stanovnici Ukrajine, pored ostalog, tražili i odustajanje od takve politike, te jačanje veza sa Evropskom unijom. Nakon tih dešavanja, 2014. godine, Rusija je anektirala Krim, intezivirajući sukobe u istočnoj Ukrajini.

¹ Navedeni protesti su bili izraz nezadovoljstva građana Ukrajine s vlastima koje su smatrale korumpiranim i neefikasnim, odnosno vlastima koje su propustile iskoristiti priliku za reforme i približavanje Evropskoj uniji. U početku se radilo o mirnim protestima, međutim, kako su protesti bili sve češći tako je i vlada počela da se obračunava s demonstrantima. Vlada je 16. januara 2014. godine uvela niz represivnih zakona koji su ozbiljno ograničavali normalno funkcionisanje civilnog društva i slobodu govora (Kvit, 2014). Prvi demonstranti su ubijeni u januaru 2014. godine, a u daljim sukobima sa vladinim snagama ubijeno je više desetina uglavnom civilnih demonstranata. Krajem februara 2014. godine, proruski orijentisani predsjednik Ukrajine Viktor Janukovič je pobjegao iz države, a parlament je izglasao njegovo svrgavanje i održavanje novih izbora. Ukrajinci su 25. maja izabrali Petra Porošenka za predsjednika.

Cilj ovog rada je prikazati rezultate dosadašnjih istraživanja koja stavljaju u fokus istorijska dešavanja vazano za Krim i složenost nacionalnog identiteta Krima, a koji mogu predstavljati uzrok konstantnih tenzija između Ukrajine i Rusije, odnosno uzrok nestabilnosti i sukoba između dvije države. Razumijevanje istorijskih aspekata ključno je za sagledavanje kompleksnosti odnosa između dvije države, naročito u svjetlu nedavnih događaja, uključujući rusku vojnu intervenciju na teritoriji Ukrajine.

Rad je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu, radi boljeg razumijevanja problematike, navedeni i analizirani su istorijski događaji koji su uticali na status i položaj Krima kroz različite vremenske periode. Drugi dio rada je posvećen odnosu Rusije i Ukrajine nakon raspada Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, te procesima koji su imali uticaja na aneksiju Krima i početak sukoba većih razmjera.

Krimski oblast u istorijskom kontekstu

Poluostrvo Krim je zbog strateškog i ekonomskog značaja, prije 2600 godina, bilo izloženo snažnoj grčkoj kolonizaciji, kao i ostali dijelovi sjeverne crnomorske obale, o čemu svjedoče imena gradova Odesa, Melitopol i dr. Dakle, poluostrvo Krim je zbog svog geostrateškog položaja kroz istoriju bilo u interesu i drugih velikih carstava (Rimsko, Bizantijsko i dr.), te je zbog toga bilo izloženo konstantnim sukobima i željama vladara da ostvare što bolju poziciju kako bi kontrolisali pomorski put duž obale Crnog mora i zaštitili svoje trgovce, odnosno trgovačke aktivnosti koje su se znatno uvećale i proširile u kasnom Srednjem vijeku. Posebno su se isticali Venecijanci i Đenovljani. Đenovljani su bili moćniji od Venecijanaca na Crnom moru i u tom periodu uspostavili su kontrolu nad pojedinim krimskim naseljima (Rukavina, 2022), odnosno „duž obale Cembala (Balaklava), Sudaka i Kaffa“ (Ascherson, 2009: 126), te su tako lakše kontrolisali dio svoje trgovine na Crnom moru. Takvo stanje se održalo sve do mongolske invazije sredinom 13. vijeka i naseljavanjem Tatara na Krim, koji su 1441. godine osnovali Krimski kanat (Tatarska država) i bili su dio „Zlatne Horde“² sve do 1437. godine (Elagin, 2012).

U nastojanju da preuzmu potpunu kontrolu nad Krimom, Tatari su smatrali da trebaju osvojiti đenovljanske kolonije na obali Crnog mora sa kojima su već bili u sukobu. Nastavak sukoba sa Đenovljanima i unutrašnje borbe za tron natjerao je neke od krimskih Tatara da se udruže sa Osmanlijama. Udruživanje

² „Zlatna Horda“ je srednjovjekovna mongolska država koja se raspala zbog neslaganja i unutarnjih sukoba, a obuhvatala je područje Srednje Azije i Istočne Evrope.

sa Osmanlijem uticalo je na status i poziciju Krima, odnosno Krimski kanat dobija vazalni status (Šćekić, 2015), a južni dijelovi Krima su izdvojeni iz Krimskog kanata i pripojeni Osmanskom carstvu (Milosavljević et al., 2017: 52). Na taj način Osmanlije su uspostavile kontrolu nad krimskim Tatarima (Daydov, 2008), dali im određenu kontrolisanu samostalnost i koristili ih kao tampon zonu sa tadašnjim Moskovskim carstvom, odnosno Osmanlije su uspostavile bazu za kontrolu Crnog mora. Tatari su za vrijeme vladavine Osmanlija preuzeli turski jezik kao službeni jezik, a islam kao svoju vjeru.

Nakon raspada „Zlatne Horde“, Moskovsko carstvo je u 16. vijeku počelo širiti svoje teritorije, osvajanjem Kazanjskog i Astrahanjskog kanata duž rijeke Volge i Sibirskog u jugozapadnom Sibiru, a ujedno uvidjeli i značaj Krimskog kanata koji je bio pod vlašću Osmanlija (Bentley, 2015; Paščenko et al; 2015 i Stuhli, 2022).

Rat između Ruskog i Osmanskog carstva (poznat kao rusko-turski rat) započeo je 1768. godine i trajao do 1774. godine. Rusko-turski rat se dešavao u vrijeme kada je carica Katarina II rješavala Poljsko pitanje, odnosno u tom periodu Katarina II nastojala postići sporazum o podjeli Poljske i izbjeći mješanje stranih sila. Dešavanja oko podjele Poljske su umnogome usporila mirovne pregovore između Osmanskog i Ruskog carstva. Poslije nekoliko propalih pregovora između dvaju carstava, 1774. godine, u selu Kučuk-Kajnardži, potpisan je mirovni sporazum i Krim je proglašen nezavisnim. Proglašenjem nezavisnosti Krima Katarina II je išla ka ostvarenju svojih ciljeva: ukidanje turskog protektorata i slabljenje uticaja Tatara na Krimu, te u konačnici aneksiju Krima. Također, „Rusija dobija izlaz na Azovsko more, Kabarde i područje između Buga i Dnjeptra, a time i slobodu za plovidbu njenih trgovačkih brodova i pristup Egejskom moru kroz Bosfor i Dardanele“ (Miljukov, 2016: 159). Dakle, Kučuk-Kajnardži sporazum značio je samo privremeni mir i borba oko prevlasti trajala je od 1774. godine do 1783. godine, kad je Katarina II konačno anektirala Krim. Jačanjem svog položaja, odnosno uspostavljanje luke u Crnom moru bilo je strateški važno za Rusko carstvo (neophodno za trgovinu) jer je većina njenih luka zimi bila zamrznuta, dok s druge strane, Crnomorska flota bi držala Osmansko carstvo pod kontrolom i ujedno bi ojačala odbranu južne granice između Crnog i Azovskog mora.

Složenost Krimskog rata, pored ostalog, značilo je da su države sudionici rata imale i određene geopolitičke interese u regiji. Naime, postojala je ruska opasnost za trgovačke puteve Velike Britanije i Francuske, odnosno opasnost da bi Rusija mogla kontrolirati istočni Mediteran i stvoriti Istočno carstvo koje bi, između ostalog, moglo imati negativan uticaj na britansku kolonijalnu vlast u Indiji (Tran, 2007), dok je Francuska htjela osigurati i potvrditi svoju moć u

Evropi. Zbog postojanja stalnih tenzija i sukoba između dva carstva (Gunay, 2009), Osmanlije 1853. godine, objavljuju rat Ruskom carstvu, a Osmanskom carstvu pridružuju se Francuzi i Englezi (1854. godine objavili rat Ruskom carstvu) i započinje novi Rusko-turski rat (Peroš, 2010), koji je trajao sve do sklapanja Pariškog sporazuma 1856. godine³. Pariškim sporazumom, između ostalog, „Engleska, Francuska i Austrija su se obavezale da garantuju teritorijalnu cjelinu Turske, te da će se svaka povreda navedenog sporazuma smatrati kao casus belli“ (Miljukov, 2016: 8-9). Rusko carstvo je izgubilo stratešku poziciju na Crnom moru, a Crno more je ponovo otvoreno za slobodnu međunarodnu razmjenu i trgovinu.

Rusko carstvo se kroz istoriju suočavalo sa brojnim unutrašnjim problemima, prvenstveno zbog toga što je autokratska vladavina ruskih careva usporavala privredni razvoj i modernizaciju ruskog carstva. Takvo stanje izazivalo je revolt i nezadovoljstvo stanovništva, te dovodilo do unutrašnjih sukoba i pobuna. „Nemiri, koji su zahvatili cijelo Rusko carstvo na samom početku 20. vijeka, nisu mogli proći bez promjene državne politike ili sistema vladanja“ (Bagić, 2011: 23). Naime, u periodu vladavine ruskog cara Nikole II⁴ socijalno-politički nemiri bili su česta pojava. Njegova loša i nefunkcionalna vanjska politika (rat protiv Japana i Prvi svjetski rat), doveli su do pobune stanovništva i dugotrajnog građanskog rata koji je ujedno značio kraj carske Rusije i preuzimanje vlasti od strane Boljševika⁵.

Navedena dešavanja imala su određen uticaj i na Krimski poluotok. Naime, stvaranjem Ukrajinske Narodne Republike 1917. godine, pokrenuta su i pitanja oko statusa Krimskog poluotoka. Ukrajinska Narodna Republika (UNR)⁶ je tokom pregovora sa predstavnicima Krimskog poluotoka 1918. godine, dogovorila da su se stekli preduslovi kojim bi Krimski poluotok mogao dobiti autonomiju unutar UNR-a. Međutim, dolaskom na vlast

³ Na Kongresu u Parizu, koji je održan 30.03.1856. godine, pored zaraćenih strana, sudjelovale su i druge Evropske sile koje nisu učestvovala u ratu, sklopljen je Pariški mir čime je i službeno završen Rusko-turski rat.

⁴ Nikola II je bio posljednji ruski car, koji je zajedno sa porodicom ubijen nakon Oktobarske revolucije. Vladao je u periodu od 1894. do 1917. godine.

⁵ Nakon osivanja Socijaldemokratske radničke stranke Rusije 1898. godine, zbog različitih stavova u pogledu organizovanja stranke i njenog budućeg djelovanja (rukovodeći se marksističkom filozofijom), 1903. godine, unutar stranke javljaju se dvije frakcije „boljševika i menjševika“. Boljševizam se zasniva na Lenjinovom tumačenju marksizma i stvaranju stranke profesionalnih revolucionara, avangarde radničke klase. Boljševici su došli na vlast nakon Oktobarske revolucije 1917. godine.

⁶ Okolnosti i politički uticaj Boljševika, doveo je do toga, da je Ukrajinska Narodna Republika (UNR), 1920. godine, prestala postojati i vrlo brzo postala Ukrajinska Sovjetska Socijalistička Republika (UKRSSR).

Boljševika, odnosno kao „posljedica implementacije zapadnoevropske ideje o nacionalnom samoopredjeljenju, koju je u prvim godinama svoje vladavine promovisao Lenjin“ (Hilpold, 2015: 240), u oktobru 1921. godine proglašena je Krimsko Socijalistička Sovjetska Republika, koja će se nalaziti u sastavu Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR), u granicama Krimskog poluotoka s centrom u gradu Simferopolju (Paščenko et al, 2020: 124-125).

Pripajanje Krimске oblasti Ukrajinskoj Sovjetskoj Socijalističkoj Republici 1954. godine

Stvaranje saveza između RSFSR, Ukrajinske, Bjeloruske i Transkavkaske Republike (Armenija, Azerbajdžan i Gruzija) nazire se već 1922. godine, odnosno nakon sklapanja Ugovora o Uniji (Pelić, 2021), a Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) je u svom službenom obliku formiran donošenjem ustava 1924. godine, a koji je baziran na revolucionarnim temeljima. U tom periodu naročito su došla do izražaja neslaganja i određena politička previranja (posebno oko poimanja nacionalizam) između Vladimira Iljiča Lenjina (osnivač i prvi čovjek vlade SSSR) i Josifa Staljina (Generalni sekretar Komunističke partije). Nakon smrti Lenjina 1924. godine, vlast preuzima Josif Staljin kao najistaknutiji član SSSR, a ujedno i glavni pokretač svih državnih reformi tokom tridesetih godina. Usvajanje novog Ustava 1936. godine, značilo je prekretnicu unutar SSSR-a, ali i njihovog odnosa prema ostatku svijeta. Novi ustav je predviđao da ustavi članica SSSR-a moraju biti u skladu sa novim ustavom, a to je ujedno značilo veću centralizaciju i kontrolu nad saveznom republikama. Staljin je stekao toliku kontrolu nad SSSR da je imao neograničenu moć u donošenju odluka. Jedna od tih odluka donesena je 1944. godine, kada je nakon oslobođanja Krima od Nijemaca, Autonomija Krima ukinuta, a poluotok je imenovan kao Krimsko područje u sastavu Ruske Federacije (Paščenko, 2020: 23). U tom periodu sistemski se uništavao razvoj ljudskih zajednica (posebno tatarske zajednice) tako što su zabranjena kulturalna prava, zatvarane grčke i tatarske škole, džamije, crkve, sinagoge, novinske i izdavačke kuće, a vrhunac se desio u poslijeratnom periodu kada su Tata i Grci prognani iz svojih domova i preseljeni u srednju Aziju, te dovedeni ruski i ukrajinski doseljenici (Ascherson, 2009: 141). Krim je ostao u sastavu Ruske Federacije sve do 1954. godine, kad je Partijski vrh u Kremlju donio odluku o pripajanju Krimsko oblasti Ukrajinskoj Sovjetskoj Socijalističkoj Republici (UKRSSR).

Analizom dostupnih dokumenata, odnosno kroz različita istraživanja pojedini autori su pokušali doći do podatka o stvarnom razlogu i motivu predaje Krima UKRSSR-u.

Sergei V. Moshkin, kao razlog predaje Krima navodi planiranje velikih infrastrukturnih projekata koji su zahtijevali velika novčana sredstva, radnu snagu, građevinsku i putnu mehanizaciju i drugo. (Moshkin, 2022). Područje Krima dugo vremena nije imalo pitku vodu i glavni projekat je bio dovođenje pitke vode iz rijeke Dnjepar (izgradnja sjevernokrimskog kanala), koji je bio praćen nizom drugih projekata (izgradnja puteva, hidroelektrana i dr.). Sergei V. Moshkin navodi da je u tom trenutku trebalo odrediti ministarstvo koje je trebalo upravljati ogromnim građevinskim projektom, uzimajući u obzir i činjenicu da su ministarstva u SSSR-u bila podijeljena na savezna i republička, stvarno izvođenje projekata bilo je u nadležnosti ministarstava onih republika u kojima su takvi projekti realizovani (Moshkin, 2022). Iz tih razloga, Hruščov je došao na ideju, da je jedini način rješavanja administrativnih i ekonomskih problema, prebacivanje odgovornosti na republiku koja je već bila uključena u izgradnju sistema za navodnjavanje (Moshkin, 2022), odnosno na UKRSSR-u (1954. godine izdat je dekret o prelasku Krimске oblasti iz sastava RSFSR u UKRSSR). Izgradnja sjevernokrimskog kanala, odnosno prva faza puštena je u rad 1963. godine, a projekat je završen 1975. godine.

Mark Kramer navodi da je Odlukom Prezidijuma Komunističke partije SSSR, u januaru 1954. godine, dogovorena predaja Krima, ali da postoje samo dva službena obavještenja iz tog perioda, o razlozima, odnosno motivima predaje Krima UKRSSR-u, i to (Kramer, 2014):

1. „Ustupanje Krima bio je plemeniti čin od strane Ruskog naroda u spomen na 300. godišnjicu ponovnog ujedinjenja Ukrajine s Rusijom, čime je pokazano bezgranično povjerenje i ljubav koju Ruski narod osjeća prema Ukrajinskom narodu“;
2. „Prijenos je bio prirodan rezultat teritorijalne blizine Krima UKRSSR-u, sličnosti njihovih ekonomija i bliskih poljoprivrednih i kulturnih veza između Krimске oblasti i UKRSSR –a“.

Isti autor ističe da se nijedan od navedenih razloga ne opravdava akt predaje, te naglašava da, iako je 1954. godine bila 300. godišnjica Perejaslavskog mira, ne postoji nikakva veza između tog ugovora i Krimskog poluotoka (Perejaslav se nalazi u središnjoj Ukrajini nedaleko od Kijeva), odnosno ugovor nije imao nikakve veze s poluotokom koji je došao pod Rusku kontrolu tek 130 godina kasnije.

Aleksandar Koroljkov smatra da se je Hruščov „dolaskom na čelo SSSR-a odlučio na simboličnu gestu, koja će mu u okruženju uticajne ukrajinske elite osigurati sigurnu podršku (obzirom da je godinama bio na čelu komunističke partije Ukrajine). Postupio je u volontarističkoj maniri koja mu je inače bila

svojstvena: na jednom sastanku u Kremlju, posvećenom poljoprivredi, predložio je da se Krim pokloni Ukrajini“ (Koroljkov, 2019).

Prema Sasse Gwendolyn, neki istraživači i političari, između ostalog, zastupaju sumnjivu etnogenezu, pokušavajući dokazati direktnu povezanost između najranijih stanovnika Krima i ukrajinskog etnosa, te na taj način opravdati prijenos Krima 1954. godine, kao zakonit i historijski opravdan (Sasse, 2007).

Imajući u vidu različita mišljenja i gledišta oko predaje Krimske oblasti Ukrajini, može se reći da je danas teško utvrditi stvarni razlog predaje Krima, odnosno utvrditi da li je Krim predat kao čin bliskih kulturnih i privrednih veza sa Ukrajinom ili je u pitanju gesta iskupljenja za Staljinov brutalan odnos prema Ukrajinskom narodu koji je imao za cilj uništiti ukrajinski identitet ili nešto treće, ali sigurno da i nakon 70 godina, Krim predstavlja kamen spoticanja u odnosima Rusije sa novim ukrajinskim vlastima, kao i Rusije sa Sjedinjenim Američkim Državama i državama Evropske unije.

Raspad SSSR-a i stvaranje novih samostalnih država

Raspad SSSR-a, pratili su vrlo zamršeni procesi sistemskog raspada koji su se odvijali unutar države, društva, nacionalne ekonomije, društvene strukture i javnih i političkih sfera Sovjetskog Saveza. Ovi procesi su na kraju kulminirali prestankom postojanja SSSR-a 25.12.1991. godine. Raspad SSSR-a bio je prekretnica u modernoj historiji, sa dubokim implikacijama ne samo za bivše sovjetske republike već i za globalni geopolitički pejzaž (Kirkpatrick, 1989/90).

Odluka Centralnog komiteta Komunističke partije SSSR-a da dozvoli višepartijski sistem u februaru 1990. godine ubrzala je proces transformacije (Daniels, 1990) kroz pojavljivanje novih političkih stranaka koje su ubacile svježe ideje i perspektive u politički život vodeći se željama građana⁷ za novim smjerom i ideologijom (Linz i Stepan, 1992).

⁷ Novi pluralni politički sistem donio je nove ideje, perspektive i opcije za građane, pružajući im mogućnost da izraze svoje preferencije na različite načine. Također, slabljenje uticaja Komunističke partije dovelo je do veće političke raznolikosti i otvorenosti u donošenju odluka. Vodeći se idejama i slobodama koje su išle sa višepartijskih sistema, neke od republika su preduzele odlučne korake ka proglašenju nezavisnosti, u čemu je prednjačila Litvanija, koja je odmah nakon prvih slobodnih i demokratskih izbora za Vrhovni savjet tadašnje Litvanske SSR, održanih 24.02.1990. godine, postala prva sovjetska republika koja je 11.03.1990. godine hrabro proglasila nezavisnost. Novoizabrani Vrhovni savjet usvojio akt „O obnovi nezavisne Litvanske Države“, čvrsto potvrđujući njenu autonomiju i suverenitet.

U decembru 1991. godine, ključni događaj koji je označio kraj SSSR-a bio je odcjepljenje Ukrajine. Na prvom višestranačkom glasanju u bivšem SSSR-u, većina ukrajinskog stanovništva podržala je nezavisnost, što je predstavljalo značajan udarac nekada moćnoj supersili. Vrhovni sovjet Ukrajinskog SSR-a zvanično je usvojio Akt o proglašenju nezavisnosti Ukrajine (Ukrainian: Акт проголошення незалежності України) 24. 08. 1991. godine.⁸ Ovaj akt označio je obnovu suverenog statusa Ukrajine i potvrdu njenog položaja kao samostalne države. Nakon ovog koraka, Sovjetski Savez se zvanično raspao, a uspostavljena je Zajednica nezavisnih država (Commonwealth of Independent States - CIS). Ovo istorijsko razdoblje odražava se kao prekretnica koja je trajno promijenila tok istorije.

Nakon održanog sastanka u Minsku, 08. 12. 1991. godine, između lidera Rusije, Ukrajine i Bjelorusije, zaključen je sporazum o osnivanju Zajednice nezavisnih država, koju čine Bjelorusija, Rusija i Ukrajina, a koji je ostao otvoren za pristupanje ostalim članicama SSSR-a. S opravdanim razlogom može se tvrditi da je ovaj događaj označio formalni raspad SSSR-a, a također je bio i ključna tačka, koja je označavala seizmičku promjenu tadašnje geopolitičke realnosti. Raspad SSSR-a doveo je do nastanka petnaest novih nezavisnih nacija, od kojih se svaka borila sa izazovima izgradnje nacije, ekonomske tranzicije i formiranja novih političkih identiteta.

Odnosi Rusije i Ukrajine nakon raspada SSSR-a i status Krima

Sovjetska kultura i identitet, krajem devedestih, počeli su gubiti dominantnu ulogu, a procesi odvojenog stvaranja nacionalnih država vodili su Ukrajinu, Rusiju, Moldaviju i druge istočnoevropske države u različitim pravcima (Minakov, 2011). Politička elita u Ukrajini „razvila je svoj identitet u suprotnosti s ruskim i konstruirala javni diskurs o Rusiji kao neprijatelju“ (Minakov, 2011: 11).

Dakle, nakon raspada SSSR-a, odnosi između Ukrajine i Rusije ostali su napeti, obilježeni stalnim političkim tenzijama. Sporovi su obuhvatali različita pitanja, uključujući raspodjelu bivše sovjetske Crnomorske flote između dvije države, prava na prisustvo ruske Crnomorske flote u Sevastopolju, korištenje krimskih vojnih objekata od strane Rusije, prisustvo i klasifikaciju ruskog vojnog osoblja u Ukrajini te mnoga druga pitanja, stvarajući složeno tkivo

⁸ Više o tome u “DOCUMENT 9: THE DOCUMENT ON THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF UKRAINE”.

nesuglasica⁹. Međutim pitanje Krima je predstavljalo ključnu tačku sporenja, a uspostava normalnih odnosa pokazala se kao iznimno mukotrpan zadatak (Zubok, 2021).

Problemi oko Krim, prema Sasse Gwendolyn, duboko su povezani s procesom izgradnje države i nacionalnog identiteta, te izborom između inkluzivne ili ekskluzivne definicije nacionalnog identiteta i između centralizirane i decentralizirane demokratije (Sasse, 2007). Isti autor navodi da je politički identitet na Krimu složen i da se sastoji od različitih identiteta, uključujući nacionalne i regionalne, koji mogu koegzistirati ili biti u sukobu. Regionalizam je postao glavna snaga političke mobilizacije, posebno s naglaskom na ruski jezik i kulturu, separatističkim pokretom i politikom krimskih Tatara, što je rezultiralo konkurentnim zahtjevima za autonomijom ili nezavisnošću Krima (Sasse, 2007).

Stanovništvo Krima koje pretežno govori ruski imalo je jake veze s Rusijom, što je dovelo do složene dinamike identiteta i konkurentskih zahtjeva nad regijom (Zubok, 2021). Naime, Krim je jedina regija unutar Ukrajine s većinskim ruskim stanovništvom. Nakon 1991. godine, došlo je do značajne promjene u etničkom sastavu regije, odnosno nakon povratka krimskih Tatara¹⁰ (posebno iz Uzbekistana), kada je njihov broj značajno porastao s gotovo nule u 1990-ima na preko deset posto, što ih čini trećom najvećom etničkom skupinom na Krimu. Prema ukrajinskom popisu iz 2001. godine, Rusi čine 58,3% stanovništva, Ukrajinci 24,3%, Krimski Tatari 12%, dok ostale nacionalne manjine čine preostalih oko 5% (Sasse, 2007). Raznoliki etnički sastav Krima, s napetim odnosima između Rusa, Ukrajinaca i krimskih Tatara, stvorio je percepciju poluotoka kao potencijalnog žarišta sukoba. Ova ideja proširila se zapadnim medijima i raspravama političara i akademika tokom 1990-ih. Tako je u julu 1993. godine, britanski „*The Economist*“ iznio dramatično upozorenje o mogućem dugotrajnom i krvavom sukobu na Krimu (Sasse, 2007).

Ukrajina, sa svojim strateškim položajem i istorijskim vezama sa Zapadom i Rusijom, našla se usred suprotstavljenih uticaja i interesa (Wydra, 2003). Od 1991. godine, Moskva je diskretno podržavala i uticala na aktivnosti ruskih separatističkih grupa na Krimu (Wydra, 2003). Paralelno s tim, Rusija je održavala značajno prisustvo civilnih i vojnih obavještajnih operativaca u

⁹ Zbog toga je Ukrajina često bila izložena ucjenama od strane Rusije. Tako je, naprimjer, 1993. godine, tokom pregovora s predsjednikom Ukrajine Leonidom Danilovič Kučmom o pitanju zadržavanja većine crnomorske mornaričke flote, Rusija prekinula isporuku plina Ukrajini (Freedman, 2019).

¹⁰ Protjerivanje Tatara sa Krima kulminiralo je 1944. godine, kada je Staljin naredio da se svi protjeraju zbog navodne saradnje sa nacistima tokom njemačke okupacije.

regionu. Ove indikacije sugeriraju da je već u to vrijeme Rusija vjerovatno razvijala i povremeno ažurirala strategije za potencijalnu aneksiju Krima. Ideja o tome nagoviještena je već 1997. godine, kada je istaknuti ruski geostrateg Sergej Karaganov razmatrao moguću podjelu Ukrajine i njezino potencijalno pripajanje Rusiji (Wydra, 2003).

U februaru 1992. godine, rukovodstvo Krima je pokrenulo separatističke korake promjenom zvaničnog naziva regije u Republika Krim bez pristanka ukrajinskih vlasti. Taj unilateralni potez Vrhovnog sovjeta Krimске Autonomne Sovjetske Socijalističke Republike (ASSR) imao je značajnu ulogu u istoriji regiona. Kasnije, 05.05.1992. godine, Krimski parlament je proglasio samoupravu Krima i ratifikovao njegov prvobitni ustav.

Iako su separatisti očekivali rusku podršku, predsjednik Boris Jeljcin se suzdržavao od pružanja podrške separatističkom pokretu na Krimu, s naglaskom na održavanju prijateljskih odnosa s Ukrajinom. Administracija je izbjegavala eskalaciju tenzija i usmjerila se na saradnju s Ukrajinom.

Usljed pritiska iz Kijeva, 06.05.1992. godine, novi ustav Krima revidiran je kako bi potvrdio status Krima kao dijela Ukrajine, a 19.05.1992. godine, ukrajinski parlament je opozvao proglašenje samouprave Krima, pokazujući odlučnost centralne ukrajinske vlade u zadržavanju kontrole. U nastojanju smirivanja situacije, Ukrajina je ponudila veću autonomiju Krima u zamjenu za poštovanje ustava. Krimski parlament je to iskoristio, te je 1993. godine uveo funkcije predsjednika Krima, uz predstavljanje krimskotatarskog stanovništva u konsultativnom vijeću, naglašavajući etničku i političku ravnotežu.

Ključna prekretnica dogodila se 17. 03. 1995. godine, kada je ukrajinski parlament poništio ustav Krima. To je rezultiralo smjenom predsjednika Krima Jurija Meškova i ukidanjem njegove funkcije zbog aktivnosti protiv države, uključujući zagovaranje odcjepljenja Krima i integraciju s Rusijom. Ovo je predstavljalo odlučan odgovor Kijeva na očuvanje teritorijalnog integriteta i sprečavanje daljnjih pokušaja secesije (Bebler, 2017).

Dakle, u procesu uspostavljanja suvereniteta i određivanja svog položaja u poslijesovjetskom razdoblju, Ukrajina je naišla na izazove za koje se u komparativnoj studiji postkomunističke tranzicije koristi zajednički nazivnik "Trostruka tranzicija", shvaćena kao istovremeni proces političke promjene, ekonomske reforme i izgradnje države i nacije (Sasse, 2007). Poseban izazov je predstavljala harmonizacija raznolike populacije i upravljanje odnosima s Rusijom. Manjina koja govori ruski jezik u Ukrajini, posebno u istočnim i južnim regijama, tražila je od Moskve potporu i zaštitu svojih prava

(Solchanyk 1998), dok su Ukrajinci koji govore ukrajinski naginjali putu nacionalne nezavisnosti i integracije sa Zapadom (Kuzio, 2015). Shodno navedenom, potrebno je istaći, da pojedini autori smatraju, da se borba oko političke moći često vodi korištenjem emotivnih povijesnih ili kulturnih termina, pri čemu je jezik ključan simbol identiteta, posebno u vremenima promjene režima i nesigurnosti. Na Krimu, prema popisu stanovništva iz 1989. godine, čak 47,4% Ukrajinaca se izjasnilo da je ruski njihov maternji jezik, a više od 90% je tečno govorilo ruski, dok se samo 4% stanovništva izjasnio da govori ukrajinski jezik. Čak i među krimskim Tatarima (povratnicima), iako se identificiraju s krimskotatarskim jezikom, prakticiranje ruskog kao primarnog jezika je uobičajeno. Dakle, jezični faktor na postsovjetskom Krimu nije pouzdan pokazatelj političkih podjela temeljenih na etničkoj pripadnosti (Sasse, 2007).

Međutim, tek 1997. godine, nakon potpisivanja Ugovora o prijateljstvu, saradnji i partnerstvu između Ukrajine i Ruske Federacije, desile su se određene promjene u odnosima ove dvije države. Ugovor je nastao kao rezultat sve većeg pritiska međunarodne zajednice i služio je za formaliziranje ruskog priznanja ukrajinskih granica, koje su obuhvatale i spornu regiju Krim, uz priznavanje Ukrajine kao nezavisne i suverene države.

Cilj ovog ugovora bio je stvoriti okvir za saradnju između Rusije i Ukrajine u raznim područjima, uključujući privredu, sigurnost i kulturnu razmjenu. Također je postavio platformu za mirno rješavanje sporova i upravljanje sukobima. Ovaj ugovor imao je za svrhu uspostaviti temelje za pozitivne i konstruktivne odnose između dviju zemalja, unatoč prethodnim napetostima koje su obilježavale njihovu prošlost.

U godinama nakon potpisivanja Ugovora i međusobnog priznanja, uočeno je da Rusija nije odustala od svog uticaja na Krimu, čega je bila svjesna i Ukrajina. U prilog ovoj tvrdnji je i činjenica da je do 2007. godine, Julija Timošenko, bivša premijerka Ukrajine, uporno radila na podizanju svijesti na Zapadu o ruskoj taktici usmjerenoj ka destabilizaciji ukrajinske vlade. Krim, slično drugim osjetljivim regijama duž bivše sovjetske periferije, identificiran je kao žarište za ove aktivnosti. Ukrajinski ministar vanjskih poslova Volodymyr Ohryzko je 2008. godine izrazio zabrinutost zbog široko rasprostranjene distribucije ruskih pasoša na Krimu. Ova inicijativa se smatrala značajnim pitanjem, posebno u vezi sa izrečenom politikom Rusije o potencijalnoj vojnoj intervenciji radi zaštite ruskih državljana koji borave u inostranstvu. Tokom avgusta 2009. godine, na Krimu su se pojavili protesti, u kojim su istaknuti zahtjevi da Rusija oponaša njene akcije u Južnoj Osetiji i Abhaziji, čemu su svjedočili tokom sukoba s Gruzijom 2008. godine. Ove

demonstracije su u suštini pozvale Rusiju da primjeni slične strategije na Krimu (Bebler, 2017).

Godine 2010. izborom Viktora Janukoviča za predsjednika započelo je novo poglavlje u rusko-ukrajinskim odnosima. Janukovič je vodio politiku zbližavanja s Rusijom (Yešilot 2014), što je kulminiralo potpisivanjem Harkovskog sporazuma 2010. godine. Ovim sporazumima produžen je najam ruske Crnomorske flote na Krimu do 2042. godine i osigurane su snižene cijene plina za Ukrajinu. Međutim, njegovo prorusko stajalište naišlo je na snažno protivljenje proevropskih segmenata ukrajinskog društva, što je dovelo do protesta Euromajdan 2013. godine (Diuk, 2014). Euromajdan je ustvari nastavak borbe ukrajinskog naroda za svoju nezavisnost. Iako je proglašena nezavisnost, Ukrajina se tokom proteklih godina susretala sa mnogim problemima (prvenstveno visok stepen korupcije i negativan uticaj proruskih snaga u Ukrajini), koji su usporavali njen razvoj i onemogućavali da bude u potpunosti efektivna država. Prema profesoru Kvitu, svi negativni procesi u Ukrajini su se dogodili u isto vrijeme kada je Rusija krenula sprovoditi kampanju obnove „Velikog ruskog carstva” u granicama bivšeg SSSR-a (Kvit, 2014). Isti autor ističe da su informacioni rat protiv Ukrajine, ekonomsko zastrašivanje, aktivnosti ruskih tajnih službi i „pete kolone” kontinuirano potkopavali državnost i nezavisnost Ukrajine. Pokret Euromajdan, potaknut težnjama za bližom integracijom s Evropskom unijom, pozivao je na demokratske reforme, transparentnost i kraj korupcije. Međutim, Rusija je na te događaje gledala kao na državni udar podržan od Zapada i prijetnju svojim interesima u Ukrajini (Diuk, 2014).

Kao odgovor na Janukovičevu smjenu, Rusija, navodno zabrinuta zbog prozapadne orijentacije nove vlade, optužila je Ukrajinu da maltretira stanovništvo koje govori ruski, posebno na Krimu. U februaru 2014. godine, neobilježene ruske trupe (za koje se vjeruje da su rusko vojno osoblje) zauzele su ključne lokacije na Krimu (Treisman, 2016). Aneksija je naišla na široku osudu međunarodne zajednice, a rezultirala je značajnim pogoršanjem rusko-ukrajinskih odnosa (Magen, Baruch i Moldavsky, 2014). U kontekstu krize i aneksije 2014. godine, rusko govorno i etnički rusko stanovništvo na Krimu postalo je predmet spora. U martu je na brzinu organizovan referendum na kojem je većina glasača navodno podržala priključenje Rusiji. Međutim, legitimitet referenduma je bio naširoko doveden u pitanje, a većina međunarodne zajednice ga nije priznala (Charron, 2016). Referendum koji je uslijedio i ruska aneksija Krima dodatno su pogoršali situaciju (Zonova i Reinhardt, 2014), što je dovelo do početnih tenzija a nakon toga i vojnih sukoba između Ukrajine i Rusije koji i danas traju (Charron, 2016). Čin aneksije Krima osuđen je od velikog broja država kao kršenje suvereniteta Ukrajine i međunarodnog prava. Generalna skupština Ujedinjenih nacija

usvojila je rezoluciju kojom se potvrđuje teritorijalni integritet Ukrajine i proglašava se aneksija nezakonitom (Bebler, 2017).

Slično situaciji na Krimu, i istočna Ukrajina svjedočila je pojavi proruskih separatističkih pokreta koji su organizirali referendume za odcjepljenje od Ukrajine i pripajanje Rusiji. Ovo je bio početak krvavih sukoba koji traju do danas, posebno koncentrisanih u regijama Donjecka i Luganska. Ukrajinska vlada je nastojala uspostaviti kontrolu nad tim teritorijima, dok je Rusija optužena za pružanje vojne podrške separatistima, uključujući i angažman svojih legalnih i paravojnih snaga u sukob, dodatno produbljujući jaz između Rusije i Ukrajine (Baumann i Junginger, 2017).

Ovaj sukob je dobio svoju najgoru, krvavu fazu u februaru 2022. godine, kada je Rusija ponovno pokrenula sukob sa Ukrajinom, kroz „Specijalnu operaciju“ kojom je zauzela dijelove Zaporožja i Hersona. Tekuća neprijateljstva rezultirala su hiljadama žrtava, milionima raseljenih stanovnika Ukrajine, uništavanjem imovine i humanitarnom krizom u regiji (Goncharov i Volkov, 2019). Rusija je tako, pored Krima, anektirala još četiri oblasti u Ukrajini: Donjeck, Lugansk, Herson i Zaporožje. Ceremonija pripajanja, odnosno potpisivanja „pristupnih ugovora“ održana je u Velikoj palači Kremlja u prisustvu političkih elita države, a uslijedila je nakon organizovanih referenduma u navedenim oblastima. Na taj način je i formalizovana Ruska aneksija navedenih oblasti, što je, prema pisanju britanskog časopisa „*The Guardian*“, najveće nasilno preuzimanje teritorije u Evropi od Drugog svjetskog rata (Sauer i Harding, 2022). Dešavanja oko referenduma i potpisivanja „pristupnih ugovora“ naišla su na osudu međunarodne zajednice, naglašavajući da se radi o grubom kršenju međunarodnog prava i Povelje Ujedinjenih nacija, što za posljedicu ima obustavljanje pregovaračkog procesa između Ukrajine i Rusije, odnosno nastavak eskalacije sukoba kojem se ne nazire kraj.

Zaključak

Postojana kompleksnost pitanja Krima u kontekstu odnosa između Ukrajine i Rusije odražava duboko isprepletene istorijske, kulturne i geopolitičke faktore. Status regiona koji se osporava ostaje fokus tačke napetosti i sukoba, privlačeći globalnu pažnju i oblikujući šire razmatranje regionalne stabilnosti i međunarodne geopolitike. Bez obzira na tekuće diplomatske napore, uvažavajući kompleksnu geopolitičku situaciju, težnja ka definitivnom i trajnom rješenju, ostaje izazov za sve države koje će učestvovati u mirovnim pregovorima.

Posebno je važno napomenuti da zvaničan stav međunarodne zajednice odbacuje svaki oblik nametanja ili pritiska na Ukrajinu da preda Krim i okupirane regione, naglašavajući posvećenost mirnim pregovorima.

Ipak, dinamika diplomatskog pritiska i osnovnih faktora moći stvaraju neizvjesnosti o izvodljivosti mirnog rješenja. Uslovljeni odnos između spremnosti Rusije za učešće u mirnom dijalogu i predaje Krima od strane Ukrajine naglašava kompleksnost pregovora.

U ovom izazovnom kontekstu, povratak Krima pod suverenitet Ukrajine čini se zavisnim od faktora koji prevazilaze trenutne vojne i političke sposobnosti. Potpuni vojni poraz, odnosno pobjeda Ukrajine nad Rusijom, predstavlja ozbiljan izazov, posebno ako imamo u vidu trenutnu situaciju i evidentan ratni zamor koji se osjeti na ukrajinskoj strani. Međutim, prevladavajuće geopolitičke stvarnosti bude sumnje u izvodljivost takvog ishoda u bliskoj budućnosti.

Težnja ka održivim rješenjima zahtijeva nijansirano razumijevanje istorijskih nasljeđa, geopolitičkih realnosti i kompleksnog međusobnog djelovanja diplomatskih pritisaka. Evoluirajuća situacija zahtijeva kontinuirano naučno proučavanje, stratešku predviđenost i međunarodnu saradnju kako bi se otvorio put ka stabilnijem i pravičnijem rješenju u širem kontekstu međunarodnih odnosa.

Literatura

1. Ascherson, N. (2009). „*Crno More*“, Buybook, Sarajevo.
2. Bagić, M. (2011). „Ruske revolucije“, *Essehist*, 3 (3): 20-26. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/184592>.
3. Baumann, G., Junginger, M. (2017). „*New Borders in Eastern Europe Ukraine since the Annexation of Crimea and the Outbreak of the Conflict in the Donbas*“, Dostupno na URL https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=bd81363d-6880-31b3-0221-2fd3db263dc2&groupId=252038.
4. Bebler, A. (2017). „*On the Geopolitical Aspects of the Conflict over Crimea*“, *The IUP Journal of International Relations*, 11 (1): 7-26. Dostupno na URL https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3159747.
5. Bentley, H. J., Subrahmanyam, S., Wiesner-Hanks E. M. (2015) „*Eurasia after the Mongols*“, *The Cambridge World History*, Cambridge University Press.

6. Charron, A. (2016). „Whose is Crimea? Contested Sovereignty and Regional Identity“, *Slavica Publishers*, 5 (2): 225-256. Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/24896628>.
7. Daniels, V. R. (1990). „Gorbachev's Reforms and the Reversal of History“, *The History Teacher, Society for History Education*, 23 (3): 237-254. Dostupno na URL: <http://www.jstor.org/stable/494858>.
8. Daydov, I. (2008). „The Crimean Tatars and Their Influence on the 'Triangle of Conflict' - Russia-Crimea-Ukraine“, Naval Postgraduate School Monterey CA, California. Dostupno na URL <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA479766.pdf>.
9. Diuk, N. (2014). „World Affairs“, Sage Publications - Inc, 176 (6): 9-16. Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/i40141361>.
10. DOCUMENT 9: THE DOCUMENT ON THE DECLARATION OF INDEPENDENCE OF UKRAINE (1993), *Studia Diplomatica*, 46 (3/5), L'INDEPENDANCE DE L'UKRAINE. Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/44836788>.
11. Elagin, V. (2012) „Золотая Орда“, XIII век“, Министерство образования и науки РФ ФГБОУ ВПО, Новосибирский государственный педагогический университет, Новосибирск.
12. Freedman, L. (2019). „Ukraine and the art of strategy“, Oxford University Press, New York.
13. Goncharov, S., Volkov, D. (2019) „Russians Want Crimea; Prefer Luhansk and Donetsk Independent“, Chicago Council on Global Affairs. Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/resrep21290>.
14. Gunay, B. (2009). „The Crimean War and Its Effects On Ottoman Social Life“, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. Dostupno na URL <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/12939>.
15. Hilpold, P. (2015). *Ukraine, Crimea and New International Law: Balancing International Law with Arguments Drawn from History*, *Chinese Journal of International Law*, 14 (2): 237-270, Oxford University Press. Dostupno na URL <https://library.stanford.edu/all?q=%22Ukraine%20Crimea.%22>.
16. Kirkpatrick J. J. (1989/90). „Beyond the Cold War“, 69 (1): 1-16, *Council on Foreign Relations Stable*. Dostupno na URL: <http://www.jstor.org/stable/20044284>.
17. Kramer, M. (2014). „Why Did Russia Give Away Crimea Sixty Years Ago?, *The Transfer of Crimea from Soviet Russia to Soviet Ukraine 1954*“, Wilson Center, Dostupno na URL <https://www.wilsoncenter.org/publication/why-did-russia-give-away-crimea-sixty-years-ago>.
18. Koroljko, A. (2019). „Kako je Krim postao dio Ukrajine“, *Russia Beyond*. Dostupno na URL https://hr.rbth.com/politics/2016/03/16/kako-je-krim-postao-dio-ukrajine_576093.
19. Kuzio, T. (2015). „Geopolitics, History, and International Relations“, 7 (1): 30-51. Addleton Academic Publishers.
20. Kvit, S. (2014). „The Ideology of the Euromaidan“, *Social, Health, and Communication Studies Journal, Contemporary Ukraine: A case of*

- Euromaidan, Vol. 1(1), MacEwan University-Canada, National University of Kyiv-Mohyla Academy-Ukraine, Ternopil State Medical University-Ukraine. Dostupno na URL <https://kvit.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2017/10/6.-The-Ideology-of-the-Euromaidan.pdf>.
21. Linz, J. J., Stepan, A. (1992). „*Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia*“, 121 (2): 123-139, Daedalus, The MIT Press on behalf of American Academy of Arts & Sciences. Dostupno na URL <http://www.jstor.org/stable/20025436>.
22. Milosavljević, S., Lazić, Ž., Matijašević, M. (2017). „*Geostrateški položaj Krima kao činilac bezbednosti crnomorskog regiona*“, 3: 43-62, Vojno delo – Interdisciplinarni naučno-teorijski časopis, Beograd, 2017. Dostupno na URL <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0042-8426/2017/0042-84261703043M.pdf>.
23. Miljukov, P., Senjobos, Š., Ezenman, L. (2016). „*Istorija Rusije, Poslednici Petra Velikog, od autokratije sa podrškom plemstva do birokratske autokratije*“ (Knjiga druga), CreateSpace Independent Publishing Platform.
24. Miljukov, P., Senjobos, Š., Ezenman, L. (2016). „*Istorija Rusije, Poslednici Petra Velikog, od autokratije sa podrškom plemstva do birokratske autokratije*“ (Knjiga treća), CreateSpace Independent Publishing Platform.
25. Minakov, M. (2011). „*Labirinti priznanja: dvadesetogodišnji simbolični razvod Rusije i Ukrajine*“. Političke analize, 2 (7): 9-13. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/102985>, pristupljeno.
26. Moshkin, V. S. (2022). „*Why did Khrushchev transfer Crimea to Ukraine?*“, Baltic Rim Economies. Dostupno na URL <https://sites.utu.fi/bre/why-did-khrushchev-transfer-crimea-to-ukraine/>.
27. Paščenko J. et al. (2020). „*Krim kroz povijest*“ (prijevod sa ukrajinskog, priredio Jevgenij Paščenko), Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
28. Pleić, H. (2021). „*Stoljeća vlasti imperija na Kavkazu: Raspad SSSR-a i ratovi u devedesetima*“, 16: 393-417, Pro tempore. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/277584>.
29. Peroš, I. (2010) „*Krimski rat*“, 3 (3), 185-196, Rostra. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/170064>.
30. Rukavina, B. (2022). „*Poluotok Krim – geopolitički i geostrateški osvrt na prošlost, sadašnjost i budućnost*“, Forum za sigurnosne studije, 6 (6): 89-118. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/303586>.
31. Sasse, G. (2007). „*The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict*“, Ukrainian Research Institute Harvard University.
32. Sauer, P., Harding, L. (2022). „*Putin annexes four regions of Ukraine in major escalation of Russia's war*“, The Guardian. Dostupno na URL <https://www.theguardian.com/world/2022/sep/30/putin-russia-war-annexes-ukraine-regions>.
33. Solchanyk, R. (1998). „*Russians in Ukraine: Problems and Prospects*“, 22: 539-553, Harvard Ukrainian Research Institute. Dostupno na URL https://shron1.chtyvo.org.ua/Solchanyk_Roman/Russians_in_Ukraine_Problems_and_Prospects_en.pdf?.

34. Solchanyk, R. (1996). „Ukraine, Russia, and the CIS“, 20: 19-43, Harvard Ukrainian Research Institute. Dostupno na <https://www.jstor.org/stable/41036683>.
35. Stuhli, A. (2022). „Doba smutnje, prije dolaska Romanovih na vlast u carskoj Rusiji“, 13 (13): 137-147, Rostra. Dostupno na URL <https://hrcak.srce.hr/292347>.
36. Ščekić, R. (2015). „U Fokusu istorije i geopolitike poluostrvo krim (1774 – 2014), 1-2: 18-133, Istorijski zapisi. Dostupno na URL <https://istorijskizapisi.me/wp-content/uploads/2021/01/R-Scekic-U-fokusu-istorije-i-geopolitike.pdf>.
37. Treisman, D. (2016). „Why Putin Took Crimea: The Gambler in the Kremlin“, 95 (3): 47-54, Council on Foreign Relations. URL: Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/i40141361>.
38. Tri, T. (2007). „Behind the Myth: The Representation of the Crimean War in Nineteenth-century British Newspapers“, Government Archives & Contemporary Records. Dostupno na URL <https://journals.openedition.org/cve/10385>.
39. Wydra, D. (2003). „The Crimea Conundrum: The Tug of War Between Russia and Ukraine on the Questions of Autonomy and Self-Determination“, 10 (2): 111-130, International Journal on Minority and Group Rights.
40. Yeşilot, O. (2014). „The Crimean Crisis in the Context of New Russian Geopolitics“, 16 (2): 167-181, SET VAKFI İktisadi İşletmesi, Insight Turkey.
41. Zonova, T., Reinhardt, R. (2014). „Main vectors of Russia's foreign policy (1991-2014)“, 81, (4-324): 501-516, Nuova Serie. Dostupno na URL <https://www.jstor.org/stable/43580683>.
42. Zvi, M., Baruch S. P., Bagno-Moldavsky, O. (2014). „The Annexation of Crimea“, 532, INSS Insight. Dostupno na URL <https://www.files.ethz.ch/isn/179530/No.%20532%20>.
43. Zubok, M. V. (2021). „Collapse: The Fall of the Soviet Union“, Yale University Press. Dostupno na URL <https://doi.org/10.2307/j.ctv1zvccnm>.

Doc. dr. Adnan Fočo

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

adnan.foco@gmail.com

UDK 323.1(497.6)

Stručni članak

PONEŠTO O NACIONALIZMU I EKSTREMIZMU

SOMETHING ABOUT NATIONALISM AND EXTREMISM

Sažetak

Autor u radu nastoji osvijetliti neka od pitanja nacionalizma i ekstremizma i njihovih oblika koji se realiziraju u društvenoj stvarnosti, pogotovo na prostoru Bosne i Hercegovine. Pokušava se pokazati, ne samo terminološko značenje nacionalizma i ekstremizma, već i njegove refleksije na društveni ambijent. U društvenom ambijentu u kome je ekstremizam postao model ili vrijednosni sistem dolazi do kolektivne homogenizacije i manipulacije masom ili etnosom. Vladajuće stranke nastoje, putem nacionalnog ekstremizma, realizovati svoje političke ciljeve i sebe predstaviti kao zastupnike i zaštitnike narodnih ili nacionalnih interesa. U tom ekstremističkom vrtlogu nastojat ćemo naznačiti i mehanizme ili sredstva, pomoću kojih se realiziraju ekstremne ideje, a to su prije svega mediji, religijske strukture i mladi kao najpogodniji oblik ekstremnog praktičnog političkog djelovanja.

Ključne riječi: nacionalizam, ekstremizam, religija, nacija, politički, medijski vjerski i ekstremizam mladih.

Summary

In the paper I try to shed light on the issue of extremism and its forms that are realized in social reality, especially in the area of Bosnia and Herzegovina. In the paper, I try to show not only the terminological meaning of nationalism and extremism, but also its reflection on the social environment. In the political reality and social environment in which extremism has become a model or value system, collective homogenization and manipulation of the mass or ethnos occurs. National parties strive, through national extremism, to realize their political goals and present themselves as representatives and protectors of national or ethnic and national interests. In this extremist vortex, we will try to indicate the means by which extreme ideas are realized, which are primarily the media, religious structures and young people as the most suitable form of extreme practical political action.

Keywords: nationalism, extremism, religion, nation, political, media, religious and youth extremism.

Uvodno razmatranje

O nacionalizmu i ekstremizmu dosta je napisano pogotovo na prostorima ex Jugoslavije i nakon njenog raspada, koji je u svojoj osnovi imao ideju nacionalne emancipacije ili zasebnosti, tadašnjih republika, a sada samostalnih država. Skoro da nema, u teorijskom smislu pa i praktičnom djelovanju, kontraverznije teme od nacionalizma i njegovih manifestnih oblika, zbog čega ga nije lako definisati niti teorijski i pojmovno odrediti. Postoji obimna literatura koja definira nacionalizam i ekstremizam sa različitih stajališta ili teorijskih pravaca. Ono što je zajedničko većini teorija jeste uvjerenje i pripadanje naciji, pri čemu se identitet, kultura, religija, jezik, duhovne vrijednosti, istorija, stavljaju u prvi plan. Zbog toga postoje i različiti teorijski sporovi koji su razumljivi jer se radi o veoma složenom i kompleksnom društvenom fenomenu koji je kako s pravom ističe Vjeran Katunarić (2003) povezan s drugim društvenim odnosima i procesima koji se odvijaju u određenim društvenim zajednicama i koje nije moguće jednoznačno odrediti niti definirati. Isto tako, istaknuti historičar sociologije Manna (2005) navodi „da su etničke skupine obično one društvene grupe „koje dijele zajedničku kulturu i zajedničku baštinu. Ipak, kultura je neodređena, a baština je obično fiktivna. Zajednička kultura može označavati relativno jasne značajke poput zajedničke religije ili jezika. Ali može biti i tek tvrdnja o zajedničkom načinu života – što se ne može precizno definirati. Zajednička baština mitska je za svaku skupinu veću od klana ili obitelji ono što ću nazvati mikroetnicitetom“ Mann, (2005: 162). Nijedan etnički sukob kako Mann kaže nije prirodan ili praiskonski, njihovi sukobi društveno su stvoreni, što potvrđuje i bosanskohercegovačko iskustvo. Svaki od sukoba u povijesti društava ima različite uzroke, ali i povode i nisu jednodimenzionalni već prilagođeni društvenim okolnostima i ciljevima koji se žele u određenom trenutku ostvariti. Nacionalizam je složen pojam koji obuhvata različite nivoe nacionalne svijesti. „Nacionalizam je oblik svijesti koji stalno ističe razlike između svoje i drugih nacija i koji ispoljava predrasuda prema drugim etničkim grupama u nastojanju da ostvari svoje sebične interese“ Lerotić, (1983: 25). Kao ilustracije naveli smo samo neka teorijska stajališta koja približno oslikavaju raspon različitog razumijevanja i teorijskog definiranja nacionalizma. Mi se nećemo fokusirati na teorijske sporove i razlike u određenju i definiranju nacionalizma i ekstremizma već ćemo taj društveni fenomen promatrati u kontekstu bosanskohercegovačkog tranzicijskog društva i njegovim praktičnim refleksijama u periodu rata i postratnih promjena. Zato smo ovaj rad i naslovili, ponešto o nacionalizmu i ekstremizmu, svjesni da se radi o širokom društvenom fenomenu koji nije moguće u jednom kratkom radu, sve njegove dimenzije i pojavne forme i oblike osvijetliti.

Nacionalizmi i ekstremizmi postaju veoma važan društveni fenomen i politička praksa Bosanskohercegovačkog društva, posebno nakon raspada ex. Jugoslavije i u procesu osamostaljivanja BiH u samostalnu državu. Kao negativna pojava i praksa nacionalizam prati bosanskohercegovačko društvo, ne samo od devedesetih godina dvadesetog stoljeća, već i danas trideset godina poslije, gdje je nacionalno kao zasebno, osnovna društvena vrijednost dominirajućih politika i njihovih predstavnika. Nacionalno, u našoj društvenoj praksi, prerasta u nacionalističko kao osnovna mjera društvene svijesti i stvarnosti. Ideja nacionalnog kao zasebnog i ekstremnog posebno je došla do izražaja u ostvarivanju ratnih ciljeva i stradanja stanovništva praćenog etničkim čišćenjem i drugim oblicima eksternacije domicilnog stanovništva sa određenog prostora i teritorije. Takva radikalizacija nacionalizma je nastavljena i nakon samog rata u procesu uspostave mira, onemogućavanjem povratka na svoje prostore i mjesta prijeratnog življenja, onemogućavanjem ostvarivanja niza socijalnih, ekonomskih i radnih prava, što je dovodilo do novog egzodusa, pogotovo mladih iz BiH ka zemljama evropske provenijencije. Taj egzodus se može porediti sa onim ratnim i prisilnim. To nam najilustrativnije potvrđuju statistički podaci iako su i oni nepotpuni i ne daju u cjelinu stvarnu sliku migracije stanovništva (Demografska statistika 2022). Ekstremizam nije samo proizvod nacionalnih ideologija već je on podstreknut i putem neadekvatnog ekonomskog, socijalnog i obrazovnog sistema, velikom nezaposlenošću, političkom nestabilnošću i besperspektivnošću ljudi, pogotovo mladih, u vlastitoj zemlji.

Nacionalizam kao oblik ekstremizma

Nacionalizam je sam po sebi poseban oblik društvenog i političkog djelovanja. Različiti autori na nacionalizam i ekstremizam gledaju različito. Neki ga promatraju kao osjećaj, neki kao identitet, neki kao ideologiju, kao socijalni pokret ili kao povijesni proces. Jedan broj autora smatra da je nacionalizam sve ovo istovremeno, i ako se akcenti mogu mijenjati tokom vremena. U povijesti različitih zemalja razvijale su se i različite teorije koje su imale za cilj da spoznaju društvenu stvarnost uslovljenu nacionalizmom i ekstremizmom. Pod nacionalizmom i ekstremizmom podrazumijevamo ideje i aktivnosti, koje izlaze iz okvira demokratskih standarda, koje se smatraju društveno prihvatljivim, i koje određeni društveni akteri u svom djelovanju prakticiraju ne samo kao ideologiju već i nasilje radi postizanja radikalnih nacionalnih, ideoloških, vjerskih ili političkih ciljeva. Nacionalizam i ekstremizam u bosanskohercegovačkom iskustvu ima, ne samo negativno značenje, već i praktične efekte putem kojeg se razarao postojeći sistem vrijednosti i destabilizirala društvena stvarnost. Polazeći od našeg, ali i drugih

istorijskih iskustava, mogli bismo reći da je nacionalizam oblik gledanja pa i poduzimanja akcija na osporavanje prava, zasebnost i posebnost drugih etničkih grupa ili naroda, drugih religijskih konfesija identiteta i kultura. Isto to pravo koje koriste za svoju zasebnost ne dopuštaju drugima, već svojim idejama i akcijama im ta prava osporavaju upotrebljavajući ne samo ideološka već i praktično-politička sredstva kako bi ostvarili svoje postavljene ciljeve. U tom procesu djelovanja nerijetko radikaliziraju svoje stavove i pri tom koriste i nasilna sredstva čime njihove, ne samo, ideje već i akcije prerastaju u ekstremizam. Time praktično nacionalisti ojačavaju svoje zahtjeve i predstavljaju ih kao ideal ili opći interes „svoje nacije“ i koje treba realizirati u praksi, pri tom ne vodeći računa da ista ta prava oni sami osporavaju drugima. Nacionalizam tako postaje jedan oblik ekstremne kolektivne identifikacije koji isključuje sve druge oblike identiteta od vlastitog. Njegova karakteristika je isključivost, netolerancija, mržnja prema drugom i drugačijem, a nerijetko i praktične akcije praćene nasiljem ratom i tragedijom. Antoni Gidens s pravom konstatira da je nacionalizam mistifikovana svijest koja se zasniva na iracionalnim impulsima kao kompenzacija za nezrelost ličnosti pomoću identifikacije sa „moćnom nacijom“ (Gidens, 1985: 45, kako je navedeno u Golubović 1999). Većina sociologa pravi razliku između nacionalnog osjećanja i nacionalizma kao degenerativnog oblika nacionalnog identiteta. Po shvaćanju Zagorke Golubović „nacionalno osjećanje izražava prirodnu potrebu za pripadanjem, za ukorijenjenošću, ali je to privatna stvar pojedinca i on može da vrši izbor; dok je nacionalizam isključiva ideologija koja suprotstavlja superiornost svoje nacije drugim narodima i obilježava prinudnu pripadnost proklamujući geslo „jedna nacija-jedna država“. Nacionalno osjećanje ne isključuje razlike i ne suprotstavlja se „drugom“ kao neprijateljskom, jer identifikaciju sa svojom nacijom ne doživljava isključivo; nacionalizam je, naprotiv, ksenofobičan jer se „etnička solidarnost“ sukobljava sa „tuđim“ elementima, te se gaji nepovjerenje prema „drugom“. Nacionalno osjećanje omogućuje pojedincu da konkretnije percipira svoj društveni milje i da započne proces kulturne identifikacije radi sticanja elementarne sigurnosti u određenoj kulturno-političkoj zajednici; nacionalizam, pak, u afektivnoj vezanosti i odanosti pojedinaca isključivo svojoj naciji nadjačava i redukuje sve ostale vrste pripadnosti na sopstvenu etničku grupu. Stoga, nacionalističko osjećanje pruža sigurnost pojedincu samo pod uslovom priklanjanja autoritetu nacije, koja mu se nameće kao sudbina“ Golubović, (1999 : 87). Nacionalizam kao posebni oblik društvenog i političkog ekstremizma reflektira se na sve druge društvene sfere pogotovo na gledišta i razumijevanja vrijednosnog sistema u kome nacionalno postaje dominantno. Ta prizma refleksije nacionalnog kao dominantnog reflektuje se kroz prizmu društvenih kao općerazumljivih vrijednosti. Za tu tvrdnju nam služe, recimo, i sami podaci kroz sfere koje nisu i ne bi trebale biti nacionalne

kao što je obrazovanje, dvije škole pod jednim krovom, različiti i zasebni obrazovni programi intelektualno svrstavanje i razvrstavanje na nacionalne identitete i nacionalne predznake, kulturno razlikovanje prema nacionalnom identitetu, a ne prema programskom sadržaju i niz drugih nacionalnih i nacionalističkih refleksija koje više dijele nego što doprinose promjeni paradigme iskrivljene slike društvene stvarnosti. U našoj daljnjoj analizi nećemo se baviti više nacionalnim i nacionalističkim kao ekstremnim društvenim formama. Našu pažnju ćemo više usmjeriti na razumijevanje političkog, medijskog, religijskog ekstremizma i ekstremizmu mladih koji bitno oblikuju društvenu scenu i vrijednosni društveni sistem.

Politički ekstremizam

Ekstremizam u teorijskom smislu se ogleda u višedimenzionalnoj društvenoj formi. Najeksplicitniji oblik pojavljuje se kao politički, nacionalni, religijski, medijski ekstremizam, ekstremizam mladih i ini oblici koji bitno remete demokratske odnose na društvenoj sceni. Različiti oblici ekstremizma su karakteristični za postkonfliktne i tranzicijske zemlje kakva je Bosna i Hercegovina. Desničarske politike su po svojoj programskoj konstituciji okrenute ekstremizmu kojim nastoje privući pažnju javnosti i zadobiti legalitet za ekstremne politike i ili ekstremne ideje. Mnogi teoretičari s pravom prave razliku između „radikalnog“ i „ekstremnog“. Oba termina ili značenja imaju svoju teorijsku etimologiju i različitosti, dok u praksi manje više se i radikalizam i ekstremizam ispoljava kao dominantna politička ideja i praksa. Vujić u svojoj knjizi (2016) *Radikalna misao fenomenologija političkog radikalizma*, pokazuje terminološku ambivalentnost između radikalnog i ekstremnog: „Krajnja ljevica i desnica, ekstremna ljevica i desnica, ultra ljevica i ultra desnica – izrazi su kojima se označavaju politički pokreti, stranke i ideologije koji pripadaju radikalnoj ljevici i desnici“ Vujić, (2016: 5). Međutim, Vujić i pored toga što pravi terminološku razliku u sadržinskom smislu ukazuje da se u političkom spektru njihovog djelovanja ne radi o nekoj bitnoj razlici. Ekstremizam karakterišu ekstremne ideje i akcije koje poduzimaju pojedinci grupe, organizacije ili političke stranke u svom praktičnom djelovanju. U teorijskom smislu razumijevanja ekstremnog, nužan je multidisciplinarni pristup fenomenu političkog ekstremizma. Ekstremizam se ne ispoljava samo u formi ideje, već ima svoje utemeljenje u psihologiji mase, u kulturnoistorijskom i religijskom kontekstu i memorizaciji sukoba i konflikata prošlosti. Ekstremistička slika prošlosti ili historije BIH oslikava se u sadašnjosti.

Etničke ili radikalističke stranke nastoje biti prepoznatljive po svojim idejama koje su najčešće rušilačke i koje su svojim akcijama realizirale u prošlosti. Ekstremne politike se koriste nacijom kao instrumentom za ostvarivanje svojih ekstremnih ciljeva. To je naročito karakteristično za etničke stranke na prostoru BiH ali i susjednim zemljama nastalim raspadom zajedničke države. Umjesto svojih programskih političkih ciljeva one su se naslonile na nacionalističke pokrete i njihove akcije, na religijske strukture i njihove ekspanzione ciljeve. Time su umjesto vlastitih političkih ciljeva i svojih akcija mobilizirale mase za ostvarivanje nacionalnih i religijskih ciljeva, i u javnosti stvorile simbiozu ili konfuziju između nacionalne i religijske pripadnosti i političke realnosti. Takvim svojim djelovanjem sebe su promovirale u promotore i zastupnike nacionalnih interesa i predstavljanja i zastupanja naroda. Zadobijajući izbore nisu se zadovoljili raspodjelom vlasti i njenim vrijednostima nego su svoju moć konstantno proširivale na sve druge društvene kulturne i religijske sfere i time postale dominantni i najbitniji činioци društvene scene. Vjerske, medijske i ine strukture su podredili svojim akcijama i ciljevima i time su praktički glavne poluge demokratske i društvene strukture podredili sebi i stavili ih u službu svojih političkih ciljeva. Time su religijske institucije izgubile svoju samostalnost i odvojenost od politike i političko-stranačkih ciljeva.

Mediji su izgubili svoju samostalnost i neovisnost i postali su instrumenti vladajućih politika. Istini za volju, ima pokušaja da se stanje mijenja, i da postanu nezavisni ali to traje kratko i sa velikim posljedicama i pritiscima politika koje ne trpe kritike niti samostalnost drugih društvenih struktura bez njihove kontrole i interesa. Najilustrativnija se argumentacija ponuđenoj tezi iskazuje putem izbora kada etničke stranke nastoje pridobiti vjerske zajednice pa i njihove prvake a pogotovo njihove sljedbenike za svoje političke interese i ciljevi, praveći simbiozu da su samo njihovi članovi i pripadnici vjernici i da oni konstituišu njihove interese putem svog reprezentativnog tj. narodnog predstavljanja, da su te političke stanke garanti i jedini predstavnici i zastupnici i nacionalnih i narodnih i religijskih interesa i da to pravo nema niko drugi pogotovo ne opozicione ili alternativne snage. Pod svoje skute nacionalne stranke trpaju i intelektualne krugove i misleće ljude. Ukoliko je intelektualac, on je pripadnik određenog etnosa i kao takav mora da zastupa nacionalni interes i da slijedi politiku koja te interese tobože želi realizirati i ostvariti ne samo u političkoj praksi već i samom društvenom vrijednosnom sistemu.

Ono što je posebna karakteristika desničarskih stranaka, jeste njihov pokus na mlade članove tj. mladi priraštaj. Naime, sve te stranke nastoje organizirati svoju „mladež“ kao udarnu pesnicu svoje ideologije koji je i najekstremnije realiziraju u praksi. Etničke stranke se obično javljaju sa posebnim, rekli

bismo, probnim i ekstremnim idejama po pojedinim pitanjima. Ako te ideje naiđu na otpor onda se one pravdaju mladošću i idejama mladih koje ne obavezuju nominalne političke aktore da ih praktično realiziraju. Mladi nerijetko i glavnu ulogu imaju u izbornim kampanjama kada se organiziraju sa ciljem pridobijanja glasačkog tijela kroz emocionalni odnos prema mladim i njihovom aktivitetu u političkim procesima određenih stranaka.

Nisu samo mladi u fokusu nacionalnih politika, tome radikalnije služe određene nevladine organizacije, odnosno udruženja pogotovo ona koja slijede tradicije rata, odbrane, oslobođenja itd. Naime, oni su formalno nevladine, ali su u stvarnosti politička udruženja koja pod okriljem „čuvara“ tradicija rata predstavljaju u suštini radikalno stranačko krilo koje služi kao rezerva ukoliko se određene ideje ne realiziraju putem političkog sistema ili institucionalnog odgovora. Navedenu tezu dovoljno argumentira i podatak Centra za istraživačko novinarstvo. „Boračka udruženja u Bosni i Hercegovini su od 2012. do 2018. godine iz budžeta općina, gradova te kantonalnih i entitetskih ministarstava nadležnih za pitanja boraca dobile nešto više od 83 miliona KM. Riječ je o redovnim i planiranim isplatama iz budžeta. Najviše novca za boračka udruženja je izdvojeno u Federaciji BiH - 53,2 miliona KM - dok je Republika Srpska dala skoro 27,5 miliona KM. Brčko distrikt je izdvojio nešto više od 2,5 miliona, a glavni grad Sarajevo i njegove četiri općine 4,86 miliona KM“. Da proces dobijanja podataka nije lak potvrđuju istraživači ove agencije koji konstatuju da proces prikupljanja podataka je pokazao da većina institucija ne vodi jasnu evidenciju o ovim izdvajanjima jer su nazivi boračkih udruženja nepotpuni i za skoro polovinu davanja nije poznat razlog, odnosno namjena utroška novca. Ostali su novac potrošili na redovne aktivnosti organizacije, obilježavanje važnih datuma, izgradnju spomenika te pomoć svojim članovima“. Kao što je vidljivo iz analize CIN-a (2020), širok je dijapazon raznovrsnih aktivnosti navedenih udruženja koja se finansiraju, a koja u suštini imaju za glavni cilj promociju sjećanja tj. nacionalnih politika i nacionalnih interesa koji u suštini imaju za cilj održavanje političke nestabilnosti i iznova pothranjivanja zamrznutog konflikta ili retrogradnih i rušilačkih politika u prošlosti koje etničke stranke rabe u sadašnjosti. Zato i ne čudi stvorena slika u javnosti da su osuđeni za ratne zločine u istoj zemlji određene politike i stranke prikazuju kao vlastite heroje na određenoj teritoriji. Time se stvara konfuzija društvenog stanja i vrijednosti, amnestiraju odgovorne „višim“ ciljevima kao da su ih činili u interesu „vlastitog naroda ili nacije“. Takav nametnuti vrijednosni sistem ne samo da ne vodi pomirenju i vraćanju povjerenja, već istovremeno umanjuje i onemogućava demokratske procese koji bi promijenili i društveno stanje i društvene odnose zasnovane na demokratskim pravima i slobodama građana. Takve politike ili koncept nacionalnog i narodnog predstavljanja kroz

političke stranke u suštini zadržava postojeće nametnuto društveno stanje i visoku konfliktnost i društvenu nestabilnost, u kojoj je neminovno stalno posredovanje i modeliranje odnosa između političkih aktera u BiH od strane stranih predstavnika i njihovih političkih aktera. Tome svakako doprinosi nekonzistentna i odsutna jasna politika prije svega Evropske zajednice pa onda i svih drugih aktera međunarodne politike u BiH. Njihovo posredovanje bi se moglo više okarakterisati kao mešetarenje sudbinom ljudi i države BiH i trgovinom interesima nego što je pomoć i jasan stav da se trajnije uspostavi mir i demokratizuje bosanskohercegovačko društvo i otvore procesi reformi koje će rezultirati promjenom stanja i odnosa nastalih i nametnutih devedesetih godina dvadesetog stoljeća.

Etničke stranke imaju za cilj radikalizaciju političke scene i time realizaciju ideje nacionalnog predstavljanja i zastupanja narodnih interesa putem političkog djelovanja. Takvoj politici suportiraju i opozicione stranke koje su često radikalnije u svojim zasebnim nacionalnim politikama i koje su nerijetko radikalnije od dominantnih vladajućih stranaka. Sva njihova opoziciona politika se svodi na kritiku vladajućih stranaka da nisu realizirale svoje radikalne nacionalne ili nacionalističke ideje ili interese. Umjesto alternativne politike nacionalizmu opozicione stranke rabe radikalizam koji je već potrošen i zastupljen kroz aktivizam dominantnih vladajućih stranaka, čime sebe delegitimiraju i autiraju kao nedorasle i nezrele politike i alternative postojećem, sa malim dometom i beznačajnim uticajem na društvenoj sceni. Zato bi i mogli konstatirati da opozicija često nije alternativa postojećim politikama već radikalnija politička struja od postojeće. Skoro ni vladajuće ni opozicione stranke u svom djelovanju ne fokusiraju se na demokratske i ekonomske reforme već ostaju na stajalištu nacije i njenog predstavljanja i političkog nadmetanja.

Izborima i izbornim inženjeringom se legitimiraju te politike i nastavljaju bez odgovornosti za djelovanje i efekte mjera koje trebaju kao nositelji vlasti da imaju. Glavni argument koji upotrebljavaju na novim izborima je da su sačuvali i čuvali „nacionalne interese“ i da su predstavljali volju i interese svog naroda. Time zapravo vješto bježe od odgovornosti za političke procese i reforme. U takvom društvenom okruženju demokratija je autirana i ostavljena po strani. Demokratizacija društvenih odnosa i procesa odlučivanja ostaje zamagljena pod plaštom dominacije nacionalnih i narodnih interesa. Umjesto demokratizacije društva i društvenih i političkih struktura i institucija na sceni je nacionalna ili nacionalistička diktatura, veća nego u razdoblju zvanom jednoumljem ili vladavinom jedne stranke. Izbor kadrova se ne vrši po sposobnosti i kompetencijama struke i znanja, već po stranačkoj odanosti i poslušnosti. Sva vlast se opravdava i amnestira stranačkim i nacionalnim interesima gdje prostora za demokratičnost, smjenjivost i odgovornost nema.

U slučaju gdje dolazi do izražaja lično neslaganje ili stručno sa potezima ili akcijama stranke u određenoj oblasti primjenjuje se princip kvalifikacije izdaje interesa naroda ili nacionalno-stranačkih ciljeva i angažira se medijski i politički linč i osuda kao izdajnika ili podanika stranim interesima nasuprot narodnih i nacionalnih interesa.

Ekstremizam mladih

Da su i mladi ljudi dio postojeće društvene stvarnosti potvrđuje i njihov ekstremizam i mirenje sa postojećom stvarnosti. Takav njihov odnos je produkt ratne prošlosti i ekstremizma koji je razumljivo produkovan ratom i njihovim vrijednosnim sistemom odrastanja. Čitave generacije mladih su stasale u okruženju podjela, dvije škole pod jednim krovom, u produkciji straha od drugih, u vrijednosnoj prizmi nacionaliteta i etniciteta, u razorenim i nepotpunim porodicama u strahu i neizvjesnosti mira što je bitno formiralo njihovu svijest pa i gledišta na društvene prilike i naslijeđene vrijednosne obrasce. Javni diskurs koji je dominantno pronacionalan snažno utiče na mišljenje i shvatanja ne samo za najveći broj odraslih građana već i mladih. Neka istraživanja (Republika 2015) su pokazala, „da su čak i učenici u sedmom i osmom razredu osnovne škole uglavnom desno orijentisani, da ističu „porodične vrednosti“, patrijarhalnost, da „gej nije okej“. Sve to, uz pomoć autoriteta, kasnije vodi u autodestrukciju. Sistem ne njeguje alternativu, u školi nema dijaloga. Na časovima građanskog obrazovanja građivo se teorijski savlađuje, ali u praksi su rijetki ljudi koji uče djecu kako se živi i misli u demokratiji, kako se gradi duh zajedništva i solidarnosti. Crno-bijeli doživljaj svijeta rađa ekstremizam isto toliko koliko i igranje na mitu i građenje mitske figure heroja, što je slučaj sa ratnim zločincima i komandantima koji su činili zlodjela na različitim stranama.

Mladi se dakle ponašaju poput svojih roditelja i sredine jer su kao i roditelji pod strahovitim uticajem od vlasti kontrolisanih medija“ (Republika 2015). Slična istraživanja o stavovima mladih i njihovom ponašanju i u drugim zemljama okruženja potvrđuju slična stajališta i vrijednosne sudove. Posebno je interesantna rasprava na temu „Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj“ (održana 23. listopada 2014). U toj raspravi su korišteni podaci prikupljeni u empirijskim istraživanjima mladih provedenim tijekom posljednjih petnaest godina u Hrvatskoj. „Na osnovi rezultata longitudinalnog praćenja odabranih pokazatelja političke kulture i participacije uočena su neka proturječja, među kojima se osobito ističe opadanje prihvatanja liberalno-demokratskih vrijednosti i povjerenja u političke institucije, uz istodobni rast političke participacije mladih. Ustanovljeni paradoksi tumače se u kontekstu

gospodarske recesije i društvene krize, pri čemu se aktualni trendovi promatraju i kao indikator i kao posljedica neadekvatne političke socijalizacije mladih te slabosti u funkcioniranju političkih institucija i aktera u tranzicijskom i konsolidacijskom razdoblju“ (Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj 2015; 8-9).

Tu bi moglo biti objašnjenje za odsustvo bunta i otpora mladih postojećem stanju i dominantnim politikama. I kada je dolazilo do značajnijeg bunta i otpora mladih vladajuće politike su uspješno izjednačile ljevičarske i desničarske pokrete i akcije kao lijevi i desni ekstremizam i neutralizirali njihove domete kroz složenu prizmu društvenih struktura i društvene organizacije koja je razdrobljena i u kojoj skoro da nije moguće identificirati aktera i subjekta odgovornog za postojeće stanje i nametnute društvene odnose. U takvoj relaciji i razumljivo postaje da kao primjer zahtjevi studenata iz Sarajeva neće biti podržani od studenata u Mostaru ili Banjaluci. Isto se zbiva i sa radničkim akcijama i zahtjevima kao i sa građanskim protestima i akcijama. Sve te akcije i otpori vlastima postaju parcijalni i sa malim dometima i beznačajnim efektima. Zato s pravom sociolozi govore da su građani objekt političkih aktera, a ne subjekt promjena.

Takvo stanje mogli bi označiti kao teror ćutanja većine koja ignoriše svakog onog ko drugačije misli. To je karakteristika kolektivističke svijesti i dominacije gdje pojedinac služi višim ciljevima stranke ili etničke grupe. Pojedinac treba da se povinuje vladajućem interesu i izvršava ideje centra. Strah od promjena ljude dovodi u poziciju objekta i amorfnе mase koja slijedi trenutne ciljeve bez obzira na njihov domet i vrijednosti. Strah od promjena je dominantan ne samo kod političkih elita već i kod građana. Taj strah bi mogao biti i opravdan jer manje više promjene koje su se odvale krajem dvadesetog i početkom dvadeset i prvog stoljeća išle su na gore od raspada zajedničke države do tragičnog rata, velikog stradanja i ratnog razaranja do pogubne privatizacije i velikog i rasprostranjenog siromaštva. Zato i ne čude podaci koji upućuju na veliki egzodus mladih iz Bosne i Hercegovine. Prema pouzdanim podacima skoro pola miliona mladih i radno aktivnih su od 2010. godine do danas napustili Bosnu i Hercegovinu. Prema zvaničnim podacima entitetskih zavoda, po popisu stanovništva iz 2013. godine, Bosna i Hercegovina je imala 3.531.159 stanovnika (Agencija za statistiku BiH zbirni podaci o popisu stanovništva 2013). Od 2013. do danas, prema procjenama entitetskih zavoda, Bosnu i Hercegovinu je napustilo oko 152.300 ili 4,31%, od ukupnog broja stanovništva. Ako tom broju dodamo i procjenu međunarodnih institucija da 51,3% mladih želi da napusti Bosnu i Hercegovinu onda ta slika postaje još poraznija. Prema utjecajnom britanskom časopisu „The Economist“, Bosna i Hercegovina je prva na listi po odlivu mozgova u Evropi, te da više od pedeset posto mladih želi napustiti državu.

Navedeni podaci pokazuju stalan trend odlaska mladih i njihov odnos prema nametnutim vrijednostima sistema u kome je mjesto za njihovu egzistenciju i prosperitet ugroženo i svedeno na političku prizmu poslušnosti a ne ekonomsko-socijalnih mogućnosti koje treba jedan sistem da obezbijedi mladima. Zato s pravom ekonomisti upozoravaju da je ljudski resurs najvažniji resurs 21. stoljeća i da se većina ekonomija oslanja upravo na sposobnosti i potencijale mladih u funkciji ostvarivanja ekonomskog rasta i razvoja vlastite zemlje. Više stope ekonomskog rasta i razvoja, znače veću mogućnost zapošljavanja, viši životni standard bolje i kvalitetnije obrazovanje, bržu demokratizaciju i smanjivanje konfliktnosti i u socijalnom, političkom i u nacionalnom smislu.

Medijski ekstremizam

Ako tome dodamo i medijski ekstremizam onda slika društvenog stanja postaje cjelovitija. U sociološkom smislu, pod medijskim ekstremizmom podrazumijevamo nastojanje da se plasiraju stavovi i politika koji istovremeno ne uvažavaju drugačije mišljenje, stavove, alternative. Jednostavnije rečeno medijska manipulacija je onemogućavanje alternative sadašnjem i trenutno dominantno vladajućem mišljenju ili djelovanju. Svako drugačije gledište ili alternativa postojećem promatra se kroz prizmu nacionalne izdaje ili djelovanja protiv vlastitog etnosa ili naroda. Najilustrativniji su primjeri medijskog pristupa Haškom tribunalu i njegovim presudama pogotovo presudama za ratne i ine zločine činjene za vrijeme rata i stradanja u Bosni i Hercegovine u periodu 92-95 godine. Mediji bliski vladajućim strukturama i dakle osuđene i dokazane zločine i zločince veličaju i mitologiziraju u heroje „vlastitog“ naroda odnosno etnosa bez obzira na stvarnu istinu i potrebu da se stvari u medijskom prostoru plasiraju na profesionalan i odgovoran način. Tako mediji ostaju ili postaju glavno sredstvo institucionalnog političkog ekstremizma. Institucionalizacija političkog ekstremizma se ogleda i po prisutnosti političkih lidera u medijskom prostoru. Skoro da nemate drugih informacija od njihovog djelovanja i stranačkih političkih aktera. Demokratski standardi su u stvarnosti više paravan nego forma koja doprinosi da se društvo demokratizira i da mediji budu u samom središtu kritičkog mišljenja. Za takvu medijsku ovisnost postoji više razloga. Među najbitnije spada njihova ekonomska ovisnost od političke moći koju kontroliraju politički akteri putem institucionalnih ali i neformalnih kanala njihovog finansiranja. „Prekomernim medijskim prisustvom nosioca vlasti, smanjuje se prostor za sve druge, za one koji imaju nešto drugo i drugačije da kažu. Oni se marginalizuju, oni se istiskuju iz medija. Kad smanjite prostor za drugačije mišljenje, za kritičko mišljenje, drugačiju ideju, za alternativu, onda realno proizvodite situaciju

koja može na neki haotičan, nedemokratski, nepredviđen način da bukne i opasno ugrozi demokratiju jer niste uspostavili tu ravnotežu koja je nužna“ Veljanovski (Republika 2015). Medijski ekstremizam kako s pravom primjećuje Veljanovski u navedenoj debati, pothranjuju i međunarodni predstavnici koji ne rijetko žele da održe onu garnituru koja je trenutno na vlasti sve dok je ona kooperativna u neakvim pregovorima i razgovorima, a da li će medijske slobode biti ugrožene, to je kod međunarodnih faktora u drugom planu. Međunarodni predstavnici imaju dakle isti pristup i u regiji kada nastoje ostvariti ili realizirati svoje ciljeve ili politike i ništa drugačija slika nije ni na prostoru Bosne i Hercegovine. Zato bi se mogli složiti u cjelosti sa Veljanovskim kad konstatira da je „ekstremizam u medijima čak opasniji i od onog ekstremizma u obliku fizičkog nasilja jer zrelo društvo može da podrazumeva konsenzus, da se fizičko nasilje osuđuje, da će u medijima naići na adekvatan tretman, a medijski ekstremizam koji je permanentan i kome se niko ne suprotstavlja, može u krajnjoj liniji da dovede i do ostalih oblika ekstremizma i da ih podrži i da se saglasi sa njima“ Veljanovski (Republika 2015). Medijski prostor zapravo se konstantno i sistematski guši od strane nacionalnih ili dominantno vladajućih stranaka. To se ne odvija administrativnim već ekonomskim mjerama i potezima. Naime, neovisni mediji nemaju izvore finansiranja koji bi im omogućili samostalnost i trajnost.

Čak i prostor privatnih kompanija pokriven je stranačkim interesima i politikom koja ne daje prostora za podržavanje medija i informacija koje nisu po volji vladajućim elitama. Pored sužavanja medijskog prostora prisutna je i medijska konfuzija koja sve postupke i aktere kriminalizira i stvara privid da je korumpiranost stanje normalnosti i raširena pojava kod svih društvenih aktera. Time se vlast amnestira za svoj rad i prikazuju se njihove akcije kao nešto što je općerasprostranjeno, a ne zapravo krimogeno i što producira vlast. U eri rasprostranjenosti elektroničkih medija nerijetko vladajuće elite specijaliziraju svoje medijske aktere koji imaju za cilj da šire poluinformacije ili dezinformacije i da se kritički odnose prema onim koji teže da prodru do istine i daju svoja saznanja i istraživanja na uvid javnosti. Takva praksa naročito dolazi do izražaja za vrijeme izbora i izbornih kampanja kada pojedini mediji plasiraju iluzije, velika obećanja, umjesto stvarnih informacija u procesima zbivanja. O različitim manipulativnim medijskim formama na vrlo zanimljiv način bavi se i studija pod naslovom Mediji u Bosni i Hercegovini: sadašnjost i budućnost (2021), koju su uradili alumnisti Škole za političke studije Savjeta Evrope u BiH.

Dakle medijska instrumentalizacija je postala poluga vladajućih političkih elita putem koje realiziraju svoje ciljeve i opravdavaju neuspjehe ili pogrešne poteze i smanjuju ili amnestiraju i sebe i svoje aktere vlasti, za spore, procese promjena koji bi da su bili aktivniji promijenili stanje i odnose u društvu i to

na bolje, ne samo u političkoj već prije svega u ekonomsko-socijalnoj i demokratskoj sferi društvenih odnosa. Zato bi s pravom mogli konstatirati da je medijski prostor u BiH omeđen jednostranošću, rušilaštvom, nacionalnom ostrašćenošću, mržnjom i slabim ili gotovo nikakvim kritičkim odnosom prema društvenoj stvarnosti.

Medijski prostor u Bosni i Hercegovini kako se konstatuje u izvještaju OSCE-a za 2021. godinu „zasićen je lažnim vijestima, govorom mržnje i pristrasnim izvještavanjem,“ Izvještaj je predstavljen u organizaciji Misije OSCE-a u BiH te uz podršku Ambasade Švedske u Sarajevu i u suradnji sa agencijom Prizma Istraživanja. "Najvećom manom današnjih medija mnogi smatraju pristrasnost, kao posljedicu njihove političke i finansijske zavisnosti. Učesnici istraživanja su iskazali vrlo nizak nivo povjerenja u medije i povezuju ih sa negativnim konotacijama kao što su neprofesionalizam, održavanje tenzija u društvu, promocija političkih ciljeva, netačno izvještavanje i izmišljanje laži", navodi se u sažetku istraživanja. U izvještaju se dalje navodi da je "Potrebno imati striktan okvir u vezi s tim šta su zapravo mediji i to uključuje vlasništvo, finansiranje i transparentnost, tako da ljudi znaju ko stoji iza te informacije. I to je itekako povezano sa širenjem dezinformacija. Ljudi moraju znati da ono šta novinari ili neko ko sebe zove novinare, štampa ili govori na radiju ili televiziji je zaista nepristrasno i da su to tačne činjenice"(Izvještaj OSCE 2021).

Nadmoć institucionalnih informacija nad interesima i potrebama građana sve više gubi korak sa interesima i samih medija i onih kojima bi informacije trebale da služe za akcije. Takvo medijsko stanje bi mogli okarakterisati kao paralizu koja ima za cilj da plasira informacije onakve kave vladajuće nacionalne elite žele i kakve su samo njima potrebne. Medijski prostor umjesto osnovnog pokretača društvenih i demokratskih promjena, postao je isprazan i sterilan, u funkciji vladajućeg mišljenja i sredstvo za opravdavanje političkog djelovanja nacionalnih aktera.

Religijski ekstremizam

Religija je u središtu društvenog života. Njene društvene dimenzije snažnije dolaze do izražaja u multinacionalnim i multireligijskim društvima. Religija kao društvena stvarnost ima višestruke dimenzije koje se ogledaju ne samo u principu religijske zbilje već u okviru društvenih refleksija. Najsnažnije se ogleda kroz moralni ili etički društveni kod koji se snažno reflektira kroz političko djelovanje društvenih subjekata. Simbioza etičkog i religijskog se zamagľuje iz potrebe političkih aktera da svoje programe zasnivaju na etičkim i religijskim vrijednostima. U nedostatku vlastitog političkog autoriteta

političke stranke posežu za moralnim i etičkim vrijednostima koje se naslanjaju na religijski kod. Time praktično politički subjekti rabe religijske vrijednosti kao svoj politički i vrijednosni kod čime opravdavaju svoje akcije i ideje pomoću religijskih a ne političkih vrijednosti. Takva društvena konfuzija stvara osjećaj nemoći pojedinca da političke procese kritizira ili da im se suprotstavlja, jer se vješto kamuflira i prikazuje njihova djelatnost kao religijska vrijednost. Naravno takvoj konfuziji nesebičan doprinos daju i religijski autoritet koji i sami iskazuju svoju odanost određenom nacionalnom cilju čime daju snažnu potporu politikama koje rabe nacionalno i religijsko kao osnovu svog političkog djelovanja. Time se ojačava ne samo nacionalizam tj. posebna politička pripadnost i vrijednost već i ekstremizam koji u osnovi ima neku poveznicu sa veličanjem nacionalne ili religijske vrijednosti. Simbioza političkog i religijskog stvara prostor za manipulaciju masama dakle kolektivističkim akcijama i pokretima koji se naslanjaju na religijski kod posebnosti i odanosti vrijednostima vlastitog religijskog učenja odnosno vjerovanja.

Simbioza kolektivnog djelovanja kombinovana sa političkim ciljevima doprinosi da se društvene vrijednosti mjere vrijednostima kanona a ne vladavini zakona i poštivanja ljudskih prava i sloboda kao osnove političkog djelovanja pogotovo demokratskih sistema. Političke akcije i ciljevi opravdavaju se religijskim motivima i vješto se skrivaju od odgovornosti za proces promjena kojim se mijenja društveno stanje i odnosi, pogotovo princip totalitarnog modela vlasti i vladanja ka demokratskim tokovima odgovornosti i smjenjivosti. Umjesto političke odgovornosti u kolektivističkim društvima imamo unaprijed stvorenu političku amnestiju pod okriljem tobožnjih „nacionalnih ili religijskih“ interesa. Takav društvenovrijednosni model nametnut je još krajem dvadesetog stoljeća tačnije devedesetih godina kada dolazi do nacionalne ekspanzije i nacionalističke histerije koja dovodi do rata i tragedije ne samo na prostoru BiH već i skoro na svim prostorima ex Jugoslavije u procesu njene disolucije. Simbioza nacionalnog, političkog i religijskog postaje formula vladanja nacionalnih stranaka koje sebe predstavljaju kao zastupnicima nacionalnih i narodnih interesa a ne političkih ideja i programa koje podliježu političkoj provjerljivosti i odgovornosti za društvene procese i odnose. Političke stranke tako ne samo da amnestiraju sebe od odgovornosti za političke procese već amnestiraju i pojedince njihov ekstremizam pa i mnogobrojne zločine, koji su činjeni u našoj bližoj prošlosti, jer su ih činili tobože u ime nacije ili naroda ili njihovog opstanka. Zato i ne čude političke ideje koje zločine i presuđene ratne zločince amnestiraju i opravdavaju ili ih čak glorifikuju i prikazuju kao „heroje“ vlastitog naroda i etnosa. Time se dodatno vrši politička homogenizacija i kolektivistička odanost „nacionalnim“ ciljevima. U suštini je to iznova politička manipulacija

masama kombinovana sa medijskom agendom koja političko i nacionalno plasira kao najveću vrijednost i odanost pojedinca zajedničkom kolektivnom cilju. Čak i „vidljivi kriminal“ stavlja se pod okrilje kolektiviteta da nosiocima takvih postupaka ili radnji nisu odgovorni već se vješto javnim mnijenjem manipulira i stvara slika u javnosti da se procesuiraju jedan narod ili etnos i da su to jedinke činile za dobrobit nacije ili naroda, a ne iz lične koristi i interesa. Takvim političko nacionalnim ciljevima, opravdane su mnogobrojne pljačke ili privatizacije koje nisu imale nikakve „nacionalne, ili više“ interesa već interese pojedinaca ili grupa koje su u suštini opljačkale vlastiti narod a time i sve građane. Umjesto da se takvi akteri procesuiraju oni se promoviraju kroz političke subjekte kao zastupnike nacionalnih i narodnih interesa i poduzimaju se političke akcije kojima se u javnom prostoru stvara slika da za takve postupke i radnje nisu odgovorni ti pojedinci već da pokrenute sudske postupke ili druge akcije imaju za cilj da se sudi određenom narodu a ne pojedinačnim akterima činiocima radnji i postupaka. Takve tvrdnje ili teze vrlo detaljno argumentira i istraživanje koje su uradile Majda Halilović i Nejra Veljan *Etnonacionalistički ekstremizam u Bosni i Hercegovini* (2021).

Navedeno istraživanje predstavlja izuzetno značajan doprinos razumijevanju religijskog ekstremizma u Bosni i Hercegovini i njegove refleksije na društvenu stvarnost. Prema ovom istraživanju religijski ekstremizam zadobija „neke zabrinjavajuće trendove karakteristične za sve rodne i dobne kategorije, istraživanje naglašava i neke prilike. Iskazivanje ekstremnih etnonacionalističkih gledišta kreće se u rasponu od spremnosti učesnika i učesnica da podrže svoje “ideale” samo na retoričkom nivou do spremnosti da se opravdavaju i direktno podržavaju ili počine nasilni akti. Istraživanje, također ukazuje na to gdje postoji potencijal za izgradnju otpornosti prema ekstremizmu. Postoje jake naznake da su ispitanici koji su imali više interakcija s ljudima iz drugih etničkih/identitetskih grupa bili mnogo manje skloni podržati nasilje, mada imaju veoma izražene etnonacionalističke stavove i prepoznati su kao ekstremisti u svojim zajednicama. Također, ovo istraživanje ukazuje na to da bosanskohercegovačke političke stranke koje promoviraju nacionalizam pružaju “glavni koncept” i “glavni okvir” za etnonacionalistički ekstremizam. Ovo istraživanje ukazuje i na neke paradokse i tendencije razvijanja i liberalne demokratije u kojoj se iskazuje veće povjerenje prema jakom liderstvu s jedne strane, dok istovremeno s druge strane slabi povjerenje u formalne institucije države. Ovaj spomenuti trend, uz konsenzus većine ispitanika da korupcija, organizirani kriminal i političari predstavljaju najozbiljniju sigurnosnu prijetnju u Bosni i Hercegovini, predstavljaju najalarmantniji dio nalaza ove studije koji zahtijevaju širu društvenu akciju i uključivanje svih unutrašnjih sektora društva, od političara, intelektualaca, javnih ličnosti do medija, ali i međunarodnih organizacija kako

bi se očuvale najvažnije vrijednosti pluralizma i demokratije. Ovo istraživanje uzima u obzir najnovije studije koje sugeriraju da religija, a posebno njena zloupotreba i radikalna tumačenja pojačavaju etnonacionalizam i doprinose ekstremizmu. Naime, to u ovom istraživanju dodatno potvrđuju procenti iskazivanja predanosti religiji, pri čemu su gotovo svi ispitanici odgovorili kako religija igra značajnu ulogu u njihovim životima, dok je tri četvrtine ispitanika (74%) kazalo da prihvata sva učenja i zahtjeve svoje religije. Analiza rezultata koja je ovdje uključena predstavlja odmak od prethodnog istraživanja ekstremizma u Bosni i Hercegovini iz dva razloga. Prvo, zato što su prethodna istraživanja uglavnom bila fokusirana na sirijske borce i selefijske zajednice.

Drugo, ovaj rad otkriva zajedničke crte etnonacionalističkih ekstremista koje se protežu širom njihovih bošnjačkih, srpskih i hrvatskih identiteta. Iako priznaju da se njihove ideologije zasnivaju na međusobnom suprotstavljanju, analiza pokazuje da stavovi i svjetonazori etnonacionalističkih ekstremista iz svih triju bosanskohercegovačkih zajednica sadrže više zajedničkih crta nego razlika. U jednom složenom političkom i društvenom okviru u kojem je etnonacionalizam u porastu ovo istraživanje doprinosi našem razumijevanju načina kako se krajnje desne i ekstremno desne ideje iznose u Bosni i Hercegovini te kako regionalni i međunarodni kontekst tome doprinosi. Istraživanje je identificiralo probleme slične onima u ostatku Evrope: antiimigracijski i antiislamski narativi i osjećaji; suprotstavljanje rodnoj ravnopravnosti; promoviranje teorija zavjera i manipulacija krizom izazvanom pandemijom COVID-19. Konzervativni vjerski diskurs je također u porastu i čini se da se na njega ne odgovara adekvatno. U Bosni i Hercegovini ovaj krajnje desni narativ uključuje i odražava etnonacionalizam koji dolazi od političkih stranaka. Aktivnosti ovih grupa u lokalnim zajednicama i online prostoru prenose ove narative i dalje ih razvijaju kroz jezik o drugome, kroz strah od imigranata, afektivnu socijalnu distancu, te podrivanjem prava žena i nastojanja na izgradnji mira“ (*Istraživanje etnonacionalističkog ekstremizma u BiH 2021: 7-8*).

Pored navedenog, vrlo su značajni rezultati koje su autorice dobile nakon provedenog istraživanja. Oni upravo potvrđuju naše prethodne navode i teze koje smo iznijeli prateći bosanskohercegovačku društvenu scenu od devedesetih godina dvadesetog stoljeća pa do danas, i radi njihovog značaja i autentičnosti navodimo ih u cjelini. Prema navedenom istraživanju „Ispitanice i ispitanici su bili skloniji prihvatiti nasilje ako imaju niži nivo obrazovanja ili su nezadovoljni svojim prihodom, porodičnim životom i životnom perspektivom“. Istraživačice su utvrdile da „postoji direktna veza između stavova ispitanika o rodnoj ravnopravnosti i njihove podrške nasilju, pri čemu

oni koji odbacuju rodnu ravnopravnost i zagovaraju “tradicionalne vrijednosti” izražavaju veću podršku nasilju. Ispitanici koji su pokazali manje otpora prema ideji pomirenja s drugim etničkim/identitetskim grupama – koji su razumjeli da je slavljenje ratnih zločinaca iz svoje grupe uvredljivo za druge etničke grupe i koji se nisu snažno protivili ideji mješovitih brakova, prijateljstvu s ljudima izvan svoje etničke grupe ili da im oni budu njihovi građanski predstavnici/e, ljekari/ke i učitelji/ce – također su bili manje skloni prihvatanju ili podržavanju nasilja.

Ispitanici koji su izrazili manje neprijateljstva prema migrantima također su manje bili skloni podržavati ili opravdavati nasilje. Povjerenje u demokratiju snažno je povezano s manjom podrškom nasilju. Međutim, većina ispitanika (61%) odgovorila je da je jak vođa važniji od demokratije.

Žene pokazuju najmanje simpatija za nasilni ekstremizam, te u većoj mjeri podržavaju rodnu ravnopravnost. Mlađi ispitanici (18-35) u većoj mjeri podržavaju nasilni ekstremizam. Većina ispitanika vjeruje da korupcija, organizirani kriminal i političari predstavljaju najozbiljniju sigurnosnu prijetnju u Bosni i Hercegovini.

Vjerovanje u bosansku tradiciju zajedničkog života iskazuje se na različite i nekada neočekivane načine čak i među pojedincima koji imaju ekstremna etnonacionalistička stajališta. Također, analiza je zapanjujuće jasno pokazala da je stepen zajedničkih karakteristika među ekstremistima daleko viši od stepena njihovih razlika. Postoji snažna korelacija između ispitanika koji tvrde da su veoma religiozni i onih koji smatraju da je nasilje opravdano kao osveta ili da bi se odbranila njihova etnička i vjerska grupa. Ovo istraživanje pokazalo je da zloupotreba religije djeluje kao pojačivač ekstremnog etnonacionalizma i izaziva daljnju podjelu.

Među posebno zanimljivim nalazima istraživanja su i podaci koji ukazuju na povezanost imovinskog statusa, odnosno zaposlenja ili nezaposlenja, s podrškom etnonacionalističkim stajalištima i krajnjim desničarskim organizacijama. Uočljivo je da su stalno zaposleni bili blisko povezani s vladajućim političkim partijama – ili kao članovi ili kao aktivisti (69%), i ovaj odnos i sprega s vladajućim etnonacionalističkim strankama se ne prikriva – dok su nezaposleni (31%) bili pripadnici ekstremno desnih organizacija i nogometnih huliganskih grupa. Kada se radi o “migriranju” između entiteta unutar Bosne i Hercegovine radi mogućnosti zaposlenja ili boljeg školovanja, gotovo polovica ispitanika je rekla da bi se najvjerovatnije odlučili na preseljenje zbog prilike za bolje zaposlenje ili bolje obrazovanje za njih ili njihovu djecu. U slučaju rata, većina ispitanika (51%) izabrala bi napustiti Bosnu i Hercegovinu i unatoč svojim ekstremnim etnonacionalističkim gledištima, odbila bi uzeti oružje“. (Navedeno istraživanje 2021; 7-9)I ne samo navedeno istraživanje već i mnoga druga kao i sama politička praksa i

stvoren društveni narativ potvrđuju činjenicu da je religijski ekstremizam potpomognut etničkim stavovima i akcijama nacionalnih stranaka programska formula njihovog političkog i praktičnog djelovanja. Takvim svojim dugogodišnjim odnosom stvorili su društveno vrijednosni sistem koji počiva na odanosti nacionalitetu i politici koja podstiče razlike u nacionalnom, etničkom i religijskom smislu. I zato ne čudi činjenica da je proces pomirenja i ostavljanja politika i ciljeva rata na prostorima BiH, koji se zbio u periodu 92-95, veoma spor i sa velikim otporima. Ti otpori su višedimenzionalni od sporog povratka na svoja mjesta prijeratnog prebivališta do harmonizacije međunacionalnih odnosa i religijske tolerancije što je prirodni i istorijski kulturološki i etnički model zajedničkog života i suživota na zajedničkom prostoru i teritoriji. Tolerancija, razumijevane, suživot i zajednička egzistencija su karakteristike višenacionalnih i višereligijskih zajednica, a napose BiH kao historijskog modela svoga bitisanja. Dominantni politički akteri svoje političke ciljeve temelje na tim istorijskim suprotnostima nastojeći da razlike i podjele uvećavaju, a ne da demokratiziraju društvo i da relaksiraju političke procese zarad dobrobiti svih građana i etničkih zajednica. Stalno insistiranje na političkim, nacionalnim i religijskim razlikama i podjelama doprinosi homogenizaciji masa po etničkim i religijskim osjećanjima i pripadanjima čime izbore, etničke stranke, pretvaraju u nacionalni popis odanosti i pripadnosti narodu, naciji, religiji. Sve druge alternativne kroz izborne reforme i procese ostaju nepristupačne i nedostižne od dominantnih nacionalnih aktera, nerijetko potpomognuti religijskim autoritetima. Zato lideri nacionalnih stranaka pokušavaju pridobiti i zadržati naklonost religijskih vođa ili autoriteta i time u javnom prostoru predstaviti svoje političke ciljeve kao „više“ nacionalne i religijske za koje imaju opću potporu. Svi drugi politički akteri (opozicija, intelektualci, kritički mediji i istraživački novinari) se prikazuju kao rušitelji zajedništva i općenarodnih ili nacionalnih vrijednosti i etiketiraju se kao izdajnicima „općeprihvaćenim“ ciljeva i programa naroda i etničke grupe, na koje oni imaju jedini legitimacije i pravo na zastupanje i predstavljanje. Nacionalne politike i stranke rabeći takvu političku platformu iznova, na skoro svim izborima od 1992 do 2021 godine, zadobijaju povjerenje birača i sebe amnestiraju od odgovornosti za rezultate vladanja, slabu ili gotovo nikakvu demokratizaciju društvenih odnosa, za sporo pomirenje i loše i spore reforme i sve druge procese potrebne i nužne u zemlji tranzicije kakva je BiH. Takvu politiku i njihove aktere nerijetko podupiru i međunarodni predstavnici i posrednici kojih nije malo na bosanskohercegovačkoj društvenoj sceni. Realizirajući politike svojih zemalja nerijetko parcijalne u određenim oblastima vješto koriste nacionalne aktere kao „legitimne“ i time ostvaruju svoje ciljeve koji su često parcijalni i bez značajnih efekata po promjene stanja i odnosa u BiH. Zato se nerijetko stiče utisak, ne samo u javnosti, već i u načinu funkcioniranja

bosanskohercegovačkih institucija i reformi koje one provode, da međunarodni predstavnici i posrednici svojim akcijama i politikama nastoje zadržati postojeće stanje i odnose a ne da potpomognu promjene iz začaranog kruga sadašnjosti.

Literatura

1. Demografska statistika 2022, Statistički bilten 343. (2022). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku,
2. Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj (2015). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
3. Golubović Zagorka (1999). Ja i Drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta. Beograd: Republika
4. Halilović Majda i Veljan Nejra (2021). Istraživanje etnonacionalističkog ekstremizma u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Atlantska inicijativa Sarajevo
5. <https://cin.ba/finansiranje-borackih-udruzenja/> Pristupljeno 10.02.2023
6. Izvještaj OSCE-a za 2021 godinu. "Procjena potreba medijskog sektora u BiH". Sarajevo: Izvještaj je predstavljen u organizaciji Misije OSCE-a u BiH te uz podršku Ambasade Švedske u Sarajevu i u suradnji sa agencijom Prizma Istraživanja. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-mediji-istrazivanje/31890666.html> pristupljeno 18.02 2023 godine
7. Katunarić Vjeran (2003). Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu, Zagreb; Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo
8. Lerotić Zoran (1983). Nacija, Zagreb; Globus
9. Mann Michael (2005). Mračna strana demokracije: Objašnjavanje etničkog čišćenja: Rasprava: Preveli Luka Ostojić i Nikolina Rajković; Izvorno objavljeno u: The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing. New York: Cambridge University Press
10. Mediji u Bosni i Hercegovini: sadašnjost i budućnost, (2021). Sarajevo: Ambasada Kraljevine Norveške u BiH, koji su izradili alumnisti Škole za političke studije Savjeta Evrope u BiH.
11. Mladi i politički ekstremizam, (2015). Priredila Olivija R., Republika, Beograd: Glasilo građanskog samooslobođenja, broj 604-607, 1.septembar-31 oktobar <http://www.co.rs/604-607/13.html> pristupljeno 03.02. 2023.
12. Popis stanovništva 2013. godine. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH <http://www.statistika.ba/> pristupljeno 03.02. 2023.
13. Veljanovski Rade (2015). Ekstremizam u medijima-opasnost po demokratiju u Srbiji. Republika, Beograd: Glasilo građanskog samooslobođenja, broj 608-611, 1. Novembra -31 decembar <http://www.republika.co.rs/608-611/> pristupljeno 20.02.2023 godine
14. Vujić Jure (2016). Radikalna misao: fenomenologija političkog radikalizma. Zagreb: Alfa.

Assist. Prof. Dr. Davor Trlin
Assist. Prof. Dr. Adem Olovčić
International Burch University, Sarajevo /
Internacionalni Burč univerzitet, Sarajevo
davor.trlin@ibu.edu.ba
adem.olovcic@ibu.edu.ba

UDK 323(460)

Stručni članak

THE RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL AND LOCAL AUTHORITIES IN SPAIN

ODNOS IZMEĐU CENTRALNIH I LOKALNIH VLASTI U ŠPANIJI

Summary

The distribution of responsibilities between different levels of management simultaneously represents the model of the chosen management system. Spain, as well as other unitary states, was affected by the trend of the expansion of the decentralization process. The concept of local self-government, expressed in the European Charter on Local Self-Government, means the right of local authorities to regulate and manage a significant part of public affairs under their responsibility and in the interest of the local population. Assessment of subsidiarity and local independence can be made from a large number of local perspectives. The focus will be on legal, administrative and fiscal aspects between the central and local levels. In the paper, we will analyze the administrative and judicial aspects, with a focus on supervision by the executive and the judiciary, but also the process of fiscal decentralization (distribution of costs, revenues, intergovernmental transfers, and granting of loans). The reason why we chose Spain is that this country has a long history of conflict between centralist and regional-federalist tendencies. The fact is that the complexity of cultural segments with different identities does not correspond to the centralism of the government. That is why the Spanish regional model and the demands for its revision are an important topic that requires a more careful study of the many aspects that this model implies. This paper is not intended to be a comprehensive analysis of Spanish regionalism, but rather a short section of the most significant elements that were actualized after the failed Catalan independence referendum in 2017. For these purposes, the assessment will be made in relation to existing theoretical models and constructions.

Keywords: *Spain, Administration. Multi-governance, Decentralisation, Asymmetry*

Sažetak

Raspodjela odgovornosti između različitih upravljačkih nivoa istovremeno predstavlja model odabranog upravnog sistema. Na Španiju je kao i druge unitarne države uticao trend ekspanzije procesa decentralizacije. Koncept lokalne samouprave izražen u Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi označava pravo lokalnih vlasti na uređivanje i upravljanje značajnim dijelom javnih poslova unutar njihovenadležnosti i u interesu lokalnog stanovništva. Procjena supsidijarnosti i lokalne nezavisnosti se može izvršiti iz velikog broja lokalnih perspektiva. Centar pažnje će biti na pravnim, administrativnim i fiskalnim aspektima između centralnog i lokalnog nivoa. U radu ćemo izvršiti analizu administrativnih i sudskih aspekata, sa fokusom na nadzor koji vrše izvršna i sudska vlast, ali i proces fiskalne decentralizacije (raspodjela troškova, prihoda, međudržavni transferi i odobravanje kredita). Razlog zbog kojeg smo Španiju odabrali, je taj što ova zemlja ima dugu istoriju sukoba između centralističkih i regionalno-federalističkih tendencija. Činjenica je da kompleksnost kulturnih segmenata sa različitim identitetima ne odgovara centralizmu vlasti. Zato su španski regionalni model i zahtjevi za njegovom revizijom važna tema koja zahtijeva pažljivije proučavanje mnogih aspekata koje ovaj model podrazumijeva. Ovaj rad nema za cilj sveobuhvatnu analizu španskog regionalizma, već kratak presjek najznačajnijih elemenata koji su aktualizovani nakon neuspjelog referenduma o nezavisnosti Katalonije 2017. U te svrhe, procjena će se vršiti u odnosu na postojeće teorijske modeli i konstrukcije.

Ključne riječi: Španija, administracija. Višestruka uprava, decentralizacija, asimetrija.

1. Introduction

The contemporary political and social structures of the civil world in modern European history can be traced back to the Enlightenment and the French Revolution of the 18th century. This transformative period marked a decisive conflict with the traditional absolutist and feudal monarchies, pre-capitalist economic systems, religious doctrines, and rigid class divisions, all of which suppressed free thought. As a result, a victorious, revolutionary, and democratic form of citizenship emerged, grounded in the principles of freedom, equality, and fraternity. This new relationship between the state, society, and the individual, as highlighted by the renowned German philosopher Immanuel Kant in his 1793 essay "Theory and Justice" (Rauscher, n.d.) played a pivotal role in shaping the modern era. The French Revolution, rooted in Enlightenment ideals, introduced groundbreaking concepts that transcended the established order, leading to profound political, individual, and collective liberation. This laid the foundation for the construction of an entirely new civilization—the modern era—in which we continue to actively participate and bear witness. It is said that the most important political change

of the modern era is the establishment of the nation-state (Giddens et al., 2009), a political entity characterized by a defined territory, a centralized government, and a sense of shared identity among its citizens. The concept of citizenship played a crucial role in this process, as it defined the rights, obligations, and membership within the nation-state. This new understanding of citizenship dismantled the hierarchical divisions of the old regime and fostered a sense of civic belonging and participation. It emphasized the rights and responsibilities of individuals as equal members of the nation, regardless of their social status or lineage. Moreover, citizenship became intrinsically linked to the notion of popular sovereignty, as the legitimacy and authority of the state were derived from the consent and participation of its citizens. This transformative shift in political thought and practice not only laid the foundation for the modern nation-state but also engendered a profound transformation in the relationship between individuals, groups, and the state, recognizing the agency and rights of citizens as essential components of political and social life. Similar to other Western European states, the Kingdom of Spain was not an exception in this regard.

Namely, the Enlightenment and its ideas permeated Spanish society, challenging the traditional order and setting the stage for transformative political and social changes. The French Revolution served as a catalyst, inspiring Spanish intellectuals and revolutionaries to question the existing absolutist monarchy and feudal structures whose power was worldly, based on almost four centuries-long imperialism. During this period, Spain underwent a process of political and constitutional reform. The establishment of the Cortes of Cádiz in 1812 marked a pivotal moment, as it sought to create a constitutional framework that recognized the rights and liberties of citizens. The Constitution of 1812 (*Constitución de 1812 - Congreso de Los Diputados*, n.d.), often referred to as "La Pepa" was a key milestone in the development of Spanish citizenship. It enshrined fundamental principles such as equality before the law, freedom of speech, and the right to participate in the political process. These principles sought to redefine the relationship between the state and its citizens, emphasizing the notion of collective sovereignty and the active role of citizens in shaping the nation. In spite of these modernist changes, the late 19th century and the beginning of the 20th century in Spain were characterized by a deep crisis within the country's political regime (Kamen, 1973; Payne, 2011). This crisis stemmed from a combination of factors, including social, economic, and political challenges. Spain, as an imperial power, had experienced a significant decline in its colonial holdings, leading to a loss of prestige and economic resources. Additionally, the country struggled with internal conflicts, including regional tensions and separatist movements, which further destabilized the political landscape. Moreover,

Spain's economy faced challenges such as industrialization and the impact of global economic fluctuations (Escosura & Sánchez-Alonso, 2020).

These circumstances created a fertile ground for political unrest, with multiple competing factions vying for power and influence. The crisis of the Spanish regime during this period was characterized by a lack of effective governance, weak institutions, and a growing disillusionment among the population. All this had been witnessed by the so-called Generation of 1898, a group of intellectuals and progressive people including Miguel de Unamuno, Antonio Machado, Ramiro Maeztu, Pio Baroja, Ramon Valle y Inclan, Jose Baroja y Gasset, Martines Ruis, Jacinto Benavente, Santiago Ramon y Cajal, etc. The generation of 1898 found itself, as Ortega y Gasset points out, "without a nation in which to realize itself, and without an individuality to follow." It was left without parents and spiritual order. / *Se encontro sin casa y sin padres en el orden espiritual.*" (Ortega y Gasset, 1983: 226–227).

This turbulent period eventually paved the way for significant political changes, culminating in the dictatorships of Miguel Primo de Rivera (1923-1930), and Francisco Franco (1939-1975), which significantly impacted the formation of the nation-state and the evolution of citizenship in Spain during the 20th century, actively suppressing democratic processes and limiting individual freedoms, thereby impeding the progress of citizenship development. It is a historical fact that under the dictatorship of Primo de Rivera (1923-1930), political repression was prevalent, and the notion of citizenship was subjugated to the interests of the authoritarian, military regime (Black, 2019). liberties were curtailed, political opposition was silenced, and the rule of law was undermined. As a result, the active development of citizenship was stifled, with individuals having limited agency and participation in the political realm. The subsequent dictatorship of Francisco Franco, which lasted from 1939 to 1975, had an even more profound impact on the concept of citizenship in Spain. Franco's regime actively imposed a centralized and authoritarian system that suppressed regional identities and imposed a homogenous Spanish identity (Phillips & Rahn Phillips, 2016). Political dissent was actively suppressed, and citizens were subjected to strict control and censorship. The active participation of citizens in shaping the nation and their rights and obligations as citizens were severely curtailed. These dictatorial regimes actively obstructed the natural progression of citizenship development in Spain. The principles of freedom, equality, and civic participation, which are essential components of citizenship, were actively undermined. The authoritarian rule actively limited the active agency of citizens and hindered the active recognition and protection of individual rights and liberties (Guibernau, 2004). It was only after Franco's death in 1975 and the subsequent transition to democracy that Spain actively resumed its

path toward the development of citizenship. The active dismantling of the authoritarian regime and the establishment of a constitutional framework actively paved the way for the reemergence of democratic principles, active citizen participation, and the active recognition of individual rights.

2. Spanish Transition, Democratic Consolidation, Regionalization, and National Group Relations in Spain

The Spanish transition, following the death of Francisco Franco in 1975, was a period of remarkable political transformation. Led by King Juan Carlos I and political elites, Spain embarked on a path toward democracy, as the country shifted from authoritarian rule to a constitutional monarchy (Jacobson, n.d.; The Spanish Constitution, 1978). The drafting and approval of the 1978 Spanish Constitution were key milestones during this transition, consolidating democratic principles, protecting individual rights, and recognizing the diversity of the Spanish nation. Namely, political negotiations and consensus-building played a pivotal role in Spain's democratic transition. Various political parties, including the Spanish Socialist Workers' Party (PSOE) and the Union of the Democratic Center (UCD), actively engaged in discussions and negotiations to shape the new political landscape. These efforts led to important reforms and the establishment of a democratic framework.

The 1977 general elections marked a crucial milestone in the democratic transition process. Political pluralism flourished as different parties competed for power and voters actively participated in the democratic process. The UCD emerged as a major political force, emphasizing the need for democratic consolidation and reconciliation. The drafting and approval of the Spanish Constitution of 1978 represented a significant achievement in Spain's democratic transition. The Constitution aimed to establish a framework for a democratic and decentralized state, protecting individual rights and promoting regional autonomy. It guaranteed political freedoms, established a parliamentary system, and recognized the diverse cultural and linguistic heritage of Spain (*The Spanish Constitution*, 1978). Following the establishment of the new constitution, Spain faced several challenges in consolidating its democracy. The main challenge was a long-standing claim of the historical nationalities within Spain, primarily, the Basques and Catalans to establish themselves as distinct nationalities within the new political framework. This addressed regional tensions, balancing regional autonomy with central governance, and ensuring accountability and transparency in political institutions. Decades of dictatorship and suppression of the given identities required the consolidation of democracy, in the form of ongoing efforts to strengthen democratic practices, foster civic participation, and build

trust in democratic institutions for all the Spanish citizens, and especially for the given nationalities.

The reason for this can be found in the deep historical roots, of the distinct Basque and Catalan identities, which date back centuries. Namely, the Basque Country, with its ancient traditions, unique language (Euskara), and distinct cultural practices, has fostered a strong sense of Basque nationalism and historical consciousness. Similarly, Catalonia, with its rich cultural heritage, including the Catalan language, literature, and art, has cultivated a unique identity as a historical nation within Spain. Basques and Catalans have maintained a strong attachment to their cultural heritage, using it as a means of expressing their distinct identities. The preservation of their language, folklore, and customs has played a pivotal role in solidifying their historical nationhood. Cultural expressions, such as literature, music, and visual arts, serve as a powerful medium for asserting their unique identities and fostering a sense of belonging.

The quest for regional autonomy has been a central tenet of Basque and Catalan political movements. The Basque Country and Catalonia have sought greater self-governance, recognizing their historical nationhood within the Spanish state. These aspirations have manifested in demands for devolved powers, control over regional institutions, and the promotion of cultural and linguistic rights. The consolidation of democracy in Spain provided an opportunity for recognizing and accommodating the historical nations of Basque and Catalonia. The Spanish transition to democracy after the Franco regime allowed for the expression of regional identities, the establishment of autonomous governments, and the recognition of cultural and linguistic rights (Ruggiu, n.d.). This process aimed to strike a balance between the preservation of historical nationhood and the cohesion of the Spanish state.

Recognizing Basques and Catalans as historical nations present both challenges and opportunities for democratic consolidation in Spain. Balancing regional autonomy with the unity of the state requires effective mechanisms for intergovernmental cooperation, negotiation, and the peaceful resolution of conflicts. The diversity of historical nations within Spain can enrich the democratic system, foster social cohesion, and encourage the active participation of citizens in the political process. Achieving a harmonious coexistence between historical nations and the Spanish state necessitates ongoing dialogue, negotiation, and constructive engagement. Political processes, such as referendums and participatory decision-making, provide opportunities for the expression of popular will and the democratic validation of regional autonomy. Constructive dialogue between the central government and regional authorities is vital in managing the complexities and challenges associated with accommodating diverse historical nationhood.

Presently, the Basque Country and Catalonia exhibit a dual characterization encompassing both political and cultural dimensions (Conversi, 1997). This multifaceted nature can be attributed to the aforementioned intricate historical processes that have shaped these regions, taking into account their shared origins, distinctive language, and unique cultural attributes. Additionally, the present autonomy of these regions as autonomous communities, established by the 1978 Constitution, further underscores their individuality within the broader framework of the "Spanish nation," which recognizes the existence of other "nationalities" (*The Spanish Constitution*, 1978). Consequently, the contemporary identities of the Basque Country and Catalonia are characterized by cultural factors such as historical and linguistic heritage, as well as political factors like regional autonomy (Black, 2019). While these identities bear resemblances, there exist notable divergences in their manifestations within the respective regions. For example, the Basques have their own drink, the Txakoli; they have their national sport, the Pleota, their dances, and folklore. If one wants to list all the characteristics or norms for creating a country, in a modern sense, as advocated by a prominent author Ernest Gellner, the Basques have it all – the territory, the people, the language, culture, dances, stories, and a common history (Gellner, 2006).

It could be claimed that the contemporary Kingdom of Spain is a nation-state with a plurinational character, whose identity underwent a significant and comprehensive transformation in the latter half of the 20th century, encompassing various aspects both individually and collectively. The country's accession to the European Union marked the most dynamic and profound historical shift in its trajectory. Spain's European experience stands out as distinctive. In the classical phase of its history, Spain wielded influence over a significant portion of European land and was associated with an imperial mission, as discussed earlier in the historical section. While this mission extended beyond the confines of Europe, the notion of European identity was aligned with Christian beliefs (Diez Medrano, n.d.; Gadamer, 1997). Namely, in recent times, novel forms of identification have emerged unexpectedly. These are founded on economic liberalization and superstructure initiatives. Spain is not an exception in this regard; however, Spain's case is unique in most aspects.

One can make the argument that Spain's European identity is likely more comprehensive, as only this identity has been able to transcend Spain's plurinational character. This identity appears to support the assertions made by French historian Ernest Renan, who proclaimed the demise of nations almost 150 years ago and predicted they would likely be succeeded by a European confederation (Renan & Giglioli, 2018). This notion seems to be confirmed once again in research conducted in 2021, where around 65% of

Spanish citizens expressed their identification with European identity. In spite of the national differences within Spain itself, 35% of the total number of its citizens have a strong identification with the European identity of Spain, and about 30% of the citizens are inclined to identify with the European identity, which makes a total of 65% citizens of Spain who have a distinct European identity. If this number is compared with 5% of citizens who do not identify with the mentioned identity at all or 4% of those who tend not to identify themselves (a total of 9% of citizens), it is evident that the European identity of Spain is the dominant identity of its citizens (Values and Identities of EU Citizens - November 2021 - Eurobarometer Survey, 2021). All this ultimately confirms the strong commitment of Spanish citizens to European identity even today, almost 40 years of accession, after a myriad of different political and structural changes.

It is a historic fact that Spain's three decades of integration within the European Union have yielded remarkable political, economic, and social consequences. The Spanish populace can rightfully take pride in surpassing the challenges posed by the Franco dictatorship and the subsequent isolation, leading to their transformation into competitive participants within the globalized world. Moreover, Spain has achieved full integration within Europe while establishing an adequate social welfare system. The country's entry into the European Economic Community solidified its commitment to an open economy and enhanced its global visibility. Spain's homecoming to the European fold was not characterized by distinctiveness but rather represented a reunion of a Western European nation after a prolonged period of exile.

3. Legal and Administrative Aspects

3. 1. European Charter on Local Self-Government

The European Charter on Local Self-Government (Charter), the most important international document defining the principle of local self-government, was adopted in the form of a convention by the Council of Ministers of the Council of Europe and opened for signature in the form of a convention by the member states of the Council of Europe on October 15, 1985.¹ This document is of great importance to the laws governing local self-government in the member states of the Council of Europe. The charter foresees that the principle of local self-government will be recognized in

¹ The Charter was signed and ratified by 43 of the 47 member states of the Council of Europe. Montenegro has signed but not yet ratified the Charter. Andorra, Monaco and San Marino have not signed the Charter.

domestic legislation, and where possible in the constitution.² The concept of local self-government, provided for in Article 3, paragraph 1 of the Charter, includes the right and ability of local authorities, within the limits of the law, to regulate and manage a certain part of public affairs based on their responsibility and in the interest of the local population. The Spanish Constitution of 1978 gave the local self-government of municipalities, provinces, and islands the status of a constitutional principle, guaranteeing them the right to participate in those affairs that concern their interest. Spain ratified the Charter in 1988. In addition to this, the scope of local self-government is provided for in Article 4 of the Charter, paragraph 3, which requires the following: "Public responsibilities shall generally be exercised, in preference, by those authorities which are closest to the citizen. Allocation of responsibility to another authority should weigh up the extent and nature of the task and requirements of efficiency and economy" (*European Charter of Local Self-Government*, 1985) This principle is otherwise known as the principle of subsidiarity.

According to the explanation from the Charter, which is an official source, Article 4, paragraph 3 states the general principle that the exercise of public functions should be decentralized. The Charter, in addition to referring to "own" powers in Article 3, also refers to "delegated" powers in Article 4, paragraph 5. It refrains from defining precisely what local authorities should have the right to regulate and to manage. This stems from the fact that the traditions of the member states that are signatories to the Charter vary widely and may differ between states and over time. However, the Charter was drafted with the intention that local governments have a wide range of responsibilities that can be exercised at the local level.³ Bearing the same in mind, Article 4 of the Charter defines the scope of local self-government in an abstract sense and does not refer to specific areas of competence. In addition, it also provides that local authorities, in cases where powers are conferred on them by a central or regional authority, are allowed discretion in adapting their application to local conditions. Bearing in mind the importance of the principle of subsidiarity, mentioned in paragraph 4.3 of the Charter, the Council of Ministers of the Council of Europe adopted Recommendation No. R(95) 19

² Article 2 of the European Charter on Local Self-Government. This proposed solution for its recognition, either in the law or in the constitution, was given precisely for the reason that the given inclusion could require changes in the constitution of the member states, which sometimes represents a difficult process, especially since some states have not yet written their constitution.

³ European Charter of Local Self-Government, 1985, Explanation to Article 3, Paragraph 1.

on the application of the principle of subsidiarity.⁴ It recommends the governments of member states to, among other things (*inter alia*),

*“specify in the relevant legislation a core set of powers pertaining to each level of local and regional authorities in addition to any assumption of general competence; [...] to „with regard to the promotion of the implementation of the principle of subsidiarity, set up procedures or mechanisms, of a legal or political nature, where these do not already exist, to promote the implementation of the principle of subsidiarity and to deal with any possible associated disputes“ ; to „apply all these provisions not only to relations between central government and local authorities“ [...]”*⁵

When we talk about the supervision of municipal activities by the central level, the Charter foresees in Article 8 the administrative supervision which is foreseen by the constitution or statute and which is carried out in proportion to the interest, which it intends to protect. Under normal circumstances, it should be limited to questions of the legality of municipal actions, not their speed⁶. However, an exception is made in respect of delegated powers, where the conferring authority may wish to exercise some oversight as to how the task is carried out. When we talk about judicial supervision, Article 11 of the Charter calls for the right of municipalities to resort to means of legal protection in order to ensure the principles of local self-government. The European Charter on Local Self-Government has been in force in Spain for 31 years. The General Secretary of the Congress emphasized the particularly important role of the Congress in monitoring the implementation of the Charter as an early warning mechanism and a clearinghouse for identifying challenges and recurring issues for implementation. He also underlined the lessons learned in ensuring respect for the Charter in times of crisis. Spanish Secretary of State for Territorial Policy and Civil Service Victor Francos emphasized the importance of the Charter for Spain and the importance of local and regional self-government as a pillar of the Spanish constitutional system.

⁴ Adopted by the Council of Ministers on October 12, 1995.

⁵ For more detailed information, see page 2 of Recommendation no. R (95) 19. of the Committee of Ministers to Member States on the implementation of the principle of subsidiarity, p. 2.

⁶ 1985 European Charter of Local Self-Government, Explanation to Article 8, Paragraph 2.

In May 2021 (18-21), Congress monitored the implementation of the Charter in Spain. The monitoring resulted in a report⁷. The report states that Spain is generally meeting its obligations under the Charter and that municipalities are the heart of Spanish democracy. The Charter is incorporated into Spanish national law, allowing for legal interpretation by domestic courts. Moreover, local authorities can directly challenge laws or regulations enacted by the state and autonomous communities that adversely affect the constitutionally guaranteed local autonomy. It is also stated that the division of competencies between levels of government has not been clarified, and the clause on the general competence of municipalities has been narrowed down to limited issues and subjected to the fact that it must comply with several conditions. Also, the report notes the persistence of the transfer of authority to municipalities without adequate financial resources. Furthermore, the difficulties of managing small municipalities and insufficient financial equalization procedures or equivalent measures to correct the effects of uneven distribution of financial resources between smaller and larger municipalities have not been resolved. It is therefore recommended that the Spanish government give full discretion to local authorities to exercise their own initiative in any matter not excluded from their competence or assigned to any other authority. National authorities are invited to clarify the division of responsibilities between levels of government while providing the appropriate legal and institutional frameworks for consultation with local authorities. The recommendation also calls on the Spanish authorities to ensure that any transfer of powers to local authorities is accompanied by adequate financial resources with greater support for the management of smaller municipalities. Finally, the Government is encouraged to sign and ratify the Additional Protocol to the European Charter on Local Self-Government on the right to participate in local government affairs.

3. 2. Types of Local Self-Government Units in Spain and their Competencies

The right to autonomy/self-government is guaranteed by the Constitution (Article 2). Moreover, the autonomy of municipalities, provinces, and autonomous communities is contained in Article 137. Autonomous communities adopt their own statutes and have legislative powers in accordance with the Constitution. Local government in Spain refers to the

⁷ This report follows the third remote monitoring visit to Spain since the country ratified the European Charter of Local Self-Government in 1988. Retrieved from:

https://search.coe.int/congress/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a4210d

government and administration of what the Constitution calls "local entities", which are primarily municipalities. Two basic forms of the territorial organisation of the State are municipalities and provinces. Municipalities form groups, including provinces, metropolitan areas, districts and communities and sub-municipal groups known as Minor Local Entities (Spanish: *Entidad de Ámbito Territorial Inferior al Municipio*).⁸ Municipalities have smaller size, and because of that, entities larger than them play a key role in the functioning of the Government. All of these entities are mainly managed by a council, each with a different name and set of rules (Spanish: *régimen*). Councils are the third level of government, the first being the state (Spain) and the second is the regional level (regional governments) (Moreno, 2016). Spain is a regionalised State, also referred to as "*Estado de las Autonomías*", and it comprises three levels of governance: central, regional, and local.

Local government is heterogeneous, it is not distributed in a balanced way throughout the country (Cools & Verbeek, 2013), includes duplication of services (Cools, Verbeek, 2013), and is even labeled as dysfunctional (Albet i Mas, 1993). Spain is a party of the European Charter on Local Self-Government, but it does not want to be completely bound by the requests for direct elections of all local self-government bodies (Cools & Verbeek, 2013).⁹ The municipality is the basic unit of local self-government in Spain, together with the province. Article 140 of the Spanish Constitution provides the basic constitutional principles for municipalities. Each municipality forms part of a province which forms part or all of an autonomous community (17 in total plus Ceuta and Melilla)¹⁰. Some autonomous communities also group municipalities into entities known as districts (*comarcas*) or communities (*mancomunidades*). In the Principality of Asturias, municipalities are officially called councils (*concejos*)¹¹. According to the European report from 2013, one of the most important problems facing local governments in Spain has a very large number of small towns with small populations (Cools & Verbeek, 2013).¹² The organization of municipalities is regulated by the law of April 2, 1985, supplemented by the royal decree of April 18, 1986. The statutes of autonomy of the various autonomous communities also contain provisions relating to the relations between municipalities and autonomous governments. In general, municipalities enjoy a high degree of autonomy in

⁸ Articles 40-44 of the Local Government Act 1985.

⁹ Voting for Mayors is and indirect election, except in „concejo abierto“ systems, where local residents vote for their Mayors directly, but only in small municipalities.

¹⁰ Spanish Ministry of Economic Affairs and Digital Transformation. "Register of Local Entities". Local Entity Portal (in Spanish). Retrieved 10 June 2022.

¹¹ Cf. Paragraph 1 of Article 6 of the Statute on the Autonomy of the Province of Asturias

¹² The area of the municipal territory (Spanish: *termino municipal*) usually ranges from 2-40 km², but some municipalities spread over a much larger area, up to 1,750.33 km²

their local affairs: many functions of comarcas and provinces are municipal competencies that have been consolidated. The governing body in most municipalities is called the municipal council or corporation (*ayuntamiento*), a term often used for the municipal seat (city/town hall). The municipal council consists of a mayor (*alcalde*), a deputy mayor (*tenientes de alcalde*) and an advisory assembly (*pleno*) of councilors (*concejales*). Another form of local government used in small municipalities is the open council (*concejo abierto*), in which the council is formed by all voters in the municipality.

Municipalities were first created by decree on 23 May 1812 as part of the liberal reforms associated with the new Spanish constitution of 1812 and based on similar actions in revolutionary France. The idea was the rationalization and homogenization of the territorial organization, the abolition of the previous feudal system and the provision of equality before the law for all citizens (Albet i Mas, 1993). Between 1812 and 1931, the legislation on municipal organization was changed more than 20 times, and there were 20 additions and unsuccessful proposals for change (Albet i Mas, 1993). The governing bodies are: municipal council, open council, provincial council, island council, commercial council, metropolitan council. There are a number of other administrative bodies that are largely dependent on specific regional legislation, including the board (*Junta*) is used for communities.

Numerous Autonomous Communities were formed in Spain from 1979 to 1983. The Basque Country, Catalonia, Galicia, and Andalusia were the first to adopt their Statutes of Autonomy. (*Estatutos de Autonomía*). They used a special fast-track procedure of Article 151. of the Constitution of Spain. The others also did it (under Article 143 of the Constitution), so today they all enjoy autonomy and have legislative powers. Ceuta and Melilla, two Spanish Autonomous Cities in North Africa, also adopted Statutes in 1995. Since 2004. all of them reformed their statutes to have larger autonomy.

The Constitution contains a general guarantee of local autonomy (Article 2 and Article 137), but the distribution of local powers is regulated by law. The law from 1985 that regulates the bases of the local self-government system (*Ley reguladora de las bases del régimen local*) defines the basic institutional framework of local authorities and gives an indication of their powers. However, the local distribution of powers depends to a large extent on each sectoral law (state law or autonomous law) and may differ significantly from one autonomous community to another. In addition to the powers expressly granted by law (mainly administrative powers), local authorities can adopt their own rules provided they respect state and autonomous laws. They also have general administrative competence in matters not assigned by law to other institutions. Local powers are mainly assigned to municipalities; second-

level local governments (such as provinces) have essentially delegated powers and general powers to cooperate with municipalities.

Autonomous communities can participate in the decision-making of the European Union (EU). This was developed internally through various sectoral conferences and after that, through the Spanish delegation. Since 1997 they participate directly in the committee system that oversees delegated acts implemented by the European Commission. Since 2004 autonomous communities and autonomous cities can participate in some of the meetings and working groups of the Council of the EU. The relationship between the autonomous communities and the EU today manifests itself in: Conference for matters related to the European Union, participation of the Autonomous Regions in the Council of Ministers, Regional participation in Comitology (EU Committees) and participation of the autonomous communities and Local Entities in the committee of the regions.

The rule is, the powers of the Autonomous Community extend to all matters not assigned to the state by the Constitution. It was done through legislative development and implementation of basic legislation and state legislation. This is a method of presuming the competences in favor of forms of territorial decentralisation. Autonomous Communities can assume competences in the following areas: Organization of regional government institutions; Changes in municipal boundaries; Public order; Planning, urbanism and housing; Public works of regional interest; Transport (regional rail and road networks; Regional transport; non-commercial ports and airports); Agriculture and forestry; Environment (protection); Water management; Inland fisheries, hunting and aquaculture; Festivals; Promotion of economic development within the national policy; Craftwork; Culture (museums, libraries and music conservatories of regional interest; cultural heritage; promotion of culture and regional language when relevant); Promotion of regional tourism; Promotion of sports and leisure activities; Social assistance; Health and hygiene; Development and implementation of basic state legislation on issues such as general regulation of economic activity, education, public health or the environment; Enforcement of state legislation on matters such as labor legislation, the judiciary or intellectual and industrial property.

Provinces are competent for: Jurisdiction in areas of national-municipal interest; Technical, legal and economic assistance to municipalities with less than 5,000 inhabitants; Provision of public services of supra-municipal character; Cooperation in the improvement of economic and social development and planning of the territory of the province; Implementation of capital expenditure projects outside the territorial boundaries of the municipality (including secondary road networks, some hospitals, etc.); Any

delegated authority. The actual provincial competences, which are generally defined as ensuring coordination and providing municipal services, depend to a great extent on the financial resources of the Province, municipal decisions, as well as historical development. This means that there are big differences between provinces.

Municipalities have a right and duty to implement activities in the area of: Local public enterprises; Local public networks (waste and water supply, public lighting) Maintenance of local public roads; Municipal police; Any delegated authority; All other executive and administrative activities not assigned to other institutions by law. Competencies that are exercised under the conditions defined by state and regional laws: Public safety; Traffic management; Civil protection, fire prevention and extinguishing; Management of parks and gardens; Urban policies; Cultural heritage; Environmental protection; Fairs and related activities; Protection of public health; Participation in the management of primary health care; Cemeteries and funeral services; Social services, promoting social reintegration; Cultural activities; Cultural or sports facilities; Tourism; Participation in designing educational programs and facilities. Municipalities with more than 5,000 inhabitants are responsible in any case for: Markets and public parks; Libraries; Waste treatment. Municipalities with more than 20,000 inhabitants are responsible in any case for: Civil protection; Fees for social services; Fire fighting services; Sports facilities. Municipalities with more than 50,000 inhabitants are responsible in any case for: Environmental protection; City public transport.

3. 3. Executive/Administrative Supervision

Municipalities, as basic territorial units, exercise their powers within their areas of responsibility, in order to achieve certain goals and provide services for the population, and for their rights to be within the limits of the conditions and procedures established by law. In addition to applying existing laws, municipalities can also regulate issues within their areas of competence (own and delegated). The problem of supervision at the local level arises considering that it is necessary for all municipalities to comply with the applicable law. Local self-government exists in a broader system of state organization, but it also needs to be separated from the executive power at the central level, that is, the government. In the Charter, in Article 8, the relationship is also taken into account and the principle of legality is indicated, a distinction is made between own and delegated competences and finally the importance of the principle of proportionality is underlined. In this sub-

chapter, we will examine the current legal framework in terms of the extent to which it enables central level oversight.

Article 8 of the Charter deals with the supervision of local authorities. It can be said that the obligations of the Charter have been fully respected in Spain. According to Article 8, paragraph 1, any administrative supervision over the work of local authorities must be carried out in accordance with the procedures and in cases provided for by the constitution or statute. Here, the Charter establishes an important principle in the field of intergovernmental supervision of local authorities: any form of such supervision must be foreseen by the constitution or statute, that is, the Charter introduces the principle of legality into the supervision of local authorities¹³. In accordance with the requirements of the Charter, in Spain the rules governing the supervision of local authorities and the powers of the respective central and regional authorities are established by law. According to Article 8, paragraph 2 of the Charter, supervision of local authorities can only aim to ensure compliance with the law and constitutional principles. Expediency control can only be used in the case of delegated tasks. In Spain, the supervision of acts of local authorities is carried out by the state or autonomous communities and is limited to the control of legality. If the supervisory authority considers that the act is illegal, it can challenge it only in court. So far, no such case has been recorded. Article 8, paragraph 3, deals with the way in which supervision is carried out in practice and requires respect for the principle of proportionality. According to the principle of proportionality, a regional or national authority should intervene only to the extent that it is necessary, taking into account the relevance of the public interest in question, or the seriousness of the violation of the law allegedly committed by the local authority¹⁴ (no such issues have been raised so far). Nor did financial supervision, which was strengthened as part of the introduction of the balanced budget principle into the Constitution and legislation (Organic Law No. 2/2012; ZRSZ), raise any particular concerns of local authorities.

4. Financial Aspect

Local finances are regulated by Article 142 of the Constitution, which stipulates: „Local treasuries must have sufficient funds available in order to perform the tasks assigned by law to the respective Corporations, and shall mainly be financed by their own taxation as well as by their share of State

¹³ Contemporary Commentary, Paragraph 128, see also Recommendation CM/Rec(2019) 3 of the Committee of Ministers to Member States on the supervision of the activities of local authorities (adopted by the Committee of Ministers on 4 April 2019 at the 1343rd meeting of Deputy Ministers).

¹⁴ Contemporary Commentary, para. 139.

taxes and those of the Autonomous Communities“ (*The Spanish Constitution*, 1978). The four main pillars of fiscal decentralization are: cost estimation, revenues, intergovernmental transfers, and borrowing. Fiscal decentralization was implemented in Spain in accordance with the requirements of the European Charter on Local Self-Government.

The essence of the process of fiscal decentralization is the reduction of the centralized character of government. There are three forms of administrative (in this case fiscal) decentralization: decentralization, delegation, and devolution. Deconcentration is the process of redirecting decision-making power from central government officials in the capital city to central government officials outside the capital city at the local level. Delegation is the process of redirecting responsibility for costs from the central government to the local government, where the entire financial burden is on the back of the central government, as well as the decision-making power. Devolution is the process of transferring responsibility for government functions and costs from the central level to local authorities, for which they are given decision-making authority.

Fiscal decentralization is the process of redistributing decision-making power and management responsibilities in the sphere of financial issues to lower levels of government in the government system where the transfer is made. Therefore, local authorities are given the authority to make decisions regarding some functions of government and are given the power to finance those functions as well as the responsibility for management. Further, in the system of decentralization where the transfer is made, local authorities are fully responsible for their actions in relation to the population, while in the delegated system of decentralization, local authorities are accountable to the central government.

The concept of local self-government, as depicted in the Charter, means the right of local authorities to regulate and manage a significant part of public affairs under their responsibility and in the interest of the local population (Article 3). Local authorities implement their initiatives depending on the size and nature of the task and the requirements for efficiency and economy, i.e. in accordance with the principle of subsidiarity and their competences are not threatened by other regional or central authorities (Article 4). Local authorities have the right to appropriate financial resources of their own, which they can freely dispose of within the scope of their powers. The protection of financially weaker local authorities calls for the introduction of the institution of financial equalization, which should be designed to correct the consequences of the unequal distribution of potential funding resources and the consequences of the financial burden that local authorities must bear on their shoulders. As far as possible, grants to local authorities will not be pre-marked (Article 9). These

articles of the Charter form the framework in relation to which the process of fiscal decentralization in Spain will be analyzed in this part.

In our view, the requirements of Article 9 of the Charter have been met by Spain, with certain exceptions which we will explain. Article 9, paragraph 1 of the Charter establishes two basic principles in the field of finance. First, local authorities should have their own financial resources; the right to "adequate" resources is not absolute, but must be implemented "within national economic policy". Second, they should be free to decide how to spend those resources. This freedom takes the form of various spending decisions, the most important of which is the adoption of the annual budget. Any restrictions and limitations imposed by higher authorities on local authorities should be specified and justified and aimed at ensuring macroeconomic stability and sound financial management.¹⁵ In Spain, as we have already stated, the Constitution contains special provisions that emphasize the principle of financial sufficiency. Apart from the provisions of Article 142 of the Spanish Constitution, Law no. 2/2004, dated March 5, on local finances provides comprehensive regulation of this issue.¹⁶ Local authorities have their own revenues (*recursos propios*), fiscal and non-fiscal nature.¹⁷ Local governments approve their own budgets. There is no prior approval of regional and state bodies, except for some budget operations local authorities require such approvals (for example borrowing, when local authority has to go over the given limit of financial means). As for expenditure, it is also decided in an autonomous way and is only submitted to the *ex post* control by the internal auditors and the Spanish Court of Auditors. Some restrictions were introduced within the constitutional reform of Article 135 (balanced budget) and its legislative development. For example, in the event that there is a surplus, it must be fully set aside to reduce indebtedness in the net amount (Article 32 of the Organic Law No. 2/2012), with some exceptions, such as the so-called "Financially sustainable investments" (*Inversiones Financieramente Sostenibles*). In the same perspective, "Income that is obtained above the expected will be fully used to reduce the level of public debt" (Article 12.5 of the Organic Law No. 2/2012). This is understandable because, as a member of the EU, Spain must respect the Treaty of Lisbon and Protocol No. 12 on the excessive deficit procedure. This means that the national government is responsible not only for its own deficit but also for the deficit of local and regional governments.

Another basic principle, established by Article 9, paragraph 2, requires that local authorities have sufficient financial resources commensurate with the

¹⁵ Contemporary commentary, para 147.

¹⁶ STC 82/2020, FJ 7 referred to several paragraphs of Article 9 (paragraph 1, 2, 4, 5).

¹⁷ The Basque Country and Navarra are the only Autonomous Communities that have special financial competencies (of keeping, establishing and regulating their tax regime).

responsibilities assigned to them by law. This paragraph contains the so-called "principle of comparability" of the financial resources of local authorities. This means that the resources available to local authorities should be sufficient and proportionate to their functions and tasks. To this end, any delegation of powers and tasks should be based on a careful calculation of the actual costs of providing services borne by local authorities. The costs of mandatory and delegated tasks can include several factors (such as the socioeconomic structure of the population) to produce a more accurate calculation and avoid arbitrary political decisions.¹⁸ The Spanish government has announced reforms to local finances in favor of a new regional and local funding model.

Article 9, paragraph 3, requires that at least part of the financial resources of local authorities must come from local taxes (they are authorised to determine their rates). Larger municipalities have a problem with the local tax system in taxes with a significant degree of rigidity because tax bases are made without direct contact with the economic activities of lower political-territorial units. Article 9, paragraph 4, refers to the need for the resources available to local authorities to be sufficiently diverse and dynamic in nature to enable them to keep pace as far as is practically possible with real changes (increases) in the costs of carrying out their tasks. In Spain, local government revenues can come from different sources (own taxes and fees, transfers, other sources). Local authorities can adjust their own revenues to different circumstances (to increase taxes to compensate). We can state that paragraph 5, article 9 of the Charter is not fully respected in Spain. It deals with the financial situation of municipalities that are financially threatened because they are located in economically or geographically weak areas (transition, mountainous or island regions), or simply because they are too small to receive the necessary amount of resources to perform their tasks. Recommendation 336 (2013) asks the Spanish government to "provide smaller municipalities with larger management support from the provincial administration and provide a system of equalization between municipalities, in order to transfer funds from the richer to the poorer" (Article 9.5).

The problem has not yet been discussed by the Spanish legislature. Article 9, paragraph 6 of the Charter on consultation with local authorities on the manner in which redistributed resources are allocated, it can be concluded that these consultations are not performed adequately. In accordance with paragraph 7 of Article 9 of the Charter, local authorities are completely free to exercise discretion within their jurisdiction also when using these special grants. Article 9, paragraph 8 of the Charter refers to access to the national capital market for borrowing for capital investments. The amount of own "ordinary"

¹⁸ Contemporary commentary, para 150.

funds is not sufficient to cover all the projects and plans that local authorities decide to meet local needs. However, like other rights contained in the Charter, this is not absolute and must be reconciled with general policy on public sector spending and debt. This is why the Charter says that access must be "within the limits of the law". Local self-government debt has an impact on public finances and the importance of maintaining a balanced budget, taking into account the requirements of the European Union. The Spanish state respects this position.

4. Europeanization

Direct international representation is one of the biggest problems because the Constitution of Spain in paragraph 3 of Article 143 recognizes only the central government as a unique actor in international relations. The Europeanization of the relationship between local and central authorities in Spain is primarily about changes in the relationship between the central government and lower territorial-political units in order to implement the Brussels directives, so the interests of the entire state could be represented at the European level. The system of participation of autonomous communities in the Council of Ministers introduced sub-national self-government but also strengthened internal cohesion in the state. The Spanish regions received competences but also the direct defense of their interests in some cases. Regardless of all that, as well as the changes in the responsibilities of the central government, the multilevel cooperative system that characterized Spain remained intact.

1988 is an important year in which the direct influence of the European integration process on the institutional system of Spain can be seen. After the reforms of the Structural Funds in the European Community, the Inter-Ministerial Conference for European Affairs was formed in Spain. The importance of European issues increased and not only the central government but also forms of territorial decentralization wanted to defend their interests and to take advantage of the benefits that membership in the European Union offers. 1992 was also one of the key moments. The Maastricht Treaty changed the role that sub-national parts play in Europeanization. The General Commission of Autonomous Communities was included in the Senate in 1992. In 1994, an agreement was signed on procedural matters for the Conference on European Affairs.

The formation of the Committee of Regions was also important, which opened new paths for the Spanish Autonomous Communities. Not only is their role now taken into account, but the sovereign role of the central government is set in a new way. Interdependence of supra-national, national, and sub-national level has increased and also the leadership of the Spanish state in conversation

with the Autonomous Regions, i.e. from this moment on, it takes place on the basis of the "top-down" principle. This is all-important for confirming the legitimacy of the policy of the Spanish central government from lower political-territorial units, both at the European level and in national politics.

5. Conclusions

After Franco's death, Spain was marked as a successful example of peaceful democratization. The system of Autonomous Communities enabled the first wave of decentralization of rights, duties and responsibilities to different regions. This system has been questioned through decades and statute changes, and the region's demand for more decentralization and autonomy. The constitution already accepted the differences between the autonomous communities, developing on the one hand the nationalities (Basques, Catalans, and Galicians) that claim the status of historical nations, and regions based on history, geography, and socio-economic foundations. Multilateral and bilateral agreements between autonomous communities and the central government played a major role in the development of a system of cooperative multilevel governance in which resources were fairly allocated. The Spanish system manifests a large *de jure* discrepancy in the tax competencies of the historical autonomous communities (Basque and Navarre), and the "ordinary system" that applies to other autonomies. Spain can serve as a significant case study on the implementation of territorial decentralization on asymmetric bases.

Another important thing is multi-level governance. The relationship between sub-national, national, and supra-national is specific, where inter-administrative cooperation occurs within the classic system of multi-level administration. Overall, the paper has shed light on the importance of the administrative and judicial aspects of the Spanish regional model. The supervision by the executive and judiciary plays a crucial role in maintaining a balance between central authority and local autonomy. Additionally, the process of fiscal decentralization has implications for the distribution of financial resources, including costs, revenues, and intergovernmental transfers, which impact the ability of local authorities to effectively manage public affairs. Lastly, the study of Spain's regional model and the demands for its revision are essential in understanding the complexities and challenges associated with accommodating national differences within a unitary state. Further research and analysis are necessary to explore the potential reforms and adjustments needed to address the ongoing regionalist aspirations and promote a harmonious relationship between the central and local levels of government in Spain.

Bibliography

1. Albet i Mas, A. (1993). La nueva Geografía Regional o la construcción social de la región. *Anales de Geografía de La Universidad Complutense*, 13.
https://www.researchgate.net/publication/39276802_La_nueva_Geografia_Regional_o_la_construccion_social_de_la_region
2. Black, J. (2019). *A brief history of Spain*.
3. *Constitución de 1812 - Congreso de los Diputados*. (n.d.). Retrieved September 16, 2022, from <https://www.congreso.es/cem/const1812>
4. Conversi, Daniele. (1997). *The Basques, the Catalans, and Spain : alternative routes to nationalist mobilisation*. Hurst.
5. Cools, M., & Verbeek, L. (2013). *Monitoring of local and regional democracy in Spain*. www.coe.int/congress
6. Díez Medrano, J. (n.d.). Unpacking European identity. *Politique Européenne*, 30, 45–66. <http://www.jstor.org/stable/45017832>
7. Escosura, L. P. de la, & Sánchez-Alonso, B. (2020). Economic Development in Spain, 1815–2017. *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*.
<https://doi.org/10.1093/ACREFORE/9780190625979.013.523>
8. *European Charter of Local Self-Government*, (1985).
9. Gadamer, H. G. (1997). *Naslijeđe Europe* (H.-G. Gadamer, Ed.). Matica Hrvatska.
10. Gellner, Ernest. (2006). *Nations and nationalism*. Blackwell.
<https://www.wiley.com/en-gb/Nations+and+Nationalism%2C+2nd+Edition-p-9781405134422>
11. Giddens, A., Taylor, S., Howes, S., Halovine (Firm), & Interviewer: Steve, T. (2009). Anthony Giddens on Capitalism & modern social theory. In *The classic collection*.
12. Guibernau, M. (2004). *Catalan Nationalism: Francoism, transition and democracy*. Routledge Taylor & Francis Group.
13. Jacobson, S. (n.d.). The Head and Heart of Spain”: New Perspectives on Nationalism and Nationhood. *Social History*, 29(3), 393–407.
<http://www.jstor.org/stable/4287113>
14. Kamen, H. (1973). *A Concise History of Spain*. Thames and Hudson.
15. Ortega y Gasset, J. (1983). *Obras completas*.
16. Payne, S. G. (2011). *Spain : a unique history*. University of Wisconsin Press.
17. Phillips, J. W., & Rahn Phillips, C. (2016). *A Concise History of Spain*. Cambridge University Press.
18. Rauscher, F. (n.d.). *Kant's Social and Political Philosophy*.
19. Renan, E., & Giglioli, M. F. N. (2018). *What is a nation?: and other political writings*. Columbia University Press.
20. Ruggiu, I. (n.d.). Building Subnational Constitutionalism Through Identity Narratives. The Case of Spain. *Perspectives on Federalism*, 4) 2, 7–35.
21. *The Spanish Constitution*, (1978). www.boe.es
22. *Values and identities of EU citizens - November 2021 - - Eurobarometer survey*. (2021). <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2230>

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Rusmir Mahmutćehajić

rusmir.mahmutcehajic@gmail.com

UDK 2-3

KOB MONAHA SAVE

I dio

THE FATE OF THE MONK SAVA

Part I

Sažetak

U studiji Kob monaha Save autor istražuje i predstavlja moderna korištenja djela Nomokanon Rastislava, trećeg sina župana Nemanje. Iako je to djelo nastalo u prvim decenijama 13. stoljeća, njegova ideologijska korištenja bitan su sadržaj srpskog hegemonizma. I više od tog, u tome djelu je antimuslimanstvo uzdignuto na razinu hrišćanskog principa. Upravo zato korišteno je u gotovo svim programima uništavanja slavenskog i albanskog muslimanstva. Istraživačka zadaća da bude razviđana genocidska ideologija antibosanstva, bitan sadržaj dogođenog zločina genocida i njegovih prijetnji ponavljanjem, nije izvediva bez uzimanja u obzir svih sadržaja kulture, politike i ekonomije u njihovom dugome trajanju koji su uključeni u poricanje Bosne i njenog religijski pluralnog naroda. Do sada nisu postojali prikazi tog djela u akademskim vidicima etnonacijskih politika kojima su potrebni i teološki i politički neprijatelji. Epistemološki okvir studije su teološki i filozofski vidici vjesničkih naslijeđa i njihovih modernih tumačenja za potrebe ideologijskih homogeniziranja i s njima povezanih poricanja i razaranja religijske pluralnosti.

Summary

In the study The Fate of the Monk Sava, author investigates and presents modern uses of the works of Nomokanon by Rastislav, the third son of Prefect Nemanja. Although the Nomokanon was created in the first decades of the 13th century, its ideological uses are an essential part of Serbian hegemony. And more than that, in that work, anti-Muslimism was elevated to the level of a Christian tenant. That is exactly why it was used in almost all programs to destroy Slavic and Albanian Muslims. The research task of investigating the genocidal ideology of anti-Bosnia, the essential content of the crime of genocide and its threats of repetition, is not feasible without taking into account all the contents of culture, politics and economy in their long duration, which are involved in the denial of Bosnia and its religiously plural people. Until now, there have been no accounts of that work in the academic aspects of ethnonational politics, which need both theological and political enemies. The epistemological framework of the study is the theological and philosophical aspects of the prophetic heritage and their modern interpretations for the purposes of ideological homogenization and related denial and destruction of religious plurality.

Miloš Vučević, izabrani predsjednik Vlade Republike Srbije, posjetio je 4. maja 2024. godine patrijarha Porfirija sa željom da mu izloži namjere u svom političkom djelovanju. O tome susretu objavio je na društvenim mrežama:

Radujem se što sam svoj prvi zvanični sastanak u funkciji predsednika Vlade Srbije, dan uoči najvećeg i najradosnijeg hrišćanskog praznika, obavio upravo sa Njegovom Svetosti, Patrijarhom srpskim G. G. Porfirijem. Nakon sadržajnog razgovora, zatražio sam od NJ. S. blagoslov za obavljanje jedne od najodgovornijih funkcija u državi. Patrijarh Porfirije mi je, uz očinski blagoslov, darovao ikonu Svetog Save, oca Srpske duhovnosti, prvog i najvećeg srpskog prosvetitelja, osnivača naše Crkve, simbola sabornosti Crkve, države i naroda; uz poruku da koračamo njegovim stazama i da gradimo nasušno i svima potrebno jedinstvo. Srpska pravoslavna crkva je jedna od najvažnijih institucija srpskog naroda. Ona je očuvala nacionalnu svest tokom viševjekovnog ropstva, u velikoj meri je gradila identitet, ostajala i u onim krajevima gde prerogativa državne vlasti nije bilo, očuvala narod i sa njim zajedno stradala.¹

I patrijarh Porfirije i predsjednik Aleksandar Vučić, a tako i predsjednik Miloš Vučević, odlučno poriču odluke internacionalnih sudova da je u Srebrenici počinjen zločin genocida nad muslimanima bosanskog naroda. Patrijarh Porfirije ukazuje na stradanja Srba te tako nastoji poreći presuđeni genocid. A može li jedan zločin biti porećen ukazivanjem na druge? Zločine u povijesti prikazivali su i tumačili njihovi izvršitelji tako da su ponižavani, progonjeni i ubijani uvijek bili krivci, a progonitelji i ubice žrtve. Tako su najgori zločini preinačavani u junačka djela te postajali sadržaji kolektivnih identiteta.

Kada patrijarh poručuje predsjedniku Vlade Republike Srbije slijeđenje Rastislava, sina župana Nemanje, posvećenog monaha Save, nemoguće je da ne zna sadržaj *Zakonopravila Svetog Save* u kojem je kvaziteološki temelj uništavanje slavenskih i drugih muslimana i svega njihovog. Nije li njegovo oporučivanje središnjeg značaja svetog Save u svemu srpskome perfidija u kojoj i kojom su čuvani polozi prošlosti kao jamstvo novih pohoda protiv svega muslimanskog? Ko su zapravo muslimani u vidicima “oca Srpske duhovnosti” i “prvog i najvećeg srpskog prosvetitelja”? Jesu li odgovori na ta pitanja važni za razumijevanje i dogođenih brojnih zločina nad muslimanima, a tako i genocida?

Miloš Vučević je predsjednik Vlade Republike Srbije, internacionalno priznate suverene države u kojoj, uz druge njene građane, žive i muslimanski Romi, Bošnjaci, Albanci i drugi. Kao građani te države imaju jednaka prava kao i svi drugi. Zato je kao predsjednik te države jednako i njihov kao i svih

¹ Vidjeti: <https://www.facebook.com/milosvucevicsns/> (pristupljeno 10. 10. 2024.)

drugih. Njegove predsjedničke dužnosti ne mogu ovisiti o rodu, osobnom uvjerenju ili pripadanju ovoj ili onoj etničkoj, religijskoj ili bilo kojoj drugoj zajednici u državi. Ako je Republika Srbija sekularna država u kojoj su svi njeni građani s jednakim pravima i dužnostima određenim vladavinom zakona, patrijarh Srpske pravoslavne crkve nema i ne može imati jednak značaj za sve građane te države. Nema i ne može, jer svi oni nisu ni hrišćani ni Srbi. A predsjednik te države jednako je predsjednik svima njima. Ipak on za monaha Savu kaže da je “simbol sabornosti Crkve, države i naroda”.

Može li monah Sava biti doista simbol sabornosti i Crkve i države i naroda? Može li to biti i za bilo koga ako posve obezluđuje muslimane za koje kaže da će biti “među dušama magaradi, gdje ćete i vi [muslimani, op. a.] prebivati, kao stoku koja vam je prethodila jasno objavljujemo, tamo gdje je tama najkrajnja i muka beskonačna, oganj šumeći, crv neuspavljivi i bezdan demonski”². Može li to i s time povezano grđenje svega što je muslimanima sveto biti simbol sabornosti Crkve kojoj je temelj Hrist? Ako je naslijeđe monaha Save simbol i temelj i države i naroda, šta mogu očekivati muslimani u tom narodu i u toj državi? Pravdaju li pristajanja uz monaha Savu i zločine protiv muslimana i njihova poricanja te tako i prijetnje istim u budućnosti u tom narodu u toj državi, ako o njegovom užasavajućem antimuslimanstvu šute i patrijarsi i predsjednici?

Kada govori o Crkvi, državi i narodu kojima je, kako vjeruje, monah Sava simbol sabornosti, predsjednik Miloš Vučević ne objašnjava moguće poistovjećivanje toga troja – Crkve, države i naroda. Ako je Srbija suverena država, njen narod su svi njeni građani. Zato ona nije i ne može biti samo srpska. Ako bi bila, tada bi njeni građani koji nisu Srbi, a njih je mnogo, bili isključeni iz jednakosti svih u pravima i dužnostima. Nisu svi građani te države članovi Srpske pravoslavne crkve. Koliko god bilo tih koji nisu, njihova prava i dužnosti u državi jednaka su pravima i dužnostima onih koji jesu. Poistovjećivanje Crkve, države i naroda prijetnja je svima kojima država mora jamčiti zaštitu. Znao to Miloš Vučević ili ne, njegovo uzdizanje monaha Save do simbola sabornosti Crkve, države i naroda uključuje prijetnju onom vrstom vlasti koja je najužasnije iskustvo 20. stoljeća.

Za muslimane, a to su i mnogi građani Republike Srbije, vjesnik Muhammed je počelo ljudske savršenosti, a monah Sava za njega kaže da je “lažljivac” i “prokletnik i tuđin vječnim blagima kao bezbožni hulitelj”³. Zato monah Sava poziva proklinjanju svega što je povezano s vjesnikom Muhammedom, pa uz

² *Zakonopravilo Svetog Save: Prevod Sarajevskog prepisa*, prev. Stanka Stjepanović i Slobodan Prodić, Dobrunska Rijeka: Dabar, 2019, 385. (Svi navodi u ovome radu uzeti su iz tog izdanja.)

³ Isto.

ostalo kliče: “I iznad svega ovoga proklinjem Muhamedovog boga, o kome govori da taj jeste Bog jedan, utočište, koji ne rodi niti je rođen, i niko mu nije ravan. Sve rečeno, i samog toga Muhameda i njegovog izmišljenog boga proklinjem i odričem ih se.”⁴

Koje su posljedice današnjih vjerovanja, a tako i ranijih i budućih, da stavovi monaha Save obvezuju ljude da ga priznaju ocem Srpske duhovnosti te prvim i najvećim srpskim prosvetiteljem čijim bi stazama valjalo koračati? To se pitanje tiče svih ljudi, a prije svega hrišćana kojima se njihovo pripadanje uokviruje u kazivanja o monahu Savi. Je li u neistinama o tome čovjeku kob njegovih sljeditelja?!

1

Sve što uključuje *Zakonopravilo Svetoga Save* o jeresima, a to su svi koji se ne potčinjavaju njegovim okvirima za ono što je pravo i za ono što je krivo, svedivo je na načelo: Naš Bog je istiniti i pravi, a vaš bog je lažni i krivi! Svi koji prihvataju to načelo poistovjetivosti našosti s Crkvom, državom i narodom podsticani su da potčinjavaju, progone i ubijaju sve koji se opiru toj našosti i njenom neupitnom pravu koje im jamči bog našosti. Takav bog služi našosti i pravda sve što u njegovo ime može biti učinjeno protiv drugih. Taj zaključak je općenit. Jednostavno, naš bog je u takvome gledanju pravi i mi ga imamo. Posljedično, svi drugi imaju krivoga boga, pa smo mi pozvani da se od njih oslobodimo – ili prisiljavanjem njih da prihvate našeg boga, ili da izbjegnu tamo negdje iza naših granica, ili da ih s pravom poubijamo.

Primjena tog pravila ovisi o prilikama. Ljude s krivim bogom moguće je trpjeti iz političkih razloga ili ravnodušnosti, ali nikada njihova prisutnost ne može biti opravdana odanošću navodno pravome bogu naše nacije. Tako određeni drugi neizmjenjivo su neprijatelji našosti. To vrijedi za sva doba u kojima postoji spomenuta obuzetost istovjetnošću Crkve, države i naroda. Kad god je neki od naroda imao svog boga mimo Boga, potvrđivao se u nasilju predstavljanim oslobođenjem i čišćenjem svog crkvenog, državnog i narodnog prostora.

Može se činiti da pisanja monaha Save u davnini, prije osam stoljeća i više, nisu poveziva sa sadašnjim političkim prilikama svijeta. Ali taj monah je uzdignut 1939. godine na razinu početne važnosti za Crkvu, državu i narod. U ime sabornosti u Crkvi, državi i narodu podsticani su i izvršeni te potom i poricani najgori zločini protiv muslimana bosanskog naroda i države. Čine to prvaci i Crkve i države i naroda.

⁴ Isto, 411.

A šta je to što poriču i spomenuta trojica, poglavar Srpske pravoslavne crkve, predsjednik Republike Srbije i predsjednik njene Vlade? U Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je 1948. godine usvojila Generalna skupština organizacije Ujedinjenih nacija, u članovima 1., 2. i 3. određeno je:

Ugovorne stranke potvrđuju da je genocid, bilo da je počinjen u vrijeme mira ili u vrijeme rata, zločin prema internacionalnom pravu koji su obavezni i spriječiti i kazniti.

U ovoj konvenciji genocid znači bilo koje od sljedećih djela izvršenih s namjerom da potpuno ili djelimično bude uništena nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina, kao što je: (a) ubijanje članova grupe; (b) nanošenje teške tjelesne ozljede ili duševne boli članovima skupine; (c) namjerno podvrgavanje skupine životnim uvjetima kojima je cilj njezino potpuno ili djelimično fizičko uništenje; (d) nametanje mjera s namjerom sprečavanja rađanja unutar skupine; (e) prisilno preseljavanje djece iz skupine u drugu skupinu.

Kažnjiva su sljedeća djela: (a) genocid; (b) dogovor za počinjenje genocida; (c) izravno i javno poticanje na počinjenje genocida; (d) pokušaj počinjenja genocida; (e) sudioništvo u genocidu.

Uzme li se pravilo da nema kaznenog djela ni kazne bez zakona (*nulla poena sine lege*), zločini dogođeni u prošlosti, prije usvajanja spomenute konvencije, mogu biti sadržajno jednako genocid, dogovor za počinjenje genocida, izravno i javno poticanje na počinjenje genocida, pokušaj počinjenja genocida i sudioništvo u genocidu, a da ipak nisu presudivi. Takvih zločina je bilo mnogo, a među njima je možda najužasniji uništavanje domorodačkih muslimana na svim područjima nekadašnje vlasti Osmanskog Carstva nakon njenog nestajanja.⁵ Ti su zločini nastavljeni i nakon nacionalnih oslobođenja. A taj dogođen u posljednjem desetljeću 20. stoljeća je i presuđen. Ali nema i ne može biti zločina genocida bez zločinačke ideologije, zločinačke elite, zločinačkih organizacija i neposrednih izvršitelja zločina. Samo genocidska ideologija prethodi samome zločinu genocida te ga i nadživljava. Njeni temelji su u gradnji kolektivne svijesti. Zato su joj pridijevane metafizičke i teološke potvrde.

U cijelome trajanju ideologije antibosanstva, kojoj je antimuslimanstvo bitan sadržaj, promican je neosporivi značaj svetog Save, a da je pri tome u široj javnosti prešućivano njegovo odlučno obezličjivanje svega muslimanskog. Pretpostavka razumijevanja genocidske ideologije je preispitivanje svih sadržaja naslijeđa i među onima koji su podsticani na zločin genocida i među

⁵ O tome vidjeti više u: McCarthy, Justin, *Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, N.J.: Darwin Press, 1995.

onima koji ga trpe u povremenim erupcijama. Takvo razumijevanje nije moguće bez dekonstruiranja genocidske ideologije koja uglavnom prikriveno prožima etnonacijske sadržaje politike, kulture i ekonomije.

Presuđeni zločin genocida u Srebrenici samo je svima obznanjeni zločin, a ipak riječ je o zločinima iste suštine koji su obuhvatili sve bosansko. S obzirom na njegovu povijesnu udaljenost dulju od osam stoljeća, slučaj svetog Save može se činiti nebitnim u zahtijevanom dekonstruiranju vladajućih znanja. Ali njegovo uzdizanje na spomenutu razinu suštine svega srpskog obvezuje na preispitivanje u dešifriranju genocidskog antibosanstva.

Obezljubljanja, progonjenja i ubijanja muslimana uključena su u gotovo sve bitne sadržaje srpskog povijesnog trajanja. U prikazima tog provođeno je obrtanje – ubijeni su proglašavani ubicama. U cijelom usmenom naslijeđu, a potom i u književnim djelima, taj obrazac je razvijan i slavljen. Njegova snaga u narodnom odnosu prema sebi ne slabi čak ni danas. U temelj srpskog vjerskog i političkog osvješćenja stavljeni su život i djelo Rastislava Nemanjića, svetog Save. Njegovo *Zakonopravilo*, sastavljeno početkom 13. stoljeća, i danas je “zvanični kanonski zbornik Srpske pravoslavne crkve”⁶. I patrijarh Srpske pravoslavne crkve, i predsjednik Republike Srbije, i predsjednik Vlade te države poriču presuđeni genocid u Srebrenici. Uz to, naslijeđe svetoga Save, u kojem su muslimani posve obezljubljeni, uzdižu na razinu simbola sabornosti Crkve, države i naroda. Nije li to na osnovi Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida barem “izravno i javno poticanje na počinjenje genocida”?! Upravo zato za razumijevanje srpskog ideološkog antimuslimanstva važan je odgovor na pitanje: Šta je u *Zakonopravilu Svetog Save* rečeno o muslimanima?

Prije prikaza sadržaja *Zakonopravila* koja se tiču postavljenog pitanja valjalo bi kazati nešto o njegovom sastavljaču. Rastislav Rastko je treći sin župana Stefana Nemanje. Zamonašio se u Manastiru svetog Pantelejmona te odatle prešao u Manastir Vatoped na Svetoj Gori. Tad je uzeo monaško ime Sava. U Manastiru Vatoped pridružio mu se i otac u monaškom životu. Njih dvojica ishodili su 1198. godine od bizantskog cara Aleksija III Angela hrisovulju o zidanju Hilandara. Od cara Teodora I Laskarisa i patrijarha Manojla I Haritopula dobio je u Nikeji odobrenje za uspostavljanje samostalne srpske crkve. A 1219. godine postavljen je za prvog arhiepiskopa te nove autokefalne crkve, za koju je sabrao i preveo spise uključene u *Zakonopravilo*. Umro je u bugarskom gradu Trnovo 1235. godine. Uzdignut je na razinu svetosti, pa je postao središnja pojava političkog osvješćivanja srpskog naroda.

⁶ Odluka svetog Arhijerejskog sabora, održanog u maju 1939. godine, br. 146, AC br. 63.

U 61. poglavlju *Zakonopravila* “Svetog Epifanija arhiepiskopa kiparskog grada Konstantije o jeresima” je i dio koji počinje ovako:

I do danas ljude trese i obmanjuje ih služenje ismailićansko, tj. vjera saracenska. Onaj koji je preteča Antihristov izaći će od Ismaila, koji se od Agare rodi Avraamu, tako se ismailićani i agarjanima nazivaju. Saraceni se nazivaju prema “od Sare naprasno” budući da reče Agara anđelu: “Sara me naprasno otpusti”.⁷

Tako Rastislav Nemanjić predstavlja one o kojima namjerava obavijestiti ljude svoje pretpostavljene crkve. Je li to preuzeo od svetog Epifanija, od Ivana Damašcanina, ili bilo koga drugog, nije presuđujuće. Iznosi to kao navodnu istinu za one kojima se obraća. A te o kojima govori ne imenuje onako kako se sami predstavljaju.⁸ Riječ je o muslimanima, mirećim ljudima, koji se mirenjem (*islam*) povezuju s Bogom, apsolutnim Mirom. A to je suština svakog vjesništva, Božijeg podsjećanja preko ljudi o razlogu i svrsi njihovog bivanja. Čitatelje kojim otpravlja svoje pismo Rastislav te koji navodno potresaju i obmanjuju druge naziva Ismailićanima, Agarjanima i Saracenima, uvjeren da ih i ta imena obezluđuju i predstavljaju krivcima u njegovim presuđivanjima.

Ismail ili Jišmael je prvi sin vjesnika Abrahama. Rodio ga je sa suprugom Hadžerom. I nju i sina otprovio je u pustinju te ih prema Božijoj objavi ostavio u svetoj dolini Bekka uz ostatke prvog mesdžida podignutog kao znak obnove saveza čovjeka i Boga. Hadžeri, čije je ime izgovarano kao Hagara i Agara, Bog Se obraćao odlučnije i jasnije nego ijednoj drugoj ženi spomenutoj u Tori. Njenome sinu Bog je nadjenao ime Ismail, što znači “Bog čuo”. Kada je Ismailu bilo 13 godina, rođen je Ishak, drugi sin vjesnika Abrahama i Sare, njegove prve supruge, tada već ostarjele. Bog mu je zapovjedio da kao znak potvrde saveza obreže sebe, svoje sinove i svu svoju mušku čeljad te da to čine svi njegovi nasljedovatelji dok je svijeta.⁹

Vjesnik Jišmael, nastanjen u svetoj dolini Bekka, rodio je 12 sinova. Time je označeno da će u njegovom potomstvu biti potvrđena na najodlučniji način hvalska suština ljudskosti kojoj odgovaraju broj 13 i glas označen slovom *m*. Njegovome bratu Ishaku rođen je sin Jakub, koji je također imao 12 sinova. I to je označavalo opću vezu ljudi s brojem 13 i slovom *m*. Preko Jude, njegovog

⁷ *Zakonopravilo*, 382.

⁸ O imenovanjima muslimana, nasljedovatelja vjesnika Muhammeda, u različitim jezičkim zajednicama, među njihovim osporavateljima, među različitim jezičkim zajednicama vidjeti u: Tolan, John V., *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York: Columbia University Press, 2002.

⁹ O Hadžeri i Ismailu te o Sari i Ishaku vidjeti u: Postanak 15:3-4, 16:1-16, 21: 8-21.

četvrtog sina, s vjesnikom Abrahamom povezani su vjesnik Davud i vjesnik Isus, Marijin sin.¹⁰ Vjesnik Jakob, s nadimkom Izrael, odabrao je Judu za prvaka sve njegove braće te im oporučno rekao: “Žezlo neće otići od Jude, niti vladarev štap između njegovih nogu, sve dok ne dođe Šilo. A njemu će biti sabrani narodi.”¹¹

Iz potomstva vjesnika Ishaka preko njegovog unuka Jude podignuti su mnogi vjesnici, a Mesih Isus je posljednji od njih. Nakon njega podignut je iz potomstva vjesnika Jišmaela vjesnik Muhammed, čije ime u ovom jeziku znači Hvaljeni ili Hval. Za njega su znali svi vjesnici te ga na različite načine svjedočili i podržavali. A Rastislav Nemanjić nastoji tog vjesnika poreći, oblagati i prokleti. O njemu govori hrišćanima, ali i muslimanima. Uzdiže se iznad jednih i drugih, da bi podučio hrišćane o tome što jesu, a muslimane o tome što nisu. Dokazi protiv muslimana, onakvi kakve ih iznosi Rastislav, prvenstveno su protiv hrišćanstva:

Ovi idolima služiše i poklanjaše se Danici zvijezdi, i Afroditi, koju na svom jeziku Havar nazvaše što znači *Velika*. Do godina Iraklija cara javno su idolima služili. Od toga vremena pa nadalje izraste među njima lažni prorok zvani Muhamed. On besjedaše sa Jevrejima, i sa hrišćanima, tj. sa arijancima i sa nestorijancima, odsvuda zlo crpeći. Od Jevreja, Jednog Vladara; od arijanaca kako su i Slovo i Duh stvoreni; od nestorijanaca služenje čovjeku, i da poštuju Stari i Novi Zavjet. Tako je i, besjedeći sa nekim monahom arijancem, sastavio svoju jeres, i pod izgovorom poučavanja blagovjerju, pridobio saracenski narod. Propovijedajući da su spisi sa neba, od Boga spuštjeni na njega, preda im smjeha dostojnu vjeru kroz spise izložene u njegovim knjigama.¹²

Sve što u tome odjeljku kazuje Rastislav ili je netačno ili je izrečeno radi zavodačenja pretpostavljenih njemu poslušnih hrišćana. Čovjek oduvijek i zauvijek u sebi i sobom ima znanje da nema boga do Boga. Budući uvjetan, a to znači ograničen u svemu, čovjek to i zaboravlja te usvaja bogove mimo Boga i njima služi. Zato mu Bog, bivajući Milosnim, šalje Svoje vjesnike. (Imenici vjesnik odgovara u grčkome *prophetes*, a u hebrejskom *nabi*. To je u slavenske jezike prevođeno imenicom “prorok”.) Uloga vjesnika je da, budući pozvani, podsjećaju ljude na to ko su, otkuda su dospjeli u svijet i kamo iz njega odlaze te da ih odvrćaju od bogova mimo Boga. Nema naroda u kojima Bog nije podizao svoje vjesnike. A to znači da nema ni onih koji nisu zapadali u zaborav da nema boga do Boga te u služenja bogovima. Nije to svojstvo

¹⁰ Vidjeti: Matej 1:1-11.

¹¹ Postanak, 49:10.

¹² *Zakonopravilo*, 382.

nekog naroda mimo drugih, pa čak ni onih kojima su preci, i rodni i duhovni, bili svima poznati vjesnici, kakvi su Abraham i Mojsije te David i Solomon. Ko su im bili bogovi mimo Boga – Zeus ili Apolon, Amon Ra ili Oziris te Perun i bilo koji drugi – nebitno je za opće prilike ljudi u svim dobima i u svim krajevima. Bogu, u Njegovoj jednosti i apsolutnosti, nije pripisiva nikakva druga jednost ili apsolutnost. Zato je od svega što čovjek može znati najjasnije to da nema boga do Boga.

Čovjek jest to što čini, što zna i što ozbiljuje u sebi i sobom. Ako čini bilo šta a da ne zna razlog i svrhu tome, njegova činjenja su mu teret i muka. Zato hoće da zna: Otkud i zašto je tu gdje jest, kamo odatle može otići? Hoće da zna sebe, a to ne može bez svijeta. Ako hoće da zna sebe, mora znati svijet. I obrnuto, ako hoće znati svijet, mora znati sebe. Ali uvjetni su i on i svijet. Ne mogu biti ni razlog ni svrha sebi. Kad u sebi i sobom pozna da su nemogući bez Boga, apsolutno Jednog i Jedinog, jasno mu je da nema boga do Boga. Svojstva koja poznaje u sebi i svijetu, kakva su život, volja, moć, znanje, sluh, vid i govor, nisu moguća bez njihovog apsolutnog Imatelja. Zato mu je jasno da nema živog do apsolutno Živog, ni voljnog do apsolutno Voljnog, i tako redom.

Ozbiljiti se znači u sebi i sobom otkriti uvjetnu obznanu neuvjetnog Boga. Svaki od Božijih vjesnika podsjećao je ljude na tu mogućnost učitana u njih, u svakog pojedinačno, na savršenog čovjeka, razlog i svrhu svega stvorenog. Kakve god da su razlike među objavama pojedinih vjesnika, suština tog što su činili, obznanjivali i sobom svjedočili uvijek i svugdje jest ista, kako to Bog u Učenju kaže: “I nikada nismo otpravili nekog poslanog prije tebe, a da mu nismo objavili: ‘Doista nema boga do Ja. Pa robujte Mi!’”¹³

Spomenuta ljudska savršenost, najuzvišenija zbilja svega stvorenog, jest jedna mogućnost svakog čovjeka. Voljenje nje je voljenje Boga. Njoj u predpostojanju prisežu svi vjesnici.¹⁴ Najavljena je i obznanjena u hvalskoj zbilji i hvalskoj svjetlosti, u osobi vjesnika Hvala te u svetim ljudima koji ga nasljeđuju. Od ljudi koji vole Boga zahtijevano je da slijede vjesnika Hvala, uzdajući se u Njegovo voljenje njih.¹⁵ I doista Bog voli njih i oni vole Boga.¹⁶

¹³ Kur'an, 21:25. (Svi prijevodi iz Kur'ana dani u ovoj studiji autorovi su i temeljeni su na prevoditeljskim strategijama primijenjenim prema knjigama: Arberry, Arthur J., *The Koran Interpreted*, London: George Allen & Unwin, 1980; Nasr, Seyyed Hossein, et. al, *The Study Quran: A new Translation and Commentary*, New York: Harper Collins Publishers, 2015.

¹⁴ Vidjeti: Kur'an, 3:81.

¹⁵ Isto, 3:31.

¹⁶ Isto, 5:54.

A šta reći o onima koji mrze vjesnika Hvala, koji sebe i svijet žele potvrditi svjedočenjem da je on lažni vjesnik?

Ako bez kolebanja kaže da je vjesnik Muhammed lažni, ne uvažavajući tvrdnju onih koji ga priznaju, vole i slijede u neupitnom znanju u sebi i sobom, Rastislav se oholo uzdiže nad sve te ljude, poriče im pravo da budu to što jesu. Tako one koji će mu povjerovati podstiče da muslimane obezljeduju, progone i ubijaju. Nudi im mržnju kao način potvrđivanja tog što jesu. Knjigu koju vjesnik Muhammed predaje svim ljudima nije sastavio niko od njih. Nju mu je od Boga dostavio arhanđel Gabriel, sveti Duh/duh Istine, slično kako ju je dostavio djevi Mariji te obznanio u njenom sinu Hristosu. Zar poricanje jednog, onako kako to čini Rastislav, ne bi značilo i jednaku mogućnost za pokvarene ljude u poricanju i drugog?

2

Ako su svjedočenje da nema boga do Boga i svjedočenje da je Muhammed Božiji poslanik, vjerovanje u Božije vjesnike te da je sve od Boga i da se Njemu sve vraća, nekome smiješni, i pored tog što su za mnoštvo ljudi, poznatih i Rastislavu, najozbiljnije od svega što čovjek ima, ne ismijava li tako taj monah i sebe i sve kojima se nudi za vodiča? Od toga je još gore to što nagađa da se time sam ne ismijava i Bogu i Hristu. U tome je dosljedan, pa o vjesniku Muhammedu dalje kazuje:

Govori o jednome Bogu, tvorcu svega što postoji, koji niti je rođen, niti rodi. Za Hrista kaže da je Riječ Božja i Duh Njegov, stvorenje i sluga, i da se od Marije, sestre Mojsijeve i Aronove, besjemenno rodi. Riječ Božja i Duh uđe u Mariju i rodi Isusa, koji je prorok i sluga Božiji. I pošto Judejci bezakonje činiše i zaželiše da ga razapnu, uhvatiše i raspeše njegovu utvaru, a sam Hristos niti raspet bi niti umrije. Bog uze Njega k Sebi na nebese, budući da ga On ljubljase. I ovo govori, kako Hrista, kada uziđe na nebo, Bog upita: "O Isuse, ti li reče *Sin sam Božji i Bog?*" I odgovarajući reče Isus: "Milostivi Gospode moj! Ti znaš da ne rekoš, niti se stidim da budem tvoj sluga, no ljudi i prestupnici napisashe da rekoš tu riječ. I sлагаše na mene, i zabludiše." Reče mu Bog, odgovarajući: "Znam da ti ne reče tu riječ."¹⁷

Sve što vjesnik Muhammed govori u skladu je s Božijom objavom vjesniku Mojsiju u kojoj mu potvrđuje dolazak tog vjesnika: "Podignut ću im proroka između njihove braće kao što si ti. Staviti ću Svoje riječi u njegova usta da im kaže sve što mu zapovjedim."¹⁸ Prema tome, sve što vjesnik Muhammed

¹⁷ *Zakonopravilo*, 382.

¹⁸ Ponovljeni zakon, 18:18

kazuje o Hristu Isusu, Marijinom sinu, spustio je Bog na njegovo srce i tako u njegova usta da obznani ljudima. Pa ako ga zato Rastislav okrivljuje, to nije ništa drugo do okrivljavanje Boga Koji objavljuje: “Doista smo vam otpravili poslanog kao svjedoka o vama, upravo onako kako smo faraonu otpravili poslanog. Ali faraon je porekao poslanog.”¹⁹ Nisu li zato i navedena poricanja tog što kazuje vjesnik Muhammed o Hristu Isusu, a što je objava od Boga, podsticana iz faraonskih strasti onih koji se kriju iza monaške rize?

Jasno je da sve uvjetno dolazi od Boga i da se Njemu vraća. To sve sabrano je u čovjeku kojeg je Bog poučio svim imenima. Kad u sebi ozbilji ta imena, postaje jasna slika Boga u kojoj Bog gleda Sebe. A kada čovjek dosegne tu razinu, za njegov vrijedi sveta predaja, Božiji govor preko vjesnika Hvala: “Moj Mi se rob ne prestaje primicati dodatnim služanjima sve dok ga ja ne zavolim, pa postanem njegov sluh kojim čuje, i njegov vid kojim vidi, i njegova ruka kojom hvata, i njegova noga kojom hodi.”²⁰ Tu je riječ o ozbiljenome čovjeku. Naspram njega je faraonska ćud u kojoj je jastvo uzdignuto na razinu boga mimo Boga. U takvoj ćudi se čak i podstriženom monahu Božije riječi mogu činiti upravo takvim kakvim ih shvata i bez stida iznosi Rastislav kada za vjesnika Muhammeda kaže: “I druge mnoge basne kazuje u tom pismu, smijeha dostojne, a sve praznosloveći kako je od Boga spušteno na nj.”²¹ Da svoje pričanje, temeljeno na mržnji, izvede do kraja, potreban mu je nemoćni sabesjednik, protivnik kojeg vidi onakvim kakvim je faraon vidio vjesnika Mojsija.

Mi kažemo: “Ko svjedoči da mu je pismo dao Bog? Ili, ko od proroka proroče da će ustati takav prorok?” I u nedoumici su. Jer Mojsije na Sinajskoj gori, pred licem svih ljudi, primi Zakon od Boga Koji mu se javi u oblaku, i u ognju, i u mraku, i u buri. I zato što svi proroci od Mojsija i poslije počеше o Hristovom dolasku propovijedati, o tome da je Bog Hristos i Božiji Sin, kako će doći ovaplotivši se, i biti raspet, umrijeti i vaskrsnuti, i da je On sudija živima i mrtvima. I kažemo i govorimo im: “Zašto tako ne dođe vaš prorok, uz svjedočanstvo drugih o njemu nego ni vas tamo ne bijaše? Jer Mojsiju Bog dade Zakon dok su svi ljudi gledali kako se gora dimi, pa bi i tome za koga govorite tako dao spise.” Odgovaraju, govoreći da Bog čini šta hoće. “To i mi znamo”, odgovaramo, “no pitamo kako siđe pismo na proroka vašeg?” I odgovaraju: “Kada spavaše, siđe pismo na njega.” Mi se podsmijevasmo, i rekosmo im: “Pa tako, budući da je spavajući primio pismo, nije osjetio silu, i tako se ispuni javna priča.”²²

¹⁹ Kur'an, 73:15-16.

²⁰ Bukhārī, Imam al-, *Sahīh al-Bukhārī*, 1–9, prev. Muhammad Muḥsin Khān, Beirut: Dar al-Arabia, 1985., 8:336-37.

²¹ *Zakonopravilo*, 382.

²² Isto, 382-83.

Svoje *ja* monah Sava krije iza neodredivog *mi* koje postavlja naspram izmaštanih *vi* i *oni*. Podiže svoj prst i pokazuje prema tim *vi* i *oni* kao uskraćenim u ljudskosti. Tim se prstom uzdiže čak i nad Bogom. I Njemu određuje kakve bi Svoje dokaze ljudima trebao davati, kako i šta bi Njegovi vjesnici morali činiti te kako bi njihovo naslijeđe ljudi morali shvatati. Svi Božiji vjesnici obznanjivali su isto, a zapravo podsjećali su ljude na to što je u njima, u svakome pojedinačno, što je zaboravljano ili zanemarivano. Na to je ljude preko Svojih vjesnika podsjećao Bog, izvodeći ih iz tmina zaborava i nemara prema razložnom i svršnom bivanju. Upravo zato su svi i poznati i nepoznati vjesnici svjedočili o vjesniku Hvalu, najuzvišenijoj i najljepšoj ljudskoj mogućnosti. U osviješćenome čovjeku razlozi su za svjedočenje da nema boga do Boga. To je srž njegovog bivanja. Na nju podsjećaju svi znakovi u obzorjima, u ukupnosti postojanja svega u nebesima i na zemlji i svega između njih, ali i svi znakovi u jastvu. A ti znakovi ne pokazuju i ne mogu pokazivati ni prema čemu niti prema kome drugome do prema Bogu.

Znanje da nema boga do Boga srž je svega postojećeg, neupitno prisutno u svakome jastvu, pa i u jastvu monaha Save. Umjesto da ljude podsjeća na to, poziva ih da služe kumiru njegovog prsta kojim bi htio druge ljude, nepoznate mu te zato mržene, predstaviti nesposobnim da budu to što jesu, putnici koji se žele vratiti Bogu, a to jest sebi u najuzvišenijoj mogućnosti. Svaki čovjek je ucijepljen u Biće. Zato ga ucjepljenje povezuje s Bogom, Ucjepiteljem. Tako je svaki jednako udešen da bude rođen na putu povratka Bogu. A na tome putu niko ga ne može voditi do Bog. Kada osvijesti da su mu život, volja, moć, znanje, govor, sluh i vid darovani, da su to uvjetne obznane Boga Koji ih ima neuvjetno, njegova glavna briga bit će znanje, veza njega uvjetno znajućeg s Bogom, apsolutno Znajućim.

A šta bi bila uloga Mojsija, Isusa i Muhammeda do podsjećanje ljudi na to i bivanje primjerima ozbiljenog jastva, a to znači ispravnog shvatanja svega postojećeg i činjenja u skladu s tim? Ta trojica, jednako kao i svi drugi Božiji vjesnici, svi oni od 124.000 koliko ih je bilo, podsjećaju ljude, i pojedinačno i zajedno, na to što imaju u svome bivanju, a to znači znanje da nema boga do Boga i da je Hval Božiji poslani. Uz to, svaki od njih je primjer pravog činjenja u služenju Bogu, na različite načine, a ipak suštinski jednake. Svakome od njih pečat istinitosti je Hval, jedna i ista savršenost.

Prema tome, svaki čovjek je svjedok da nema boga do Boga jer to zna u sebi i sobom. I kada je na to podsjetit, ne prima ništa izvana. Ali kako bi u sebi i sobom mogao znati da je Muhammeda Bog poslao svim ljudima kao Svoju milost da ih podsjeća na jednost Boga i da im bude vodič na putu povratka Njemu, a to znači na putu ozbiljenja u najljepšem uspravljenju?

Među tim kojima se kao nemoćnim i njegovom prstu potčinjivim obraća monah Sava moguće je naći različite ljude, od savršenih do onih na najnižoj niskosti. Odnos s Bogom tiče se svih njih, jer je On svima Gospod. U svakome od njih je svijest da su sve svoje primili. Ako je tako, davatelj mora biti, zna to svaki čovjek u sebi i sobom, neizmjerivo imućniji pa je zato apsolutno Hvaljeni. Takvo Njegovo bivanje obznanjeno je u svem postojanju, u nebesima i na zemlji i među njima, te sabrano u čovjeku, svakom pojedinačno. I zato je svaki čovjek hvaljeni, uvjetna obznana Boga, apsolutno Hvaljenog. Ozbiljiti se u tom bivanju hvaljenim znači da čovjek nema i ne može imati išta izvorno svoje, da je zapravo time što ima zadužen te da ga dug ili dugovanje povezuje s Bogom, apsolutnim Zadužiteljem.

U čovjeku je bivanje hvaljenim vazda prisutna mogućnost. Njena savršenost je Hvaljeni, što je značenje imena Muhammed u ovome jeziku, potpuna ljudskost u kojoj i kojom Bog gleda i sluša Sebe, apsolutno Hvaljenog. Tako svaki čovjek zna te i svjedoči da mu je Hvaljenog Bog poslao kao vazda višu, a to znači i bolju i ljepšu, mogućnost koju slijedi zato što voli Boga. I više od tog, na nju mu pokazuju svi vjesnici i dobri, sva obzorja svijeta.

A ko svjedoči da je Hvaljeni savršeni Božiji rob, doista Njegov poslani svim ljudima oduvijek i zauvijek? Kada čovjek osvijesti sebe u promatranju obzorja i svega u sebi, neporecivo je viđenje da Boga hvaljenjem slavi sve. To sve zaduženo je tom hvalom ili hvaljenjem, pa je hvaljeno. A sve u postojanju sabrano je u čovjeku. Zato je on u svojoj punoj i ozbiljenoj mogućnosti Hvaljeni, Muhammed, milost svjetovima, materni i najljepši primjer. Njemu arhanđel Gabriel snosi na srce Učenje, Knjigu ili Pismo, "potvrđujući to što je bilo prije te kao vođenje i radosnu vijest za vjerujuće"²³. Svakome čovjeku znano je, izvan bilo kakve sumnje, da je svojim postojanjem zadužen i da ga dug ili dugovanje povezuje s Bogom, da mu samo osviješćeno i voljno oduživanje Bogu omogućuje ozbiljenje u ljudskosti, u slijeđenju vjesnika Muhammeda ili u uzlaženju njemu uspravnim putem koji vodi Bogu, apsolutno Hvaljenom. Bog u Učenju objavljuje: "On je Taj Koji je otprio Svog poslanog s vođenjem i dugom Istine, da ga učini važnijim od svakoga duga. A Bog je dovoljan kao Svjedok."²⁴

Svjedok je onaj kojeg svjedočenje povezuje sa svjedočenim. A svjedočenje je potvrđivanje znanja koje znajućeg povezuje sa znanim. Kad god svjedok svjedoči, iznosi i potvrđuje ono što zna, u čemu je znajući izvan svake sumnje. Ako to čini, a da mu to nije posve znano, izlaže se mogućnosti da bude lažni

²³ Kur'an, 2:97.

²⁴ Isto, 48:28.

svjedok a tako i lažac. Ako zna da to što tvrdi svjedočeći nije istina, tad je i lažac i svjesni varalica. Bog je posve pouzdani Svjedok jer Svojim znanjem obuhvata sve. Čovjek je pouzdan svjedok kada kazuje i usvaja to što zna posve, izvan svake sumnje – da nema boga do Boga i da je Hvaljeni Božiji poslani.

S tim znanjem i na njemu osnovanom činjenju ozbiljiv je u svojoj najuzvišenijoj mogućnosti. Da je tako, kazuje Bog. Da o poslanosti Muhammeda znaju svi ljudi u sebi i sobom kao stvorenja, podsjetiti su u Učenju: “Otpravili smo te kao poslanog svim ljudima, a Bog je dovoljan kao Svjedok.”²⁵ I još Bog kaže: “A oni koji poriču kažu: ‘Ti nisi poslan!’ Reci: ‘Bog i svaki koji ima znanje o Knjizi dovoljan je kao svjedok između vas i mene.’”²⁶

Svjedok može biti svjedočeći i svjedočeni. Kada je čovjek svjedočeći, potvrđuje ono što zna posve i izvan svake sumnje. Da je istina to što svjedoči, zna Bog posve i izvan svake sumnje, pa je čovjek uvijek i svjedočeni. Jasno je da čovjek može biti znajući na dva načina, primanjem znanja koje mu donose drugi i onog koje ima u sebi. Prvo može biti i neistinito, pa je preispitivo drugim. Ako prenijeto znanje podstiče čovjeka da otkriva svoje jastvo u odnosu s Bogom, ako mu omogućuje da uči i sluša i njih i objavu u Božijim Pismima, tada uzlazi iz nizine prema svojoj vazda višoj mogućnosti, prema vjesniku Hvalu, prema sabiranju mnoštva svega postojećeg kao objave jednosti Boga. Za njega je tada iza različitosti objavljenih Pisama, jezika i vjesnika prepoznativa ista suština, hvalska svjetlost kojom Se Bog obznanjuje u jednosti i jedinosti. Zato su svi vjesnici i sva njihova naslijeđa blago putnika čiji cilj je Bog Kojem služi kao da Ga vidi, jer zna da Bog vidi sve.

Ovdje bi valjalo ukazati na muslimansko gledanje na razloge prihvatanja vjesnika Hvala i Božijeg poziva saopćenog njime. Prema njihovim shvatanjima, upravo su u nasljedstvu Mesije Isusa razlozi za to prihvatanje. U Učenju, Božijoj objavi ljudima, ti su razlozi odlučno iznijeti:

Rekao je On: “Moja kazna, njome udaram koga hoću. A Moja milost, njome obuhvatam sve, i propisujem je za svjesne, koji plaćaju čistinu i doista vjeruju u Naše znakove, koji slijede poslanog, maternog vjesnika, kojeg nalaze zapisanog u Tori i Jevanđelju, koji im zapovijeda časno i zabranjuje nečasno, čineći im dopuštenim dobro i nedopuštenim pokvareno te ih oslobađa

²⁵ Isto, 4:79.

²⁶ Isto, 13:43.

njihovih tereta i okova na njima. Ti koji vjeruju u njega te ga štite i pomažu, i slijede svjetlost koju smo spustili s njime – oni su uspješni.”²⁷

A kada je Isus, Marijin sin, rekao: “Izrailova djeco, doista sam vam Božiji poslani, koji potvrđuje Toru prije mene i donosi radosnu vijest o poslanome koji će doći poslije mene, čije ime će biti Hval.”²⁸

To su dva od brojnih Božijih podsjećanja danih u Učenju prema zapisima u Tori i Jevanđelju o vjesniku Hvalu. Njih je mnogo, i ne samo u tim knjigama već u svima i u cijelome postojanju. Baštinici tih knjiga čitali su ih i u očekivanju naviještenog Hvala i u potvrđivanju objave njemu. I otkrivali su ih te tako u svome naslijeđu i ukupnosti postojanja nalazili svoju baštinu i razloge za svoje prihvatanje Božijeg poziva. To je bitna pretpostavka muslimanova dijaloga s hrišćaninom. Pored ostalog, i Tora i Jevanđelje su muslimanova baština.

Da je vjesnik Hval poslan s ulogom kakva je dodijeljena vjesniku Mojsiju jasno je iz Božijeg govora u Tori.²⁹ Vjesnik Mojsije je podignut među Izrailovom djecom. A vjesnik sličan njemu nikada nije, kako je rečeno u istoj knjizi, više podignut među njima.³⁰ A Učenje, spuštено vjesniku Hvalu svetim Duhom, a tako i to što je u svijet dospjelo preko njegovih usana, nije ništa drugo do Božiji govor. Vjesnik Hval je podignut među Jišmaelovim sinovima. Tako su potomci vjesnika Jakoba, zvanog Izrael, i potomci vjesnika Jišmaela braća, kako je to izričito rečeno u Tori.³¹

Vjesnik Hval je prema danim navodima iz Učenja naviješten i svjedočen i u Jevanđelju. Očekivan je među potomcima obojice Abrahamovih sinova, i Izakovim i Jišmaelovim. O tome očekivanju rečeno je u Jevanđelju: “A ovo je Ivanovo svjedočanstvo: Kad mu Jevreji iz Jeruzalema poslaše svećenike i Levite da ga upitaju: ‘Ko si ti?’, on prizna i ne zanijeka, nego prizna: ‘Ja nisam Hrist.’ I upitaše ga: ‘Šta dakle? Jesi li Ilija?’ Rekne im: ‘Nisam.’ ‘Jesi li onaj vjesnik?’ A on odgovori: ‘Nisam’.”³²

Kako je vidljivo iz danog navoda, među Izraelovim potomcima u vrijeme Ivana Krstitelja očekivana su trojica – Mesija, u njegovom prvom dolasku, Ilija, u njegovom povratku, obojica iz potomstva vjesnika Jakoba, i onaj

²⁷ Isto, 7:156-57.

²⁸ Isto, 61:6.

²⁹ Vidjeti: Ponovljeni zakon, 18:18.

³⁰ Isto, 34:10.

³¹ Vidjeti: Postanak, 25:18.

³² Jovan, 1:19-21. (Krist je latinizirani oblik grčkog *Hristos* u značenju Pomazani. Tim prijevodima odgovaraju hebrejskom *Mašiah* i arapskom *Masih*. Vidjeti: Myers, *The Eerdmans Bible Dictionary*, 207ff, i Badawi, *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, 880-82.)

vjesnik navješten u Jišmaelovom potomstvu.³³ U to vrijeme Mesija je već došao. Njega zna Ivan Krstitelj. Mnogi su ga već vidjeli i posvjedočili. O vjesniku Iliji, njegovom prisustvu u Izraelu te odlasku brojna su svjedočanstva u usmenom i pismenom naslijeđu. Ali o tom vjesniku o kojem znaju iz navještenja svjedoci su svi vjesnici.³⁴ A vjesnici su slani svim narodima te su uvijek govorili na njihovim jezicima.³⁵ Kada je Mesija već tu, njegovo svjedočenje o naviještenome koji treba tek doći pouzdanije je od ostalih. O njemu on kazuje svojim učenicima:

Ako me ljubite, držat ćete moje zapovijedi. A ja ću moliti Oca pa će vam dati drugog Hvala, da s vama bude zauvijek – Duh Istine. Njega svijet ne može primiti, jer ga ne vidi niti poznaje. Vi ga poznajete, jer s vama prebiva i u vama će biti.³⁶

A Hval, Sveti Duh, koga će Otac poslati u moje ime, on će vas poučiti svemu i podsjetiti vas na sve što vam ja rekoh. Mir vam ostavljam, mir svoj dajem vam. Ne dajem vam kao što svijet daje. Neka se ne uznemirava vaše srce i ne strahuje.³⁷

Kada dođe Hval, koga ću vam poslati od Oca – Duh Istine, koji od Oca izlazi – svjedočit će za mene.³⁸

Ali istinu vam govorim: bolje vam je da odem, jer ako ne odem, neće vam doći Hval. Ako odem, poslat ću vam ga. A kada dođe, pokazat će sve o grijehu, o pravednosti i o suđenju. O grijehu, jer ne vjeruju u mene; o pravednosti, jer idem Ocu i više me ne vidite; o suđenju, jer je osuđen knez ovog svijeta.³⁹

Još vam mnogo imam kazati, ali sada ne možete nositi. A kad dođe on, Duh Istine, upućivat će vas u svu istinu; jer neće zboriti sam od sebe, nego će zboriti o onome što čuje i navješćivat će vam ono što dolazi. Proslavit će mene, jer će od mojega uzimati i navješćivati vama.⁴⁰

Hval je bosanski prijevod arapskog imena *Muhammed/Ahmed*.⁴¹ U grčkome prijevodu Isusovih riječi to je *Parakletos*. To ime prevođeno je na različite

³³ O vjesniku Iliji, njegovoj zemaljskoj povijesti i vraćanju u nju te povezanosti s hvalskom pečatnošću vidjeti više u: Mahmutćehajić, *Iz Jordana*, 79-86.

³⁴ Vidjeti: Kur'an, 3:81-82.

³⁵ Isto, 10:47 i 14:4.

³⁶ Jovan, 14:15-17.

³⁷ Isto, 14:26-27.

³⁸ Isto, 15:26.

³⁹ Isto, 16:7-11.

⁴⁰ Isto, 16:12-14.

⁴¹ Tome imenu u arapskome jeziku odgovara glagolski korijen *h-m-d* (hvala, hvale dostojan, preporučiti, hvaliti, odati priznanje, zagovarati, naći da je neko hvale dostojan). O javljanju različitih oblika izvedenih iz tog korijena u Učenju vidjeti: Badawi, Elsaid M. i Muhammad Abdel Haleem, *Arabic-English Dictionary of Qur'anic Usage*, Leiden/Boston: Brill, 2008, 233-34.

načine – Branitelj, Odvjetnik, Zagovornik, Pomagač, Tješitelj i slično. A sve to značenjski se stječe u imenu Hval. U imenu Paraklet hrišćanski preci sljedbenika vjesnika Hvala poznali su upravo prijevod imena vjesnika *Muhammeda/Ahmeda*.⁴²

Na takvo prepoznavanje ovdje je ukazano u odnosu na svjedoka da nema boga do Boga i da je Hval Njegov poslani, na jednoj, i nasljedovatelja Mesije Isusa, Marijinog sina, na drugoj strani. (I taj svjedok je nasljedovatelj Mesije Isusa, Marijinog sina. Uz to, i u tome nalazi razloge za svoje svjedočenje poslanosti Hvala.) Ako navedena dva svjedočenja, prvo o jednosti Boga i drugo o poslanosti Hvala, budu shvaćena u odnosu prema općoj zbilji koja ogleda pojedinačnu ljudskost i obrnuto, u odnosu prema ljudskosti koja ogleda zbilju, jasno je da su razlozi za njih neosporivi u svakome naslijeđu, oduvijek i zauvijek. Tako, nije tu riječ samo o tim razlozima u hrišćanstvu, jevrejstvu, konfučijanstvu, taoizmu, hinduizmu. U doslovnom smislu, moguće ih je otkrivati i tumačiti u svemu što postoji jer mu je počelo Bog, apsolutno Hvaljeni, obznanjen u stvaranju koje je hvaljeno te Njega i hvali.

3

Poistovjećivanje Parakleta, a to znači Hvala, s duhom Istine i svetim Duhom zbunjuje mnoge. Ipak, razlog tog poistovjećivanja je očit. Učenje (*Kur'an*) je Božija Riječ koju Hvalu na srce snosi duh Istine, sveti Duh.⁴³ Tako su davatelj i primatelj, sveti Duh/duh Istine i Hval, tajnovito poistovjećeni u istovremenosti davanja i primanja. Tim dvjema stranama, davatelju i primatelju, svetome Duhu/duhu Istine i Hvalu, Bog je apsolutna Trećost, objedinjujuće Jest. A srce, u punom značenju, nije razlučivo. U njemu i njime prisutna je apsolutna jednost Boga. Sve što je raspršeno sabrano je u njemu. Sve je iz njeg. Zato luk slaženja počinje iz njeg. Ali njemu vodi luk uzlaženja ili vraćanja.

Isus naviještenog Parakleta/Hvala naziva drugim. Tako potvrđuje sebe u bivanju Hvalom. A zapravo, riječ je o hvalskoj suštini postojećeg, vjesničkoj pečatnosti kojom su svi vjesnici povezani s Bogom, Hvaljenim. Bog u Učenju kaže: "Hval nije otac nijednome od vaših ljudi. On je Božiji poslani i pečat vjesnika."⁴⁴ Takvo njegovo bivanje znači zapravo da je on suština sveg vjesništva, da se u njemu i njime otkriva i održava najuzvišenija ljudska mogućnost. Znajući za očekivanje vjesnika Hvala, svjedočeći ga, Isus

⁴² Vidjeti: Guillaume, Alfred, *The Life of Muhammad: A translation of Ibn Ishaq's Sīrat Rasūl Allāh*, Karachi: Oxford University Press, 1980, 103-104.

⁴³ Vidjeti: Kur'an, 26:192-94 i 16:102.

⁴⁴ Kur'an, 33:40.

podsjeca svoje učenike na suštinu njegove veze s njime, a tako i onih s kojima ga poistovjećuju. U Jevanđelju su dodatno objašnjeni znakovi za prepoznavanje Parakleta kojeg im navješćuje:

I poslije šest dana uzme Isus sa sobom Petra, Jakova i Ivana, njegova brata, te ih povede na visoku goru nasamo. I preobrazi se pred njima: njegovo lice zasja kao sunce, a haljine mu postadoše bijele kao svjetlost. I gle: ukazaše im se Mojsije i Ilija te razgovarahu s njime.⁴⁵

U osamljenosti na visokoj gori trojici svojih učenika Isus obznanjuje trojicu – sebe, Mojsija i Iliju. A očekivani su on, kako je već rečeno, Mesija, vjesnik Ilija i onaj vjesnik sličan Mojsiju. Mesija Isus je tu. Gledaju ga i slušaju. Jedu i putuju s njime. O vjesniku Iliji znaju ali ga nisu vidjeli. Onaj vjesnik, suština svih vjesnika – za kojeg Mesija Isus svojim učenicima kaže: “Vi ga poznajete, jer s vama prebiva i u vama će biti!”⁴⁶ – koji će tek izaći u svijet, sličan je vjesniku Mojsiju za kojeg Bog u Učenju kaže: “Mojsije, Mojim poslanicama i Mojim govorenjem odabrao sam te doista nad ljudima. Pa uzmi to što sam ti dao i budi među zahvalnim.”⁴⁷ I još mu kaže: “Oblikovao sam te za Mene.”⁴⁸ Sličnost vjesnika Hvala i vjesnika Mojsija je u Božijem izboru obojice da im spusti Svoje poslanice i Svoje govorenje te ih tako učini znacima Svoje prisutnosti u ljudima i među njima. Za vjesnika Hvala u Učenju kaže:

Vjesniče, poslali smo te kao svjedoka da doneseš radosne vijesti i upozorenje, pozivajući Bogu Njegovim dopuštenjem, i kao svijetleću lampu.⁴⁹

Nismo te poslali osim kao milost svjetovima.⁵⁰

Doista će ti nagrada biti beskrajna. A doista si ti neizmjerive čudi. Pa vidjet ćeš ti, a vidjet će i onaj koji od vas je ožalošćen.⁵¹

Lijep primjer doista imate u Božijem poslanom, za one koji imaju nadu u Bogu i Posljednji dan te se često sjećaju Boga.⁵²

Vjerujući je Vjesnik preči od njihovih jastava. Njegove supruge su im matere.⁵³

⁴⁵ Matej, 17:1-3.

⁴⁶ Jovan, 14:17.

⁴⁷ Kur'an, 7:144.

⁴⁸ Isto, 20:41. Martin Lings misli da je taj stavak prevediv i ovako: “Oblikovao sam te kao djelo umjetnosti za Mene.” (U: Lings, Martin, *Splendours of Qur'an Calligraphy & Illumination*, Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 2005, 17.)

⁴⁹ Kur'an, 33:45-46.

⁵⁰ Isto, 21:107.

⁵¹ Isto, 68:3-6.

⁵² Isto, 33:21.

⁵³ Isto, 33:6.

Vjesnik Mojsije podignut je među Izrailovim sinovima potčinjenim faraonskoj vlasti. Pozvan je da ih izvede iz te potčinjenosti Bogu, njihovom zbiljnom Vladaru. Faraonov politički, kulturni i ekonomski poredak simbolizira univerzalnu potčinjenost ljudi bogovima mimo Boga, njihove opterećenosti i okovanosti. Uloga vjesnika je upravo vraćanje ljudi bivanju svojim a tako i Božijim. Tek u tome vraćanju čovjek u sebi i sobom osvještava Boga, Prvog i Posljednjeg te Vanjskog i Unutarnjeg, a sebe posve izvedenog u puninu u odnosu s Njime. Sličnost dvojice vjesnika, Mojsija i Muhammeda, upravo je u tome. Oni naglašeno označavaju oslobađanje ljudi od robovanja bilo kome mimo Bogu.

Objašnjavajući svojim svjedocima i sljediteljima povezanost s Hristom Isusom, vjesnik Hval kaže: “Najpreči sam Isusu, Marijinom sinu, među svim ljudima i ovog i budućeg svijeta.” Upitali su ga: “Božiji poslani, kako to?” Potom je rekao: “Vjesnici su braća u dugu kojima su matere različite. Ali dug im je jednak. A između nas nema nijednog poslanog.”⁵⁴

U odnosu ljudi prema njemu vjesnik Hval kaže: “Niko od vas nije vjerujući sve dok mu ja nisam voljeniji od njegovog djeteta, njegovog oca i svih ljudi.”⁵⁵ On je suština vjesništva, a tako i najuzvišenija ljudska mogućnost. Voljeti njega znači voljeti Boga i sve Njegove vjesnike, a tako i sve ljude kojima je on cilj slijeđenja na putu vraćanja najljepšem uspravljenju, vraćanja Bogu, a tako i sebi. U odnosu prema sebi, drugim ljudima i ukupnosti postojanja sljeditelj vjesnika Hvala otkriva i svjedoči njega kao *telos* prema kojem vode svi putevi, za kojeg svjedoče svi znakovi u obzorjima i jastvima kao vezi s Bogom. Iako u svojim neizbrojivim pokazanjima prima različite oblike, nikada ne prestaje biti najljepši primjer. Zato ga je moguće naći u svemu lijepom, dobrom i istinitom, pa ma kako to bilo imenovano.

I doista, vjerujući vole njega više od svega, jer ih povezuje s Bogom Kojeg vole i Koji voli njih. A vjesnik Hval kaže da mu je od svih ljudi ovog i budućeg svijeta najpreči, a to znači i najbliži, Hrist. Zato je voljenje Hvala neodvojivo od voljenja Hrista i njegove majke. Čini se da monaha Savu ne brine neosporiva uzajamnost njih dvojice i nerastavljiva ljubav njih i vjerujućih. Kao da se ne usuđuje gledati u istinu: Huljenje protiv vjesnika Hvala isto je što i huljenje protiv Isusa Hrista i njegove majke, a tako i protiv svetoga Duha/duha Istine i Boga Koji Sebe objavljuje u njima i njima.

⁵⁴ U: Muslim, Imam, *Šaḥīḥ Muslim*, 1–4, prev. ‘Abdul Ḥamīd Šiddīqī, Riyadh: International Islamic Publishing House, s.a., 4:1261.

⁵⁵ Isto, 1:31.

Čovjekove mogućnosti su u rasponu od najljepšeg uspravljenja, razloga i svrhe njegovog bivanja, do najniže niskosti na kojoj su zamračeni i porečeni upravo taj njegov savršeni početak i mogući mu povratak. Kako god bila zamračena, stanja ljudskosti nikada nisu bez pune Božije prisutnosti te i mogućnosti čovjekovog uzlaženja Svjetlosti. Ljudskost u trajanju od prvog do posljednjeg čovjeka, u njenoj neprekinutosti, obznanjuje se i potvrđuje u svakom pojedinačnom čovjeku. Svakome od njih Bog jest i razlog i svrha bivanja. Svaki pojedinac u sebi i sobom zna da nema boga do Boga. Bivanje znajućim tog ne ovisi ni o prostoru ni o vremenu, ni o jeziku ni o naslijeđu. Na to podsjećaju svi Božiji vjesnici. A zapravo svi ukazuju na čovjekovu vazda višu mogućnost u bivanju svojim, osviješćenim i ozbiljenim. Milosni i premilosni Bog nijednog čovjeka niti išta u postojanju nije stvorio bez potpune svrhe. Zato ništa i niko neće ostati u nekoj vječnosti, a da se ne vrati Njemu, posve Lijepom i Dobrom.

Vjesnika je mnogo. Podizani su u svim narodima i jezicima. Međusobno su različiti, ali suština vjesništva je ista, dolazi od Boga i povezuje s Njime. Tako se čovjek vraća sebi, osvješćenju u odnosu s najljepšim primjerom ucijepljenim u njegovu srijedu, u odnosu sa srcem u kojem se izmiruju oprečnosti. Prihvatanje i nasljedovanje bilo kojeg od vjesnika jednako je prihvatanju i nasljedovanju svih njih. To je moguće samo u jastvu primatelja i nasljedovatelja, u njegovoj najdubljoj osobnosti, a to znači i najuzvišenijoj. Nije prenosivo. Bog traži potvrđivanje i ozbiljenje tog u klanjanju Njemu te davanju milostinje, pošćenju i pohodnji Kuće radi Njega. To jest potvrđivanje, ali i više od tog. Osvješćujući sebe u odnosu s Bogom, apsolutno Svjesnim, čovjek u klanjanju, davanju milostinje, pošćenju i pohodnji Kuće uspostavlja uzajamnost obzorja i svog jastva kao slušajućih i govorećih odnosa s Bogom. Svaki od tih činova je posve intiman, iako u cjelini postojanja.

Božiji poziv ljudima dostavljan preko Njegovih vjesnika temeljno je okrenut pojedincu podsjećanom da sam dolazi u svijet te da se i sam iz njega vraća, s odgovornošću za sve učinjeno i propušteno. Iako živi u porodici, zajednici i narodu, u cjelini čovječanstva i svjetova, svoju odgovornost ne može prenijeti ni na koga drugog. I svjedočenje da nema boga do Boga i svjedočenje da je Hval Božiji poslani, i klanjanje i davanje milostinje, i pošćenje i pohodnja Kuće oslobađajući su samo kao posve osobni iskazi slobodne volje. Tek sa slobodnom voljom, uvjetom odnosa vjerujućeg čovjeka s vjerujućim Bogom, omogućeno je oslobađanje iz uvjetnosti, a tako od svih bogova mimo Boga, te ozbiljenje u odnosu s Njime i vraćanje Njemu. To znači da na tom putu uzlaženja čovjek neograničeno i neograničivo narasta u znanju. Tako se oslobađa svih tereta uvjetnosti i svih stega koje mu oni nameću. To je zapravo odnos s vjesnikom Hvalom, maternim počelom, najljepšim primjerom i milošću svjetovima.

I svjedočenje da nema boga do Boga i svjedočenje da je Hval Božiji poslani, i klanjanje i davanje milostinje, i pošćenje i pohodnja Kuće, sve to izvršivo je u različitim okolnostima, ali mu je suština ista uvijek i svugdje. Ništa i niko ih ne može posredovati. To je smisao oslobođenja, izbavljenja i usrećenja svakog čovjeka. Nikakvi pismoznanci, učitelji i predvodnici ne mogu preuzeti položaj posrednika te se nametnuti u oslobođenju i ozbiljenju pojedinca a da tako ne poriču znanje da nema boga do Boga i da je svaki pojedinac odgovoran za se. To je suština čovjekovog voljenja Boga i nasljedovanja vjesnika Hvala te uzdanja u Božiju ljubav i oprost grijehova koji prate uvjetnost bivanja u svijetu.

Koliko god se pojedinci i skupine, ostrašćeni voljom za vlašću i moći, za predvodništvom i obvezujućim tumačenjima svetog naslijeđa, trudili da se uspostave kao obvezujuće svećenstvo koje upravlja zajednicama uzdizanim nad nepovredivošću dostojanstva pojedinca, to će se uvijek i svugdje pokazivati kao krivotvorenje presuđujuće prisutnosti Boga i Njegovog poslanog. Najgore što se čovjeku može dogoditi jeste da sebe svojim učenjem i podučavanjem, kojima su temelj sveti polozi vjesničkog naslijeđa, uzdiže nad druge ljude.

Bog u Učenju objavljuje vjesniku Mojsiju, a tako i svakome čovjeku, da kaže: “Naš Gospod je Onaj Koji svemu daje njegovu stvorenost pa ga vodi.”⁵⁶ Tako jest, jer nema i ne može biti ni stvoritelja ni voditelja do Boga. Njemu je robujuće i mireće sve postojeće. U osvješćenju tog ozbiljuje se ljudskost, čineći ispravno, shvatajući razlog i svrhu svog bivanja te uzlazeći u jastvu prema sebi u najljepšem uspravljenju. U tome i tako čovjek otkriva sebe, a tako i svog Gospoda, Jednog i Jedinog, Koji nema druga. U punome čovjekovom ropstvu otkriva se Božije gospodstvo. Bog mu kaže: “Ne uzimajte dva boga. Doista je On samo jedan Bog!”⁵⁷ A budući da nema i ne može biti boga do Boga, čovjek se ozbiljuje u robovanju Njemu i nikome drugome. Bog o tome objavljuje u Učenju:

Nije ni na jednome čovjeku kojem je Bog dao Knjigu, suđenje i vjesništvo da potom kaže ljudima: “Budite robovi meni umjesto Bogu! ” A zapravo: “Budite gospoda, jer znate Knjigu i proučavate.” I ne bi vam On zapovjedio da uzmete anđele i vjesnike za gospodare. Bi li vam zapovjedio da poričete nakon što ste bili mireći ljudi?⁵⁸

⁵⁶ Kur'an, 20:50.

⁵⁷ Isto, 16:51.

⁵⁸ Isto, 3:79-80.

Pa ipak, monah Sava tvrdi da je Hristos Bog i Božiji Sin te da to o njemu kazuju svi vjesnici. Ali takve tvrdnje nema nigdje. Nema je ni u Isusovim riječima u Jevanđelju. To jesu tumačenja nekih ljudi. Ali Bog o tome nigdje nije rekao tako. Ipak monah Sava i dalje ustrajava na svojim maštarijama o navodnim svjedocima koji to nisu i svjedočenjima koje odbija i Svjedočenome Kojeg poriče. Iako je jasno da sva iskustva Božijih vjesnika i dobrih primaju iskaze o njihovim govorima i načinima života, ljudi o njima mogu znati i u njih vjerovati te ih i usvajati kao potvrde tog što u sebi i sobom žele. A mogu ih i poricati, kako to nerijetko i čine, bez odgovornosti za neosporivo dostojanstvo ljudskosti. Monah Sava ustrajno poriče dostojanstvo ljudskosti nasljedovatelja vjesnika Hvala:

Opet ih zapitismo: “Kako tome koji piše u pismu vašem: ‘Ništa ne činiti ili primati bez svjedoka’, ne rekoste: ‘Pokaži ti prvo sebe nama svjedočanstvom da si prorok i da od Boga izađe, i koje pismo za tebe svjedoči?’” A oni ćutaše, stideći se. I o tome im slično rekosmo: “Budući da vam nije dolično ženu uzeti bez svjedoka, ni kupiti ni steći, niti vi sami hoćete uzeti magare ili stoku bez svjedoka, imate svjedoke i za ženu, i imanje, i magare i drugo, samo jednu vjeru i pismo imate bez svjedoka! Jer odakle ima potvrdu onaj što vam vjeru preda? Nego, za svjedoka njegovog niko ne zna, a spavajući nju (vjeru) uze.”⁵⁹

Svi svjedoci, svjedočenje i svjedočeno tiču se jastva onog koji o njima govori. Ako nisu u njemu i s njime, teret su mu i muka. A ima li ičeg tako pouzdano znanog te zato i svjedočenog do tog da nema boga do Boga? Svjedoku tog istina Hvalovog vjesništva i spuštene mu Knjige jest najpreče blago koje mu jamče i na kojeg ga podsjećaju svi znakovi u obzorjima i u njemu, svi Božiji vjesnici i sve što je njihovo naslijeđe. Ali monah Sava se uzdiže protiv Boga pa poriče i ismijava i Njega i Njegovog vjesnika. Ne shvata da su njegove maštarije, sva nesuvisla domišljanja o ljudima koje preinačuje u neprijatelje, posve protiv njega.

Hval, jednako kao i svi Božiji vjesnici, voli Boga i poziva ljude Njemu, podsjeća ih na to šta je pravedno činjenje tijelom, šta je osvješćenje tog u znanju te voljenje Boga u srcu. Zar je moguće poreći njega, a ne poricati i to čemu zove i što svjedoči svime svojim? Ne kazuje li Bog u Učenju o faraonskom ponašanju prema vjesniku i njegovom poricanju ovako: “Pusti mi Božije robove. Ja sam vam povjerljivi poslani i ne izdižite se protiv Boga. Vidite, došao sam vam s jasnim dokazom i utječem se mome Gospodu i vašem Gospodu da me ne kamenujete. Ali ako bude da mi ne vjerujete, ostavite me!”⁶⁰

⁵⁹ *Zakonopravilo*, 383.

⁶⁰ Kur'an, 44:18-20.

I doista monah Sava ne pušta Božije robove. Izmaštao je svoju zbilju mimo Zbilje pa ih u njoj drži i tlači. Poriče im da robuju Bogu i da Ga vole te zato slijede Njegovog poslanog, milost svjetovima, s povjerljivim dokazima. A nasljedovatelji vjesnika Hvala vole i sve Božije vjesnike, jer svaki od njih zove Bogu te odvraća od svega što nije Bog. Ali monah se ustrajno uzdiže protiv Boga jer poriče da je On i njemu Gospod onako kako je to svim ljudima. Ustrajno poriče muslimane koje je zatočio u svoje maštarije. A zapravo poziva druge da ih kamenuju te tako ponižavaju, progone i ubijaju. A ti ljudi vole Boga i njegove vjesnike te su u zbilji daleko od svega čime ih oblaguje ostrašćeni monah. Nije li on u svemu tome kob i sebi i svima drugim?!

4

Vjesnik Hval govori ljudima svoje obitelji, roda i naroda i cijelome čovječanstvu, oduvijek i zauvijek. Svojim poniznošću, darežljivošću i činjenjem svega na najljepši način potvrđuje se u njima i među njima kao njihova vazda viša mogućnost. Ljudi koji ga upoznaju zavole ga, tako da im je najuzvišenija zbilja. Što ga više znaju, više ga vole. Što ga više vole, više ga znaju. Ali monah Sava izmaštava u svojim mračnim nizinama dokaze protiv njega, a zapravo protiv sebe:

Nas nazivaju dvobošcima jer, kažu, drugoga Boga uvodimo govoreći da postoji Sin Božji i Bog. Njima kažemo: "Ovako su predali proroci i Pismo, a vi usrdno prihvatate proroke." Ako li neki od njih rekoše da rđavo nazivamo Hrista Sinom Božjim, da lažući na proroke dodasmo takvo nešto, dok drugi rekoše: "Jevreji vas mrze, pa vas prevariše pišući kao od proroka, da vi propadnete", opet im kažemo: "Kako vi, koji kažete da je Hristos Riječ Božja i Duh, klevećete nas kao dvobošce? Jer, Riječ i Duh je nerazdvojan od Onoga u kome je, a ako u Bogu jeste, kao što je Riječ Njegova zaista i Bog je; ako je izvan Boga, Bog je beslovesan, prema vašoj tvrdnji, i bezdušan. Bježeći od *drugog* Boga, ne presjekoste li Boga?! Bolje bi bilo da imate i ispovijedate drugog, nego da Ga rasijećate, ili kao kamen, ili drvo, ili nešto od neživih uvodite. Kao što vi nas lažno klevećete, dvobošcima nas nazivajući, tako mi vas nazivamo presjekateljima Boga." Nas koji se poklanjamo krstu, Hristovoj i svetiteljskim ikonama, kleveću kao idoloslužitelji? Kažemo im: "Kako se vi o Kamen tarete, prema riječi vašeg Vahtana, i ljubite, cjelivate Kamen?" Neki od njih rekoše: "Avraam je ležao na njemu sa Agarom", drugi rekoše da je vezao kamilu za njega kada je htio žrtvovati Isaka. I njima odgovaramo: "Pismo govori da gora bijaše šumovita, i da drva od nje nacijepa Avraam i stavi na Isaka, jer sa momcima magarad ostavi. Otkuda vama ta brbljarija, kada tamo niti ima šume, niti magarad tuda prolaze?" Stideći se, ipak rekoše: "To je Avraamov kamen." Rekosmo im potom: "I ako je kamen Avraamov, kako praznoslovite, jer je samo Avraam sa ženom ležao na njemu, i jer je

vezao kamilu za njega, ne stidite li se cjelivajući ga? Umjesto toga, nas optužujete jer se Krstu Hristovom poklanjamo i obrazu Njegovom, Kojima se sila zlih duhova i đavolja obmana razruši.” Ovaj kamen o kome govore je glava Afroditina, kojoj se poklanjahu, koju i Havar nazivahu. Na njemu su i do danas uklesani obrisi (glave), koje će uočiti oni koji pažljivo posmatraju.⁶¹

Ako bi postupak koji monah Sava primjenjuje u obezljublivanju muslimana bio prihvaćen, bilo bi moguće pronaći među svim zajednicama svijeta neke od njih da budu svjedoci njegovog obeščovječivanja i tako osuđivanja na prokletstvo i uništavanje. Monah tvrdi da učenje o dvama bogovima on nasljeđuje od vjesnika i pisama. Svoje *ja* poistovjećuje s *mi* pa bi to što tvrdi trebalo biti naslijeđe svih hrišćana. A nije tako, jer apsolutni Bog je Jedan, nema i ne može imati druga. Moguće je svemu uvjetnom pripisati bogstvo te izmaštati dva, tri, četiri i koliko se hoće bogova. Ako bi bila moguća dva, moglo bi ih biti i neizbrojivo mnogo. Ali čovjek u sebi i sobom zna da nema i ne može biti boga mimo Boga. Zna to oduvijek i zauvijek, neovisno o pripadanju, mjestu i vremenu.

Kada su pojave ipak imenovane bogovima i prihvatane kao posrednici i sudionici u čovjekovom odnosu s Apsolutnim, jasno je da time nije moguće poreći njihovu uvjetnost i neusporedivost s Bogom, Jednim i Jedinim, ni sa čime usporedivim. Hrist Isus jeste sin, a po majci i unuk i praunuk i tako dalje, sve do Adama, praoca svih ljudi. A sve u postojanju, i ono u cijelosti i svaka pojedinačnost u njemu, od Boga je i Njime održavano te se Njemu i vraća. Zato je opravdano reći da su svi ljudi i sinovi i kćeri, i očevi i matere, jednako kao i sve u postojanju, Božiji te da ništa od tog nije moguće bez bivanja Božijim. Bog, Jedan i Jedin, jest Prvi i Posljednji te Vanjski i Unutarnji svega. Ali nije razlučiv. Što jest u postojanju nije On, ali postojanja nema i ne može biti bez Njeg. Šta god bi bilo rečeno da Hrist Isus jest, nije i ne može biti Bog. Svime svojim pokazuje prema Bogu. Ozbiljuje se u odnosu s Njime, apsolutnom Zbiljom. Poziva ljude da svoj život prihvate primljenim od Boga te da u njemu i njime uzlaze Njemu. U Hristu i njime Bog objavljuje Sebe. I ta objava, kao i svaka druga, uvjetna je, a Bog to nije.

Od Boga niko ne može pobjeći. Nema utočišta od Njeg do u Njeg. Upravo zato svaki čovjek zna u sebi da nema boga do Boga. Može to zaboraviti ili prema tome biti nehajan, pa ga na to u svakome času podsjećaju tri knjige – ona vanjskog svijeta, sva obzorja zemlje i neba i svega među njima; ona u njemu, u jastvu; i ona koju mu Bog spušta na srce svetim Duhom/duhom Istine, arhanđelom Gabrijelom. Kada je riječ o vanjskim obzorjima, Bog je na

⁶¹ *Zakonopravilo*, 383-84.

Svome prijestolju koje obuhvata sve, a da ničim samo nije obuhvaćeno. A kada je riječ o čovjekovome jastvu, u srcu je također to ničim obuhvativo prijestolje. To što je srce čovjeku, to je čovjek svem postojanju, njegova srijeda. Bog Sebe obznanjuje svijetom u svoj njegovoj rasprostranjenosti. Ali sve to sabire u čovjeku kojeg je podučio svim imenima. Zato je čovjek Božija slika, ali tako da Njegova neograničenost u uvjetnosti postaje neoslićiva slika, u svakom času iznova dana i iznova uzeta. U savršenom čovjeku – a Isus Hrist jest taj – ozbiljeno je da nema jastva do Jastva. Kad ga ima, to nije Bog, već Njegovo podsjećanje na Sebe Sebi.

I ne zagovara li monah izričito dva boga? Čini to odlučno pred izmaštanim protivnikom kojeg smatra muslimanom te posljedično i ljudski nemoćnijim. Optužuje ga za to što zna i svjedoči da nema boga do Boga. U obrazlaganju svoje optužbe izmišlja to što ti ljudi vjeruju i kazuju o vjesniku Abrahamu i dva kamena. A ništa od tog nije tačno. Nije, jer za lažnu optužbu trebaju lažne činjenice. A ti kojima se obraća, a to znači svaki od njih svjestan u svojoj srijedi ucijepljenog mu znanja da nema boga do Boga i da je Hval Božiji poslani, može mu navesti Božiji poziv upućen svim ljudima. Bog zapovijeda vjesniku Hvalu: "Reci: 'Ljudi Knjige, hodite riječi zajedničkoj nama i vama, da ne robujemo nikome do Bogu, da Mu ništa ne pridružujemo, i da ne uzimamo jedni druge za gospodare mimo Boga.' A ako se okrenu, tad reci: 'Posvjedočite da smo mi mireći.'"⁶²

I Sunce i Mjesec, i zvijezde i planine, i drveće i životinje, pa tako i krst i ikone jesu znakovi Boga. Ali nikome i ničemu se čovjek koji zna ko je, šta je, i otkud dolazi te kamo odlazi ne može klanjati a da tako ne bude protiv sebe u najuzvišenijoj mogućnosti, a to znači u narastanju u znanju koje izbavljuje, koje omogućuje preinačavanje jastva do njegovog čistog i punog bivanja neoslikovljivom slikom Boga. A kad je čovjek protiv sebe, tad je i protiv Boga.

Svoje laži o kamenju monah Sava pripisuje izmišljenim drugim. Nepovredivi mesdžid na dnu svete doline Bekka podignut je, prema Božijoj objavi, kao znak obnove Njegovog saveza s Adamom, nakon njegovog skliznuća iz Raja. U taj Sveti hram ugrađen je meteorit, kamen koji je spušten s neba ili iz Raja. U njemu i njime označena je spomenuta obnova saveza. Kad ga ljube, hodočasnici potvrđuju odanost Bogu i Hvalu, svojoj najuzvišenijoj mogućnosti. Taj kamen je u svom nebeskom zavičaju bio bjelji od mlijeka. Pocrnio je u čovjekovom zapadanju u pomrčinu zaborava i nehaja te posljedičnih grijehova. Ljubeći ga, čovjek priznaje svoju grješnost i moli Boga da uzađe iz tmina svog grješnog jastva svojoj izvornoj čistoti, savršenoj hvalskoj čudi osvjetljenoj apsolutnom Svjetlošću tako da se sve vidi u čistoj bjelini.

⁶² Kur'an, 3:64.

Bog, Koji Svojom milošću obuhvata sve, podsjeća čovjeka Sobom na Sebe. Adamu je u rajskome stanju bilo sve jestivo, a to znači u svemu je vidio Boga. Ali nije bio Bog, već samo Njegova potpuna slika. Svemu postojećem čovjek je bio srž, a to sve njegov ogrtač. S njime, a tako i sa svim ljudima kojima je praotac, Bog je utanačio ugovor o odnosu, kako je to rečeno u Učenju: “A kada tvoj Gospod uze od Adamove djece, iz njihovih slabina, njihovo potomstvo te učini da posvjedoče o sebi: ‘Nisam li Ja vaš Gospod?’ – rekli su: ‘Jesi, svjedočimo!’ – da u danu ustajanja ne bi rekli: ‘Doista smo o tome bili nehajni.’ – ili da ne bi rekli: ‘Naši su očevi još ranije bili pridružitelji, a mi smo potomstvo nakon njih. Šta, hoćeš li nas onda uništiti za to što su činili krivotvoritelji?’”⁶³

Prema danome navodu iz Učenja svaki čovjek u sebi i sobom zna svog Gospoda, zna da nema boga do Boga. Takvo bivanje znanim ne ovisi ni o čemu izvan njega. Ali čovjek to može zaboraviti ili znati pa ipak prema tome biti nehajan. Na to ga podsjeća Bog znakovima u obzorjima i u njemu, ali i vjesničkim kazivanjima. Podsjećanje je uvijek poziv za uspravljanje i uzlaženje ili vraćanje Bogu. Kada je Adam zaboravio, spušten je do najniže niskosti, pa se tu pokajao. I opet je uspostavljen savez njega i Boga. Kuća koju je sagradio u dolini Bekka znak je tog saveza i obećanog mu povratka u izvorno najljepše uspravljenje, iz tmina Svjetlost. Crni kamen, izvorno bijeli, podsjećao ga je na put silaska, ali i na put uzlaska ili povratka. Kad ga simbolički ljubi, sudionik obreda pohodnje i ophodnje Kuće izražava svoje voljenje Boga i potvrđuje svoje bivanje znanim: “Jesi, svjedočimo!”

A da je to bivanje znajućim, kojeg znanje povezuje s Bogom, apsolutno Znanjućim, presudno za čovjekovo izbavljenje, jasno je iz učenjske objave: “Svakome smo čovjeku o njegov vrat vezali njegovu pticu. I za njega ćemo u danu ustajanja iznijeti knjigu koju će naći otvorenu. ‘Čitaj svoju knjigu! Danas ti je tvoja duša dovoljna kao obračunateljica protiv tebe.’”⁶⁴ Riječ je o svemu ljudskom – sposobnosti pravilnog činjenja, znanju razloga i svrhe bivanja u svijetu te o uspravnome putu u jastvu od sebe nižeg sebi višem, sve do punog ozbiljenja u savršenosti. Ako čovjek zna sebe, zna svoga Gospoda. Crni kamen, uzidan u istočni ugao Kuće, podsjeća na taj uzlazak iz tmina prema Svjetlosti, na Božiji poziv: “Moji robovi koji ste zgriježili protiv sebe, ne gubite nadu u Božiju milost. Bog zaista oprašta grijeha, sve. On je doista Oprosnik, Milosni.”⁶⁵

⁶³ Isto, 7:172-73.

⁶⁴ Isto, 17:13-14.

⁶⁵ Isto, 39:53.

Ta Kuća s Crnim kamenom u zidu prva je podignuta na Zemlji, i to radi čovjekovog vraćanja u rajsko stanje. Druga je ona na brdu Sion, podignuta nad Stijenom. Te dvije kuće, jedna u dolini a druga na brdu, označavaju čovjekovo uspravljanje od tijela prema Duhu, od zemlje prema Nebu, od tuđine prema Domovini. Te razlučenosti savršeno objedinjuje čovjek dvaju lukova, silaznog i uzlaznog. U vremenima nakon dospijeca vjesnika Adama na Zemlju, njegovog pokajanja i obnove saveza s Bogom, ljudi su zaboravili značenja dvaju mesdžida. Bog je vjesnika Abrahama zadužio da ih obnovi i tako podsjeti ljude na to što su zaboravili i prema čemu su nehajni. Dvojici svojih sinova, starijem Jišmaelu i mlađem Izaku, i njihovim potomstvima predao je obvezu podsjećanja na ta dva mesdžida. Zajedno s Jišmaelom očistio je mjesto i temelje mesdžida u dolini Bekka te obnovio obrede pohodnje i ophodnje kao znakove saveza s Bogom i vraćanja Njemu.

Na taj pothvat vjesnika Abrahama podsjeća kamen s otiskom njegovih stopala, njegovog stajanja u činjenju radi Boga, u znanju razloga i svrhe svega što čovjek treba činiti u stajanju pred Bogom Koji ga gleda. Bog u Učenju poziva vjesnika Hvala, a tako i sve ljude, da se podsjećaju na obnovu Kuće i saveza kao početka uzlaženja i vraćanja Bogu. O tome Bog u Učenju kaže: "I kada smo odredili Kuću da bude mjesto pohodnje za ljude i utočište, i: 'Uzmite sebi Abrahamovo stajanje za mjesto klanjanja!' I ugovorili smo s Abrahamom i Jišmaelom: 'Očistite Moju kuću, za one koji će je ophoditi i one koji su joj skloni, za one koji se naklanjaju i ničice padaju.'"⁶⁶

Ako sve to monah Sava ne zna, a govori kako govori, tad je opaki nasilnik kojim upravlja mržnja prema onima koje ne zna onakvim kakvi jesu te ih sebi i drugima predstavlja onakvim kakvi nisu. Ako to ipak zna, pa kazuje kako kazuje, tad je lažac i zagovornik suđenja na osnovi laži. Bilo kako bilo, svi koji ga prihvataju kao svetog podsticani su na laganje, mržnju i nasilje. A ko god ga u tome nasljeduje, čini protiv sebe. Monah poriče i Mekku i vjesnika Hvala i Učenje koje mu je preko arhanđela Gabrijela Bog spustio na srce da podsjeti ljude na razlog i svrhu njihovog dolaska na svijet, da im objasni ko su, otkud dolaze i kamo odlaze, čemu okreću svoje lice. Kao da se ništa od tog ne tiče njega, monah ustrajno i poriče i oblaguje istinu o svemu povezanim s vjesnikom Hvalom. Vjeruje i nagađa da će svoje navodno nasljedovanje Hrista potvrditi i osnažiti oblagivanjem muslimana i pozivanjem ljudi da ih mrze. A muslimani vole vjesnika Muhammeda više od sebe, jer u njemu i njime ozbiljuju svoje voljenje Boga. A monah ih upravo u tome nastoji uvrijediti, i to što je god moguće više:

⁶⁶ Isto, 2:125.

Ovaj Muhamed mnoge koještarije, kao što rekosmo, napisa. Svakoj od njih naslov stavi, tako i spisu *Žene* u kome ozakonjuje da se javno mogu uzeti četiri žene, i naložnica ako može i hiljadu, koliko ruka njegova obuhvati onih koje pristaju. Od četiri žene, koju hoće otpušta, koju drugu hoće uzima. Zbog ovakvog povoda je ustanovio zakon:

Muhamed imaše pomoćnika, tj. druga zvanog Zaid. On imaše ženu krasnu, koju poželi Muhamed. Kada su sjedili, reče im Muhamed: “On, Bog, mi tako zapovijedi da uzmem tvoju ženu.” Zaid odgovori: “Poslanik si. Učini šta ti je Bog rekao.” Tačnije od ovdje rečenog, rekao mu je: “Bog mi zapovijedi da pustiš ženu svoju.” On je pusti. Nakon nekoliko dana drugačije reče: “Bog mi je zapovjedio da ja nju uzmem.” I tako, uzevši je, preljubu učini s njom, postavljajući takav zakon: Onaj koji to hoće, neka otpusti ženu svoju. Ako se ona po otpuštenju vrati, neka je uzme drugi. Nije dostojno da je uzme ako ne legne sa drugim. Ako brat otpusti ženu, neka je uzme njegov brat koji hoće. U tom spisu tako zapovijeda: “Djelaj zemlju koju ti je dao Bog i uzimaj je”, i sve tome slično, da ne izgovaram sve sramote kao on.⁶⁷

Kako to svak zna u sebi i sobom, čovjek je i muško i žensko. To su dvije strane primateljske i davateljske naravi ljudskog bića. Svaku od njih postojanjem je zadužio Bog, Zadužitelj. Kada muško i žensko uspostave brak, polovica njihovog dugovanja Bogu je vraćena. Drukčije rečeno, u njihovom odnosu davanja i primanja brakom je potvrđena jednost Boga i olakšano vraćanje ili uzlaženje Njemu i nje i njega. Ozbiljenje ljudskosti pretpostavlja ispravna tjelesna činjenja te priznanja o tijelu i njegovim potrebama. Iz neosporivosti čovjekovog bivanja znajućim da nema boga do Boga i bivanja znajućim da je Hval Božiji poslani slijedi i prihvatanje da odnose muška i ženska te muža i supruge određuje Bog. A to znači da o tome kazuje u tri Svoje knjige – u obzorjima svijeta, u ljudskome jastvu i u govorenjima Njegovih vjesnika.

Monah Sava izmaštava, u sebi i sobom slijedeći podsticaje iz mračnih predjela svoje duše i svoje pretke u tome, drugu zbilju te u nju uvodi čuto i pročitano o spomenutim knjigama, pa to izobličava kako bi varao i klevetao sve one koji vole Boga te zato slijede vjesnika Hvala. A taj vjesnik kojeg Bog vodi i kojem On spušta Knjigu da bi ljudi njome uzašli razložnoj i svršnoj punini kaže: “Najbolji od vas je onaj najbolji svojoj supruzi.”⁶⁸ A to može biti shvaćeno i ovako: “Najbolja od vas je ona najbolja svome supruhu.”

Tek u dvojini muškosti i ženskosti ozbiljuje se razlog i svrha sveg stvaranja. U njima i s njima puna je ravnoteža prava i dužnosti. Dužnosti muška prema žensku veće su od njegovih prava. I obrnuto, prava ženska u odnosu prema

⁶⁷ *Zakonopravilo*, 384.

⁶⁸ U: Tirmidhi, *Sunem*, 1-5, Kairo: Šerika mekteba wa mat'beā Mustafa al-Babi, al-Halebi, 1975, 5:709.

mušku veća su od njenih dužnosti. Tu ravnotežu uspostavio je Bog i naložio njeno održavanje. Puni iskaz tog je u bračnoj ravnoteži prava i dužnosti. O granicama te ravnoteže prava i dužnosti Bog podsjeća ljude u Učenju. To nije i ne može biti prepušteno bilo čijem nahođenju i hiru. Monah Sava poriče tu Knjigu, ne mareći za ljude koji je prihvataju. Neosporivo je njegovo pravo da prihvati ili odbije Božiji poziv dan u toj Knjizi. Ali njegovo oblagivanje svega u vezi s njom uvredljivo je i nečasno u odnosu prema ljudima te Knjige. Za to što Bog objavljuje u Učenju o mušku i žensku te o njihovim odnosima monah iznosi svoje prosudbe kojima se uzdiže iznad Boga.

Kazuje o lijepoj i darežljivoj Zejnebi, supruzi vjesnika Hvala, i Zejidu, njegovome vjernom sljeditelju i svjesnome nastojatelju u poslušnosti Bogu. Onome koji voli Boga i slijedi vjesnika Hvala uzvišena je ljepota objave koju monah Sava oblaguje. Božije kazivanje o lijepoj Zejnebi i vrlome Zejidu ushitno je za ljude poslušne Bogu i Njegovome poslanom. Za njih je to potvrda Božije milosti ljudima zapletenih u svoja nahođenja. A Bog hoće njihovo oslobođenje u iskrenosti i čistoti, u oslobođenju od dvoličnosti. O tome Bog u Učenju kaže:

I kad si rekao njemu, kojeg je Bog blagoslovio i kojeg si ti blagoslovio: “Zadrži svoju suprugu za sebe i budi svjestan Boga!”, krio si u sebi to što je Bog htio otkriti. A bojao si se ljudi, iako Bog ima veće pravo da se bojiš Njega. Potom, kada je Zejid odstupio od svojih prava prema njoj, udali smo je za tebe, tako da ne bude ograničenja za vjerujuće s obzirom na supruge njihovih usvojenih sinova, kada su ti odstupili od svojih prava na njih. A Božija će zapovijed biti ispunjena. Nema ograničenja za vjesnika u tome šta je Bog odredio za njega.⁶⁹

U danoj Božijoj objavi potvrđena je nepovredivost časti i dostojanstva žene, i kad jest i kad nije udata, i kad je razvedena i kad joj muž umre. Neotuđivo je njeno pravo da svoj dug Bogu vraća u bračnoj zajednici, u ravnoteži prava i dužnosti. Da je tako jamče Bog i Njegov poslani. U Učenju je Bog objavio: “Vjesnik je preči vjerujućim od njihovih jastava, a njegove supruge su im matere.”⁷⁰ Najuzvišenija mogućnost svakog čovjeka je povratak i uzlaženje Bogu. To se zbiva u jastvu, u njegovom ozbiljenju u hvalskoj čudi. Zato je vjesnik Hval vazda viša mogućnost svakog jastva, njegov vodič Bogu i njegova veza s Njime. U njegovome domu, među njegovom čeljadi, a prije svega među njegovim suprugama, obznanjuje se hvalska svjetlost. Zato su Hvalove supruge matere vjerujućim, primaju i svjedoče tu svjetlost prema kojoj su Hvalovi sljedbenici vođeni iz tmina, zaborava i nehaja.

⁶⁹ Kur'an, 33:37-38.

⁷⁰ Isto, 33:6.

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

Akademik Esad Duraković

esad_d@hotmail.com

SVJEDOČENJE O HUMANOSTI U KRIZNOME DOBU¹

TESTIMONY OF HUMANITY IN THE AGE OF CRISIS²

Sažetak

Povodom sedamdeset godina od rođenja prof. Franje Topića, objavljen je zbornik radova u kome niz autora iz Bosne i Hercegovine i iz svijeta osvjetljavaju biografiju a naročito obimno i angažirano djelo Franje Topića. U vezi s tim, važno je napomenuti da je riječ o autorima koji su autoriteti u svojim oblastima – u znanosti, umjetnosti, publicistici. Zahvaljujući tome, zbornik predstavlja, zapravo, autoritativan intersubjektivni sud vrijednosti o znanstvenoj, teološkoj i društvenoj aktivnosti Franje Topića. Prilozi u zborniku bremeniti su afirmativnim ocjenama Topićeva djela i društvene akcije. U skladu s tim, eksplicirano je da je Topićev rad naročita vrijednost danas i ovdje, koja je utoliko vrijednija što se javlja u vremenu koje je u značajnoj, čak u prijetećoj mjeri obilježeno negativitetom. U društvenom kontekstu Bosne i Hercegovine, rad Franje Topića prepoznat je – o čemu nedvojbeno svjedoče prilozi u zborniku – ne samo kao znanstveni doprinos već i kao angažirani patriotizam, ali i kao kosmopolitizam, i to u dobu i u društvu koje još uvijek pati od antagonizama.

Summary

On the occasion of celebrating the Prof. Franjo Topić's 70th birthday, a book of proceedings was published in which a number of authors from Bosnia and Herzegovina and from around the world shed light on the biography and especially the extensive and engaged work of Franjo Topić. In this regard, it is important to note that authors are authorities in their respective fields - in science, art, journalism. As a result, the book of proceedings represents, in fact, an authoritative intersubjective judgment of Franjo Topić's scientific, theological and social activities accordingly, it is explained that Topić's work is of special value today and here, which is all the more valuable because it appears in a time marked by negativity to a significant, even threatening extent. In the social context of Bosnia and Herzegovina, the work of Franjo Topić is recognized which is undoubtedly evidenced by the contributions in the collection - not only as a scientific contribution but also as engaged patriotism, but also as cosmopolitanism, and that in an age and in a society that still suffers from antagonisms.

¹ Prikaz knjige *Vjera ljubavlju djelotvorna. Zbornik prigodom 70. obljetnice života Franje Topića*, Zaklada Ljudsko bratstvo, Synopsis, Novi Travnik-Sarajevo-Zagreb, 2024, 448 str.

² A presentation of the book *Faith through love is Effective. Book of Proceedings on the Occasion of the 70th Birthday of Franjo Topić*, Human Brotherhood Foundation, Synopsis, Novi Travnik-Sarajevo-Zagreb, 2024, 448 pages.

U društvenom životu i u kulturi Bosne i Hercegovine akcija i opus Franje Topića predstavljaju jedno od njenih pozitivnih obilježja. Ova akcija i opus imaju utoliko veći značaj što se javljaju u izrazito kriznom dobu u Bosni i Hercegovini, ali danas svjedočimo i krizi – naročito moralnoj – na globalnom nivou. Svjedočenje o Topićevom pozitivitetu, odnosno autoritativnu ovjeru njegova djela, upravo smo dobili u knjizi koju ovdje predstavljam.

Riječ je o zborniku radova čiji zadatak je da predstavi jednu naročito produktivnu biografiju na njenome poodmaklom biološkom horizontu, ili u njenoj intelektualnoj i biološkoj prezrelosti – upravo u doba „žetve“.

U skladu s navedenim – budući da je, dakle, urađena povodom sedamdeset godina Topićeva života i rada – knjiga je strukturirana tako da u šest dijelova obuhvaća ne samo „faktografsku biografiju“, u značenju navođenja vrijednosno neutralnih biografskih činjenica, nego zahvaća i njegovu duhovnu biografiju, što daje ovoj knjizi posebnu vrijednost. Ona je u svome žanru neobična jer su pojedine životne faze i oblasti djelovanja Franje Topića iznesene u recepciji čitavog niza autoriteta u Bosni i Hercegovini, ali i u svijetu, tako da je cijela knjiga, zapravo, pažljivo sistematizirana zbirka vrijednosnih tekstova o liku i djelu Franje Topića, a njegovo djelo je raznovrsno budući da je Franjo Topić aktivan na domaćem i međunarodnom planu kao svećenik, produktivan teolog, profesor, član međunarodnih institucija, dugogodišnji rukovodilac Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*, itd. Dakle, poenta je u tome što ova knjiga nije vrijednosno neutralna i nije izrazito faktografska deskripcija jedne biografije/ličnosti pozitivno istaknute u našem dobu nego su najvažnije etape života Franje Topića i njegova raznovrsna humanistička aktivnost date u vrijednosno opredjeljenim, angažiranim tekstovima niza autoriteta našega doba (42 autora).

Iz ovakve metodologije i strukture knjige proizlazi rezultat koji mogu nazvati impresivnim za ovakvu vrstu publikacija. Naime, u ovoj obimnoj knjizi svjedočimo, optimalno uvjerljivo, ne samo vrijednosnom situiranju Topićeva djela i akcije nego i relevantnoj (s obzirom na broj autora u monografiji) recepciji intelektualne elite i moralnih autoriteta u jednome kriznom dobu, u društvu suočenom sa erozijom temeljnih vrijednosti. Drugim riječima, ne radi se ovdje samo o vrijednosnom situiranju Topića, odnosno njegova djela, nego se radi i o vrijednosnom opredjeljenju širokog i autoritativnog auditorija povodom Topićeve akcije i djela: Topićev rad jest „predmet ocjene“, ali je u isti mah i povod za ekspliciranje etičkih i općenito vrijednosnih opredjeljenja predstavne intelektualne elite i moralnih autoriteta. Drugim riječima, u ovoj knjizi i u vezi s njom, imamo i sud o vremenu povodom kontekstualiziranja jednoga značajnog opusa u tome vremenu. Na taj način i podnaslov djela („Zbornik prigodom 70. obljetnice života Franje Topića“) izvodi se na

oneobičen način iz vrijednosne neutralnosti i određuje se kao djelo angažirano za vrijednost i vrlinu.

Prvi dio knjige („Osoba Franje Topića i njegova djela. Rodbinski pogledi“, str. 9-25) sačinjavaju tri teksta, iz pera članova Topićeve obitelji. Ovakav „prolog“ knjizi nije nasumičan niti je nefunkcionalan. Naprotiv, on je proizašao iz Topićeva uvjerenja da je obitelj jedna od primarnih i izuzetnih vrijednosti, a u narednim dijelovima knjige – slično ovoj vrijednosti – Topić ističe fundamentalnu vrijednost domovine i ljubavi prema domovini Bosni i Hercegovini. Postoji sličnost između ove dvije ljubavi: obje su iskonska i nezamjenjiva utočišta koja – upravo kao takva – uspijeva prepoznati plemeniti duh Franje Topića pa ih sačuvati kao najveća dragocjenost. Jer – šta je čovjek bez jedva izrecive ljubavi prema obitelji i prema domovini?!

Iz ovoga ugla se osvjetljava prvi dio naslova knjige („Vjera ljubavlju djelotvorna“), svjedočeći o Topićevom toplom zagrljaju s obitelji i domovinom, ali i o „toplom naručju“ mnoštva svojih učenih savremenika. Toplina i ljubav, humanost općenito, koje se ovako ispoljavaju na različite načine u knjizi predstavljaju dragocjen pozitivitet u našem svijetu u kome ljubav i topli odnosi među ljudima postaju sve više oskudni, u naglašenom trendu konfliktnosti i dehumanizacije našega svijeta.

Drugi odjeljak („Kolege iz škole i sa studija“, str. 26-37) ukazuje na to da se autor monografije opredijelio za hronološku recepciju Topićeva intelektualnog stasanja. U tome dijelu je pet tekstova Topićevih kolega koji – sa distance – prilaze vlastitome sjećanju na Franju Topića u vrijeme njegova školovanja.

Treći odjeljak („Pogledi prijatelja“, str. 39-106) prinosi tekstove petnaest autora iz naše zemlje i inozemstva a koji su vrlo afirmativno i koncizno pisali o opusu Franje Topića, ali i o toplini njegovih kontakata s ljudima. Među tim autorima – ipak valja spomenuti neke – su i kardinal Vinko Puljić, zagrebački muftija Aziz Hasanović, te niz univerzitetskih profesora, književnika, novinara... Zanimljivo je u tome kontekstu skrenuti pažnju na to da su autori ne samo u različitim oblastima nego su i iz različitih etničkih korpusa i nacija. Ovo ističem zato što Topićev život i opus karakterizira aktivni internacionalizam, ili kosmopolitizam, o čemu ću kazati još ponešto na kraju ove recenzije.

Drugi dio knjige („Filozofsko-teološki i povijesni prinosi“, str. 107-240) zahvaća temeljnu djelatnost profesora Franje Topića, o čemu već i naslov poglavlja jasno govori. U ovome dijelu čitamo tekstove sedam autora a u kojima se (sumarno s obzirom na koncepciju knjige) predstavljaju Topićevi filozofski i teološki („filozofsko-teološki“) doprinosi, te angažiranje u međureligijskom dijalogu – sve do obnove i rada Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*. Zatim slijedi treći dio koji je posvećen posebno važnoj aktivnosti

Topića u *Napretku* („Obnovitelj i predsjednik Hrvatskog kulturnog društva *Napredak*“ (1990.-2019.)“, str. 241-316). U ovome dijelu je dvanaest autora prinijelo svoje radove kojima predstavljaju značaj Topićeve dugogodišnje čelne pozicije u *Napretku*. Čini se zanimljivim da se u nekoliko tekstova ovoga dijela knjige posmatraju aktivnosti *Napretka* i u vezi s pozicijom Hrvata u Bosni i Hercegovini, te isticanju činjenice da je ona domovina i Hrvata. Naravno, ovo je u skladu s mojim početnim zapažanjem o Topićevom domoljublju kao izuzetnoj vrijednosti. U mojoj recepciji knjige, ovim Topićev patriotizam se sretno i skladno ugrađuje u institucijsku poziciju. U vezi s tim, mogu konstatirati da se u ovome slučaju na najbolji način ostvarilo uvjerenje da je prava mjera vrijednosti svakog društveno pozicioniranog čovjeka to koliko je svoje kvalitete ugradio u jačanje institucije.

Četvrti dio („Osnivač i predsjednik Paneuropske unije BiH“, str. 317-338) sadrži Topićev govor na osnivanju Unije, te zanimljiv tekst Deklaracije. Među posljednjim aktivnostima Franje Topića je osnivanje Zaklade Ljudsko bratstvo (peti dio, str. 339-352). U vezi s tim, vrijedi spomenuti da je Zaklada, pod vođstvom Franje Topića, sagradila kapelu pored magistralnog puta nadomak Novog Travnika (u Margetićima), s ciljem da putnika – ma koje vjere bio – podsjeti na Boga. Sakralni objekti inače djeluju efektno u poetici prostora kojeg na svoj način oduhovljuju. Ova kapela je uspješna semiotička stilizacija prostora: na otvorenom prostoru, izvan naselja a pored puta kao znaka prolaznosti, nepostojanosti, u mogućoj hitnji i zaboravnosti, ona podsjeća na vjeru kao vrijednost i stabilnost, te svojom postojanošću i oduhovljenjem zaista djeluje kao efektan semiotički stillem.

Najzad, na kraju knjige su prilozi *Biografija i bibliografija Franje Topića*, te *Fotogalerija* koja se doživljava kao svojevrsni „desert“ na kraju „konzumacije“ ove vrijedne knjige.

Svako djelo dobiva puni smisao i značenje situiranjem u kontekst, odnosno u vrijeme u kome nastaje. Topićev opus i društvena akcija koje ovo djelo predstavlja javljaju se u doba koje karakterizira niz negativnih pojava u Topićevoj domovini i u svijetu općenito – u tolikoj mjeri da sam na početku ove recenzije ustvrdio kako se naš svijet u zabrinjavajućoj mjeri dehumanizira. U takvom kontekstu, Topićevo djelo se javlja bremenito pozitivitetom: kao iskrena i aktivna pobožnost, kao izgradnja bratstva svih ljudi – kao otvoreni zagrljaj cijelome svijetu. Autentična humanost je dominantna ove aktivističke biografije. Što se tiče „lokalnog konteksta“, valja reći da je Franjo Topić tokom onih ratnih i ovih poslijeratnih godina neumorno radio na prevladavanju svih vrsta antagonizama, a Bosnu i Hercegovinu snažno doživljava kao svoju domovinu. Topić je neposustali arhitekt kosmopolitizma. Takva biografija i ovakvo djelo u njoj dragocjenost su naročite vrste.

Akademik Šefket Krcić¹

Univerzitet u Novom Pazaru / State University of Novi Pazar

dr.s.krcic@uninp.edu.rs

VRIJEDAN INTERDISCIPLINARAN DOPRINOS RAZVOJU DRUŠTVENE TEORIJE²

A VALUABLE INTERDISCIPLINARY CONTRIBUTION TO THE SOCIAL THEORIES' DEVELOPMENT³

Sažetak

Autor u ovom radu raspravlja u vremenu utamničenja od pandemije, čuvajući se od opakog virusa, koji vreba svakog insana, promišljajući ideje i ekonomsko političke tokove u realnim snoviđenjima autora profesora emeritusa dr. Davida Dašića, koji je iznio u svom kapitalnom i sažetom djelu „Pravedno društvo” na svega dvadeset autorskih tabaka. Osvrt na Dašićevo djelo je sačinjeno iz tri djela: Bilješka o piscu kulture knjige „Diplomatija”; Struktura djela „Pravedno društvo” i na kraju Kričička zapažanja i poruka djela. Poruke ovog djela su izazov za novo prijeme i kao takve zaslužuju prezentiranje na jednom međunarodnom okruglom stolu, na kojem bi sudjelovali renomirani znalci ekonomske, pravne, filozofske i društvene teorije, čiji prilozi bi bili objavljeni u nekom značajnom časopisu, kao što je prije pola vijeka bio zagrebački „Praxis”.

Summary

In this paper produced during the time of the pandemic, vigilant against the insidious virus, which stalks every human being, the author - professor emeritus Dr. David Dašić discusses, reflects on ideas and economic and political trends in his realistic dreams, presenting them in his capital and concise work “Just Society” on only twenty sheets. The review of Dašić’s work consists of made up of three works: Note on the author of the ubiquitous book “Diplomacy;” The structure of the work “Just

¹ Autor je redovni profesor etike, estetike, logike, retorike i metodologije Univerziteta u Novom Pazaru i gostujući profesor na Univerzitetu u Tuzli (Filozofski fakultet), Internacionalnog univerziteta u Travniku, Internacionalnog univerziteta u Goraždu i Fakultetu za islamske studije u Novom Pazaru. Predsjednik Matice Bošnjaka – Društva za kulturu, znanost i umjetnost Sandžaka. / Author is a full professor of Ethics, Aesthetics, Logic, Rhetoric and Methodology at the University of Novi Pazar and visiting professor at the University of Tuzla (Faculty of Philosophy), the International University in Travnik, the International University in Goražde and the Faculty of Islamic Studies in Novi Pazar. President of Matica Bošnjaka - Society for Culture, Science and Art of Sandžak.

² Tekst je osvrt na knjigu prof. dr. Davida Đ. Dašića *Pravedno društvo - Svijet nakon neoliberalizma*, Albatros plus, Beograd 2020. Str. 311

³ The text is a review of the book by Prof. Dr. David Đ. Dašić *Just society - The world after Neoliberalism*, Albatros plus, Belgrade 2020. Pgs. 311

Society” and finally Critical Observations and the Message of the work. The messages of this work are a challenge for new receptions and as such deserve to be presented at an international round table, in which renowned experts in economic, legal, philosophical and social theory would participate, whose contributions would be published in a significant journal, as was the case half a century ago with “Praxis” from Zagreb.

1. Bilješka o piscu kultne knjige *Diplomatija*

Dr. David Đ. Dašić je rođen u Crnoj Gori (Brezojevice, Plav, 1941). **Obrazovanje:** nakon završene osnovne škole u zavičaju i Gimnazije „Panto Mališić“ u Beranama, diplomirao je na Ekonomskom fakultetu, završio magistarske i doktorske studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Biran u sva univerzitetska nastavnička zvanja, stekao zvanje profesora emeritusa i postao član Srpskog naučnog društva. **Karijera:** obavljao je više javnih funkcija u SFRJ i Crnoj Gori: savjetnik Predsjedništva SFRJ, funkcioner u rukovodstvu Crne Gore, zamjenik saveznog ministra za energetiku i industriju i predsjednik jugoslovenskog dijela Stalne komisije za korišćenje nuklearne energije u miroljubive svrhe pri Savjetu za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV) u Moskvi, specijalni savjetnik Savezne vlade, ambasadoru u Saveznom ministarstvu spoljnih poslova i zamjenik šefa Sektora za međunarodne ekonomske odnose (1987–1989), generalni konzul SFRJ u Njujorku i savjetnik Ekonomskog i Socijalnog savjeta Ujedinjenih nacija (1989–1992), specijalni savjetnik za spoljnu politiku premijera SRJ, izvanredni i opunomoćni ambasador SRJ u Brazilu (1994–1999) i šef Trgovinske misije Crne Gore u Vašingtonu (1999–2001). Diplomiranu karijeru završio je 2004. i nastavio akademsku aktivnost. Redovni je profesor na Pravnom fakultetu Univerziteta Union i u Evropskom centru za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija u Beogradu, kao i gostujući profesor na Diplomatskoj akademiji Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Objavio je preko 250 bibliografskih jedinica (knjige, monografije, članci, brošure, prevodi, prikazi, saopštenja, osvrti, recenzije i dr.) iz oblasti makroekonomije, mikroekonomije, međunarodne ekonomije, međunarodnih ekonomskih odnosa i diplomatije. Između ostalih objavio je i knjige: *Istorija diplomatije – evolucija diplomatskog metoda u političkoj istoriji*, *Diplomatija – savremena i ekonomska*, *Principi internacionalne ekonomije*, *Principi ekonomike*, *Tržišna ekonomija – mikro i makro razmatranja* i *Sistem i politika cena* (doktorska disertacija). Osam njegovih knjiga može se naći u Kongresnoj biblioteci SAD-a, od kojih je deset knjiga bio recenzent i urednik, kao i brojne knjige u kojima je citiran. Tačno govori engleski i portugalski, poznaje francuski i ruski. Dobitnik je Ordena rada sa zlatnim vijencem i drugih priznanja za znanstvenu i javnu djelatnost.

Dakle, autor studioznog djela „Pravedno društvo” je istaknuti naučni i univerzitetski djelatnik, profesor emeritus sa više univerziteta, dr. David Đ. Dašić, Beogradski univerzitet Union, Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru, univerzitet Mediteran u Podgorici i dr. elitni interdisciplinarni pisac, koji je bio istaknuti diplomata, ambasador u R. Brazilu i generalni konzul Jugoslavije u Americi. Riječ je o autoru bogate biografije i bibliografije, koju zbog skučenosti prostora ne možemo u cjelosti prikazati, ali s obzirom na renome ovog autora, revnosni čitatelji mogu pronaći relevantne reference koje se odnose na kulturno djelo *Diplomatija*, koje je postalo nezaobilazno štivo na više univerziteta i koje prednjači po citiranosti od strane zvučnih autora.

2. Struktura djela *Pravedno društvo*

„Rad prethodi kapitalu i nezavisan je od njega. Kapital je samo plod rada i nikada ne bi mogao da postoji da prvo rad nije postojao. Rad je superiorniji od kapitala, i zaslužuje mnogo veću pažnju. Kapital ima svoja prava, koja su jednako vrijedna zaštite kao i sva druga prava. Odnos između rada i kapitala proizvodi uzajamne koristi, što se ne poriče, i vjerovatno će tako uvijek biti“.

Abraham Linkoln,

Prva godišnja Poslanica predsjednika SAD,
3. decembar 1861.

Inspirativna misao i putokaz ovog znalačkog djela je ideja predsjednika A. Linkolna, od prije više od jednog i pol vijeka. Pisac je ovo djelo ostvario u sljedećim sadržajima pokrećući 49 pitanja koja se tiču ishoda jednog pravednog društva: 1. Era Neoliberalizam, neizvesnosti i rizika; 2. Pad komunizma ili pad „socijalizma“? Rušenje Berlinskog zida i pad socijalističkih (komunističkih) režima Socijalističke zemlje nisu bile komunističke! Koliko su socijalističke zemlje bile socijalističke? Pokušaj stvaranja socijalističkog društva; 3. Pobjeda kapitalizma: trijumfalizam i euforija na Zapadu; 4. Svjetska ekonomska kriza 2007/2008: kraj euforije; 5. Bogati i siromašni; 6. Šta generiše siromaštvo?; 7. Marksov koncept eksploatacije Marksovo poimanje robe Svojstva kapitalističke eksploatacije Kritika Marksove teorije eksploatacije; 8. Oktobarska i druge socijalističke revolucije; 9. Etatiistički model socijalizma – staljinizam; 10. Državni socijalizam u Jugoslaviji Masovna nacionalizacija: stvaranje državnog kapitala Administrativno-centralističko upravljanje Dobrovoljne radne akcije u posleratnoj obnovi zemlje; 11. Socijalističko samoupravljanje: Titov model liberalnog (tržišnog) socijalizma Korijeni socijalističkog samoupravljanja Transformacija državne svojine u društvenu: socijalistička privatizacija Prepreke u implementacijasocijalističkog samoupravljanja Raspad

Jugoslavije 1991–1992. Krah jugoslovenskog samoupravljanja O zaostavštini samoupravljanja Jugoslovenska ideja; 12. Preobražaj samoupravnog socijalizma u kapitalizam Masovna privatizacija: likvidacija društvenog vlasništva Mutne privatizacije: pojava divljeg kapitalizma Tajkunizacija društva; 13. Da li je kapitalistička privatizacija bila potrebna?; 14. Implikacije Vašingtonskog konsenzusa; 15. Da li je moguća restitucija imovine opljačkane od radnika?; 16. Etatiistička ekspropriacija sredstava penzijskog fonda; 17. Eksploatacija kao privilegija: prekarizacija, robovski rad i penurija; 18. Maov komunizam i Dengov preobražaj Kine; 19. Promene u strukturi društvenog rada; 20. Klasna stratifikacija savremenog društva Teorijski pristupi Eksploatorska klasa Eksploatisana klasa Neeksploatorska i neeksploatisana klasa; 21. Faktokratija i korporatokratija; 22. Plutokratija: komunistički stil života; 23. „Izvoz demokratije“ i tranzicioni kolonijalizam; 24. Antiglobalizam i antikapitalizam; 25. Studentski pokret 1968.; 26. Brodolom stare ljevice; 27. Nova ljevica, pokreti i inicijative; 28. Održivi i progresivni kapitalizam; 29. Da li je neoliberalni kapitalizam održiv?; 30. Japanski model „popravljanja“ kapitalizma; 31. Nije u socijalizmu sve bilo crno!; 32. Pravedno društvo: utopija ili stvarnost?; 33. Da li je Evropska unija pravedno društvo?; 34. Građansko društvo socijalne pravde; 35. Tržište: tekovina civilizacije, a ne djelo kapitalizma; 36. Harmonizacija ekonomskih funkcija tržišta i države; 37. Tržište rada i pravo na rad; 38. Svojinski monizam: monopol jednog oblika svojine; 39. Svojinski pluralizam: ravnopravnost svih oblika svojine Privatno vlasništvo Državno vlasništvo Društveno vlasništvo Zajedničko vlasništvo udruženih radnika Lično (individualno) vlasništvo Partnerski odnosi između titulara vlasništva; 40. Uticaj vlasništva na političku organizaciju društva; 41. Šta je radnička korporacija?; 42. Primjeri radničkog samoupravljanja u svijetu; 43. Učešće radnika u profitu poslodavaca; 44. Odlike profita i dohotka; 45. Opoprezivanje bogataša; 46. Univerzalni osnovni dohodak (UOD); 47. Mirne ili nasilne promene; 48. Zašto je Marks nezaobilazan?; Zaključna razmatranja; Izvori Literatura; Indeks ličnih imena

Veoma interesantno poglavlje ove knjige jeste o neoliberalizmu. Zato zbog važnosti ovog pitanja i edukacije studenata i stručne javnosti iznijecemo ovdje konkretan autorov stav, kako bi imali bliži uvid u njegovu misao, koja se tiče pravedne države u svjetlu neoliberalizma. Dr. D. Dašić o pojmu **neoliberalizma** piše: *„Period društvenog razvoja u svetu od 1980-ih do sada naziva se era neoliberalizma. Precizno pojmovno određenje kovanice „neoliberalizam“, zbog njegove složenosti u ekonomskom, političkom, sociološkom i pravnom smislu, izmiče nekoj opšteprihvaćenoj definiciji. U stvari, neoliberalizam je savremena verzija liberalizma. Malo*

pojednostavljeno, moglo bi se reći da je liberalizam „ideologija nacionalne buržoazije“, a neoliberalizam „ideologija transnacionalne buržoazije“. Smatra se da je Veliku ekonomsku krizu (Great Depression), koja je počela 29. oktobra 1929, inicirana drastičnim padom berze u Sjedinjenim Američkim Državama, poznatijim kao „Crni petak“, i trajala do 1941, izazvao tadašnji klasični ekonomski liberalizam. Takođe, glavni uzrok izbijanja globalne finansijske i ekonomske krize 2007/2008. pripisuje se ekonomskim politikama zasnovanim na premisama savremenog neoliberalizma. Posledice te krize osećaju se do danas. Međutim, bez obzira na dimenzije i posledice te krize, bit neoliberalizma ostala je nepromenjena, i on je i dalje dominantna politička ideologija i ekonomska praksa u modernom svetu. Istorijski gledano, pojava i vladavina neoliberalizma najčešće se povezuje sa ekonomskim politikama koje su tokom svoje vladavine vodili britanska premijerka Margaret Tačer i američki predsednik Ronald Regan. Odlike ekonomske politike Tačerove bile su: ekstremni ekonomski liberalizam, maksimalno uvažavanje tržišnih zakona i svemoćne „nevidljive ruke“ slobodnog tržišta, uz deregulaciju privrednog života i smanjenje regulatorne ekonomske funkcije države. Inicijative države u ekonomskoj i socijalnoj sferi su marginalizovane. Svestrano je podstican razvoj privatnog sektora i na njega su prenošene ingerencije države. Sprovedena je i privatizacija državne imovine u sektorima javnih usluga. Takva ekonomska politika nazvana je tačerizam. Reganovu ekonomsku politiku odlikovali su: smanjivanje poreza i državnih rashoda, ukidanje socijalnih prava i povlastica, podsticanje privatnog preduzetništva, afirmacija slobodnog tržišta i stimulisanje međunarodne slobodne trgovine. Takva ekonomska politika nazvana je reganizam, reganomija ili reganomika. Zajednički imenitelj tačerizma i reganizma jesu beskompromisni antikomunizam i antisocijalizam, gušenje radničkih pokreta i sindikata, uzdizanje privatne svojine i slobodnog tržišta do božanstva, maksimalno sužavanje ekonomskih funkcija države, zalaganje za najšire ekonomske slobode, ali i za najkonzervativnije društvene vrednosti, kao što je, na primer, naglasak na buđenju hrišćana, najčešće pripadnika protestantskog fundamentalizma. U epicentar globalne neoliberalne ekonomske politike i reformi, pored monopola privatne svojine, postavljen je „tržišni fundamentalizam“, novo dogmatско, gotovo religijsko učenje po kome je tržište „obećana zemlja“, čak i „sveta zemlja“, a privatni preduzetnici, strani i domaći investitori, strateški partneri i menadžeri „odabrani narod“. Srpski filozof i sociolog **Zoran Vidojević** kaže: „Ono što se pod neoliberalizmom najčešće podrazumeva nije bolje u odnosu na raniju praksu liberalizma, nego je gore... Neoliberalizam nije samo ekonomski fenomen... Još više, to nije njegovo glavno svojstvo. On je prvenstveno doktrina (unutar sebe heterogena), globalna strategija i vrednosni izraz interesa najkrupnijeg kapitala, usmerena na što potpunije ovladavanje svetom, ili njegovim najprofitabilnijim i

gestrateški najznačajnijim područjima, i to svim sredstvima...Njegove najekstremnije i najbrutalnije varijante obeležava socijalni rasizam prema nižim klasama i slojevima..."

Zbog takve svoje prirode, neoliberalizam, kao ovovremenska sublimacija tačerizma i reganizma, po svom opštem društvenom određenju spada u konzervativizam, a ne u liberalizam u njegovom izvornom značenju. Ustvari, pravo ime za neoliberalizam je *ne-liberalizam...*" istakao je dr. Dašić.

Imajući u vidu činjenicu da je Dašićevo djelo objavljeno neposredno prije uvođenja vanrednih mjera na prostoru Srbije, Crne Gore, BiH i drugih država ex-Jugoslavije, zbog djelovanja virusa COVID19, kada su za kratko vrijeme od 40 dana mnoge vrijednosti u svijetu devalvirale i promijenile svoj povjesni tok, a posebno na unižavanju ljudske egzistencije i pada ekonomskih sistema u svijetu, pitamo se da li će ovakvi stavovi dr. D. Dašića imati realnu primjenu ili je to samo bila jedna utopistička vizija svijeta, koju je kao visoki intelektualac i humanista nosio decenijama u sebi, da li će postati stvarnost ili samo jedna lijepa san vizija, pogotovo ako se ima u vidu da su informatički sistemi stvorili i izbacili na pijedestal neke zvučne ličnosti, od čijih projekata zavisi budući život čovjeka, jer prijete raznim zaraznim vakcinama. U tom kontekstu, bila je potrebna jedna temeljna rasprava buduće etike neoliberalizma, jer je svijet u opasnosti.

U izloženim kompleksnim pitanjima autor je dao preglednu argumentaciju i uvjerljivu kritiku postojećeg kapitalizma, socijalizma i posebno neoliberalizma, ukazujući na realne mogućnosti za ostvarivanje daleko humanijeg i odgovornijeg društva u vremenu. U tom kontekstu, urednik ovog djela, dr. Zoran Vidojević svojim stavom ukazuje da se po prvi put u ekonomskoj literaturi, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori, već bi dodali i u regionu, kao i svijetu, susrećemo sa veoma sistematizovanom i kompletnom analizom tematike raspodjele bogastva koju karakterizira ekstremna finansijska moć u rukama malog broja pojedinaca, dodali bismo, teokratije, s jedne i kranje siromaštvo najvećeg dijela svjetske populacije, s druge strane. Zapažamo da pisac veoma hrabro i stručno brani svoje stavove u vezi kapitalističke eksploatacije radnika na pragu decenije 21. vijeka, surovija i bezdušnija nego što je bila u 19. vijeku, o čemu je pisao K. Marx (1818-1883), najčuveniji kritičar kapitalizma. U ovom konkretnom slučaju, autor djela o kojem razmišljamo, prof. Dr. D. Dašić se opredjeljuje za treći put tj. za novo građansko demokratsko društvo socijalne pravde u domenima Vili Brantovske socijaldemokratske orijentacije.

3. Kritička zapažanja i poruka djela

„...Ova knjiga, čiji je autor prof. dr. David Đ. Dašić, posvećena je izučavanju tematike raspodele društvenog bogatstva sa stanovišta unošenja elemenata pravde, i delovanje tog elementa na ekonomski položaj pojedinaca, grupa, i država. Ovo je prvi put da se u ekonomskoj literaturi, ne samo u Srbiji već i u daleko širim okvirima, srećemo sa sistematizovanom i kompletnom analizom tematike raspodele bogatstva sa stanovišta i sa ciljem stvaranja pravednog društva, bez eksploatacije tuđeg rada...“

Akademik Ljubiša S. Adamović

Pravedno društvo – vjekovima nedosanjani san čovječanstva zaokupljao je velike mislioce od Platona do Marksa. Ove intrigantne i sudbinske teme, autor Pravednog društva se poduhvatio na stručan, rijedak i intelektualno hrabar način: stručan jer daje argumentovanu i uvjerljivu kritiku neoliberalizma; rijedak jer je ovo prvi put da se u ekonomskoj literaturi, ne samo u Srbijiveći u daleko širim okvirima, srećemo sa sistematizovanom i kompletnom analizom tematike raspodjele bogatstva koju karakterišu ekstremna koncentracija bogatstva u rukama malog broja pojedinaca i krajnje siromaštvo najvećeg dijela svjetske populacije; hrabar jer zastupa i brani stav „da je kapitalistička eksploatacija radnika na pragu treće decenije 21. vijeka surovija i bezdušnija nego što je bila ona u 19. vijeku, o kojoj je pisao Marx“.

Autor ubjedljivo pokazuje da je opšte stanje koje je proizveo i koje uporno održava i nameće postojeći međunarodni poredak postalo društveno neprihvatljivo, socijalno neizdrživo i politički neodrživo. Stoga je posebna vrijednost knjige Pravedno društvo traganje za mogućim alternativama postojećem neoliberalnom sistemu kako bi se ponudio izlaz iz klasnog društva duboko podijeljenog na bogate i siromašne, iz društva koje nema perspektivu. U tom pogledu knjiga otvara vidike u pravcu ostvarivanja novog poželjnog društva, pravednijeg i odgovornijeg od postojećeg. To nije ništa drugo nego opredjeljenje za društvo socijalne pravde, i traganje za trećim putem u budućem razvitku društva nalik na liberalni socijalizam.

Bez ikakve sumnje, djelo **Pravedno društvo** je dragocjeno za sve čitaoce koji prate i proučavaju složenu društvenu zbilju u kojoj živimo i radimo. Pri tome, zaista nije bitno da li pripadaju desnoj ili lijevoj političkoj hemisferi društva, ili se nalaze negdje između njih, kao ni da li se ideološki i politički slažu ili ne sa stavovima iznijetim u ovoj knjizi. Ostaje nam da konstatujemo da je briljantan predgovor za ovo djelo napisao akademik, prof. dr. **Ljubiša S. Adamović**, koji je između ostalog naglasio: „Autor je pokazao visok nivo

objektivnosti u izboru, analizi i tumačenju različitih stavova u pogledu rešavanja „ekonomskih nepravdi“ u odnosima između rada i kapitala, svojinskim odnosima, načinu oporezivanja bogatih i klasnoj podeli društva. Istovremeno on upoznaje čitaoca sa teškoćama u procesu eventualne realizacije programa pravednog društva. Analizirajući različite programe, dr. Dašić skreće pažnju i na Program UN za otklanjanje siromaštva u svetu do 2030. godine...”

Zacijelo, djelo *Pravedno društvo*, autora prof. dr. Davida Dašića spada u red najboljih djela, ne samo u našem regionu, već i djela iz oblasti društvene teorije nakon Marxovog *Kapitala*, Veberovog djela *Privreda i društvo*, Markuzeovog spisa *Čovjek jedne dimenzije*, Lukačeve *Povijesti i klasne svijesti*, Horkhaimerovog *Pomračenja uma*, Leferveove *Kritike svakidašnjeg života* i drugih, svakako jedno od najpouzdanijih djela polit-ekonomske literature koje se bavi viđenjem neoliberalističke slike svijeta i istovremeno odgovara na pitanja kuda ide ovaj svijet danas. U tom svjetlu autor u svojoj napomeni skreće pažnju da razmatranja na ovu temu nijesu još završena. Stoga, očekujemo od ovog agilnog autora značajna djela iz ove veoma složene i zahtjevne problematike. Hoćemo da vjerujemo da će ovo djelo izazvati brojne eksperte za savremeno društvo. U tom smislu, želim da pozdravim ovaj izuzetan autorski poduhvat, kako piscu, tako i izdavaču.

Marjana Postružin Kožar, oec., član Udruge Elektronički i računalni klub (ERK) - organizator izložbe i voditelj projekta / Electronic and Computer Club Association (ERK) member - exhibition organizer and project manager

Zajednica tehničke kulture Zagrebačke županije / Community of Technical Culture of Zagreb County

marjanakozarp@gmail.com

Mr. sc. Jadranka Dorešić, dipl. oec., nastavnik, savjetnik, član i potpredsjednik Udruge Elektronički i računalni klub (ERK) / Teacher, advisor, member and vice president of the Electronic and Computer Club Association (ERK)

Srednja škola Ivan Švear Ivanić Grad, Ivanić-Grad / Secondary school Ivan Švear Ivanić Grad, Ivanić-Grad

jadranka.doresic@gmail.com

Aleksandra Hohnjec, mag. oec., nastavnik, mentor, član Udruge Elektronički i računalni klub (ERK) / Teacher, mentor, member of the Electronic and Computer Club Association (ERK)

Ekonomska i birotehnička škola Bjelovar / Bjelovar School of Economics and Office Technology

fluence999@gmail.com

INOVATIVNOST BEZ GRANICA U REPUBLICI HRVATSKOJ

INNOVATION WITHOUT BORDERS IN REPUBLIC OF CROATIA

Sažetak

Deveta Izložba inovacija I³G održana je u Ivanić-Gradu i okupila je stotinjak mladih inovatora iz cijele Hrvatske. Organizirana od Elektroničkog i računalnog kluba, izložba je predstavila kreativne projekte uključujući automatsku hranilicu za pse, multimedijskog robota, pametni šah, pametni parking za vozila, robot upoznaje Republiku Hrvatsku, mini igrača konzola, bežični senzorski čvor u sustavu za fizikalnu rehabilitaciju kod kuće, križić-kružić i dr. Sudionici su također imali priliku sudjelovati u radionicama i predavanjima iz raznih područja. Cilj izložbe je povezivanje mladih inovatora s profesionalcima, poticanje kreativnosti i promocija tehničke kulture. Izložbu su podržali Ministarstvo znanosti i obrazovanja, Ministarstvo gospodarstva, Grad Ivanić-Grad, Turistička zajednica Ivanić-Grada, Zagrebačka županija i mnoge druge institucije. Iako je trenutno nacionalna manifestacija, planira se proširenje na međunarodnu razinu s ciljem uključivanja izlagača iz drugih zemalja.

Ključne riječi: *Izložba inovacija, mladi inovatori, tehnička kultura, edukacija, kreativnost, tehnologija, Ivanić-Grad, Elektronički i računalni klub, međunarodna izložba*

Summary

The Ninth Innovation Exhibition I³G was held in Ivanić-Grad, bringing together around a hundred young innovators from all across Croatia. Organized by the Electronics and Computer Club, the exhibition showcased creative projects, including an automatic dog feeder, a multimedia robot, smart chess, smart vehicle parking, a robot introducing the Republic of Croatia, a mini gaming console, a wireless sensor node in a system for physical rehabilitation at home, tic-tac-toe and more. Participants also had the opportunity to engage in workshops and lectures from various fields. The idea of the exhibition is to connect young innovators with professionals, encourage creativity, and promote technical culture. The exhibition was supported by the Ministry of Science and Education, the Ministry of Economy, the city of Ivanić-Grad, the Ivanić-Grad Tourist Board, Zagreb County, and many other institutions. Although it is currently a national event, there are plans to expand it to an international level with the goal of including exhibitors from other countries.

Keywords: *Innovation exhibition, young innovators, technical culture, education, creativity, technology, Ivanić-Grad, Electronics and Computer Club, international exhibition*

Uvod

Izložba inovacija I³G predstavlja ključan događaj u promociji tehničke kulture i poticanju inovativnosti među mladima u Hrvatskoj. Organizirana od strane Elektroničkog i računalnog kluba, izložba je postala važan svibanjski događaj koji okuplja mlade inovatore – učenike osnovnih i srednjih strukovnih škola, studente, samostalne inovatore te članove inovatorskih i tehničkih udruga. Cilj izložbe je promovirati znanost, inovativnost i kreativnost među mladima, potaknuti ih na razvoj njihovih ideja i projekata te doprinijeti njihovom osobnom razvoju i boljoj budućnosti zajednice. Ovaj rad detaljno prikazuje devetu Izložbu inovacija I³G, analizira značaj sličnih manifestacija za tehničku kulturu te istražuje njihov utjecaj na razvoj mladih inovatora. Također, rad razmatra mogućnosti proširenja izložbe na međunarodnu razinu uključivanjem izlagača iz drugih zemalja.

Razrada

Organizacija i sudionici

Izložba inovacija I³G održana je 16. – 17. svibnja 2024. godine u Hotelu Sport u Ivanić-Gradu. Organizator izložbe, Elektronički i računalni klub, uspješno je okupio velik broj mladih inovatora koji su prikazali svoje najkreativnije

radove. Hotel Sport pružio je optimalne uvjete za organizaciju događaja, uključujući prostrane izložbene prostore i moderne tehničke resurse.

Predstavljeni radovi

Na izložbi su predstavljeni raznovrsni radovi koji pokrivaju širok spektar tema i područja. Od elektronike, robotike i komunikacija do programiranja, računalne tehnike, obnovljivih izvora energije i medicinskih tehnologija, radovi su pokazali visoku razinu inovativnosti i stručnosti. Većina radova prijavljena je od učenika srednjih škola i studenata iz različitih dijelova Hrvatske, dok su se s nekoliko radova predstavili i učenici osnovnih škola.

Istaknuti projekti uključuju:

- **Smart Home:** Rad učenika Osnovne škole Jože Horvata iz Kotoribe koji se fokusira na integraciju pametnih tehnologija u domaćinstvu za poboljšanje energetske učinkovitosti i sigurnosti.
- **Pametni parking za vozila:** Inovacija učenika Elektrotehničke i prometne škole iz Osijeka koja koristi senzorsku tehnologiju za optimizaciju parkirnih prostora u urbanim sredinama.
- **AI Sight:** Rad učenika Prve srednje škole iz Belog Manastira, koji nudi inovativno rješenje za automatizaciju i poboljšanje nadzora i analize slike.
- **Ekološko sredstvo za obradu taline aluminijskih legura:** Projekt studenata Metalurškog fakulteta iz Siska, Sveučilišta u Zagrebu koji se bavi razvojem ekološki prihvatljivih materijala za metalurgiju.
- **Bežični senzorski čvor u sustavu za fizikalnu rehabilitaciju kod kuće:** Inovacija studenata Fakulteta elektrotehnike i računalstva iz Zagreba koja omogućuje praćenje i analizu fizičkih aktivnosti pacijenata na daljinu.

Edukativni program

Uz izložbene štandove, organiziran je bogat popratni program s radionicama i predavanjima iz različitih područja. Edukativni dio izložbe obuhvatio je teme od velikog značaja za tehničku kulturu i znanstveno obrazovanje:

- **Zbrinjavanje radioaktivnog otpada:** Radionica pod vodstvom Hrvatskog Nuklearnog Društva Mreža Mlade Generacije koja je detaljno obradila aktualne metode i izazove u zbrinjavanju radioaktivnih materijala.

- **Klimatske promjene:** Predavanje Geofizičkog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu koje je pružilo uvid u aktualna istraživanja i prilagodbe klimatskih promjena.
- **Tečaj ronjenja s bocama u bazenu Hotela Sport:** Tečaj je bio osmišljen kao sveobuhvatna radionica za sve zainteresirane, bez obzira na prethodno iskustvo, u organizaciji Kluba podvodnih aktivnosti Kostrena.
- **Razgovor s Enesom Kiševićem:** Inspirativan razgovor s poznatim glumcem i pjesnikom, koji je mladima prenio svoje iskustvo i motivaciju za kreativni rad.

Značaj izložbe

Josip Kožar, predsjednik Elektroničkog i računalnog kluba, istaknuo je kako je cilj izložbe povezati mlade ljude s uspješnim inovatorima, omogućiti im predstavljanje njihovih ideja, stjecanje novih znanja i motivaciju za daljnji rad. Jadranka Dujic Frlan, pročelnica Zagrebačke županije za kulturu, sport, tehničku kulturu i civilno društvo, naglasila je važnost izložbe za međusobno upoznavanje i suradnju inovatora. Ivan Vlanić, predsjednik Zajednice tehničke kulture Zagrebačke županije, dodao je da izložba potiče kreativnost i inovativnost među mladima, omogućujući im da pokažu svoje projekte široj javnosti. Zamjenik gradonačelnika Ivanić-Grada, Tomislav Cuvaj, istaknuo je važnost pružanja podrške mladim inovatorima kako bi se osjećali sigurnima i motiviranima za daljnji rad.

Podrška i partneri

Pokrovitelji ovogodišnje izložbe uključivali su ključne institucije koje prepoznaju značaj tehničke kulture i inovacija. Među njima su Ministarstvo znanosti i obrazovanja (MZO), Ministarstvo gospodarstva (MINGO), Fakultet elektrotehnike i računarstva u Zagrebu (FER), Fakultet elektrotehnike, računarstva i informacijskih tehnologija u Osijeku (FERIT), Hrvatska zajednica inovatora (HZI), Zagrebačka županija (ZŽ), Elektronički i računalni klub Ivanić-Grad (ERK), Turistička zajednica grada Ivanić-Grada (TZIG) i Zajednica tehničke kulture Zagrebačke županije (ZTKZŽ). Ova podrška naglašava važnost izložbe u razvoju tehničke kulture i inovativnosti u Hrvatskoj.

Proširenje na međunarodnu razinu

Trenutno je Izložba inovacija I³G nacionalna manifestacija, no postoji plan za proširenje na međunarodnu razinu. Uključivanje izlagača iz drugih zemalja omogućit će globalnu razmjenu ideja i inovacija, čime će se dodatno obogatiti sadržaj i raznolikost izložbe. Pozivamo sve potencijalne međunarodne izlagače da se pridruže sljedećoj Izložbi inovacija i svojim sudjelovanjem pridonese proširenju izložbe izvan granica Republike Hrvatske. Više informacija se nalazi na: <https://www.facebook.com/erklub>

Zaključak

Izložba inovacija I³G predstavlja ključan korak u promociji tehničke kulture i poticanju inovativnosti među mladima. Predstavljanje inovativnih projekata i organizacija edukativnih radionica pruža platformu za razvoj i povezivanje mladih inovatora s uspješnim profesionalcima. Podrška relevantnih institucija i organizacija dodatno naglašava značaj ove manifestacije za razvoj tehničke kulture u Hrvatskoj. Proširenjem izložbe na međunarodnu razinu otvorit će se nove mogućnosti za globalnu razmjenu ideja i inovacija, čime će se dodatno obogatiti tehnička kultura u Hrvatskoj i šire. Pozivamo sve zainteresirane inovatore da se pridruže i pridonese ovom značajnom događaju, koji ne samo da doprinosi njihovom osobnom razvoju, već i doprinosi globalnom tehnološkom napretku.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis **Pregled** je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis **Pregled** afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima **Pregleda**. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i *Pregleda: časopisa za društvena pitanja*.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@uns.ba
Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije
Tel: 00 387 33 565-122
www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa **Pregled**
Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. Politička misao, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

